

ԷԶՄԻԱԾԻՆ



Է
2012



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԱՐՆԻ

Յո-ԼԻ

2012
Ս. Էջմիածին



ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ
ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՎՎԱԴԴԵՏԱԿԱՆ ԱՅՑԸ ՄԱՐՍԵԼ

Նունիսի 28-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը հայրապետական այցով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից մեկնեց Մարսել՝ մասնակցելու Մարսելի Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցու 80-ամյակի հանդիսություններին: Նորին Սրբությանն ուղեկցում էին ՐԿ արվեստի վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Դավիթ Մուրադյանը, գավազանակիր Տ. Անանիա արեղա Ծափուրյանը, Կաթողիկոսական գրասենյակի գործավարներ Տ. Խորեն քահանա Կիրակոսյանը, Ադամ քահանա Մակարյանը: Մարսելի ճանապարհին Փարիզում Վեհափառ հայրապետին դիմավորեցին Ֆրանսիայում ՐԿ դեսպան Կիրակոս Վիգեն Զիթեյանը, Ֆրանսիայի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Նորվան արքեպիսկոպոս Զաքարյանը և միացան շքախմբի անդամներին: Մարսելի օդանավակայանում Ամենայն հայոց Կաթողիկոսին դիմավորեցին Երոպայի հայոց թեմերի առաջնորդներ և հոգևոր սպասավորներ, Ֆրանսիայի թեմական խորհրդի անդամներ, Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցու վարչական խորհրդի արևմտալեզու Կիրակոսյանը, Մարսելի հայ համայնքի հավաքագյալներ:

Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցում հրաշափառի արարողությանը ներկա էին հավաքավոր հայորդիներ, Մարսելի արքեպիսկոպոսը, Մարսելի Ղազարի Ուղղափառ Եկեղեցու արքեպիսկոպոսը, կրոնական հարանվանությունների ներկայացուցիչներ: Նորին Սրբությունն իր խոսքում գնահատանք հայտնեց մարսելահայերին համայնքում ազգային-եկեղեցական կյանքը աշխույժ պահելու, Ֆրանսիայի առաջընթացին ներդրում բերելու և Մայր հայրենիքին գորակցելու համար: Վեհափառ հայրապետը գոհունակությամբ անդրադարձավ, որ Ֆրանսիան նաև այսօրեղ բնակվող հայերի ջանքերի շնորհիվ պաշտոնապես դադարապարպեց հայոց Ցեղասպանությունը, ձեռնարկեց հայոց Ցեղասպանության մերժումը քրեականացնող օրենքի ընդունման գործընթացը և իր գորակցությունն է բերում արցախյան հիմնախնդրի խաղաղ հանգուցալուծմանը: Հրաշափառի արարողությունից հետո եկեղեցու սրահում Նորին Սրբությունը հանդիպում ունեցավ հավաքագյալների և կրոնական համայնքների ներկայացուցիչների հետ:

Նունիսի 29-ին Նորին Սրբության գլխավորությամբ իր աշխարանքներն սկսեց հայ Եկեղեցու երոպական համագումարը, որին մասնակցում էին հայ Եկեղեցու երոպական թեմերի առաջնորդներ, համայնքների հոգևորականներ, թեմերից ժամանած աշխարհականներ և հայ Եկեղեցու երիտասարդաց շարժման ներկայացուցիչներ: Համագու-

մարը բացվեց Ֆրանսիայի Հայոց թեմի առաջնորդի ողջույնի խոսքով և Ամենայն Հայոց Հայրապետի պարգամով: Զեկույցներ ընթերցվեցին «Հայ Եկեղեցու դերը Սփյուռքում», «Հայ Առաքելական Եկեղեցի, արդիականության և ավանդության միջև», «Հայ Առաքելական Եկեղեցու երիտասարդաց շարժումը Երոպայում» թեմաներով: Համագումարի նիստի վերջում Նորին Սրբությունը պարասխանեց մասնակիցների հարցերին:

Նույն օրը Հայոց Հայրապետը հանդիպում ունեցավ Բուշ դյու Ռոն նահանգի սենատոր Ժան Նոել Գերինիի, Պրովանս-Ալպ-Աուք դ'Ազյուրի շրջանային խորհրդի նախագահ Միշել Վոզելի հետ, այնուհետև այցելեց Մարսելի Համազգային դպրոց, հանդիպում ունեցավ աշակերտության և ուսուցչական կազմի հետ: Երեկոյան Մարսելի Աբբայե Սեն Վիկտոր եկեղեցում Նորին Սրբությունը մասնակցեց համայնքի կազմակերպած համերգին: Ելույթ ունեցան «Գեղամ Բաղդասարյան» և «Մասուն» ժողովրդական գործիքային համույթները, ինչպես և Մարսելի «Սահակ-Մեսրոպ» երգչախումբը: Օրվա բոլոր միջոցառումներին իր մասնակցությունը բերեց նաև ՀՀ դեսպան Կիրակոս Վիգեն Զիթեյանը:

Նոյեմբի 30-ին Մարսելում շարունակվեց Հայ Եկեղեցու երոպական համագումարը: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Մարսելի Սրբոց Թադևոսյանց եկեղեցու սրահում հարցազրույց փվեց ֆրանսիական France 2 հեռուստաընկերությանը՝ ներկայացնելով Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու առաքելությունը, հայոց հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գործունեությունը, անդրադարձավ Սփյուռքում Հայ Եկեղեցու ծառայությանը և պարասխանեց հեռուստաընկերության լրագրողի հարցերին:

Կեսօրից հետո Նորին Սրբությունը հանդիպում ունեցավ Մարսելի քաղաքապետ Ժան Կլոդ Գոդանի հետ: Նույն օրը՝ երեկոյան, փետի ունեցավ Վեհափառ Հայրապետի այցի առիթով մարսելահայ համայնքի կազմակերպած պաշտոնական ընթրիքը, որին մասնակցում էին ՀՀ դեսպան Կիրակոս Վիգեն Զիթեյանը, Մարսելում ՀՀ հյուպարոս Կիրակոս Վարդան Սրմաթեշը, Երոպայի հայոց թեմերի առաջնորդները, հոգևորականները, Հայ Եկեղեցու երոպական համագումարին մասնակից պարվիրակությունների անդամները, հարավային Ֆրանսիայի շրջանի ծխական քահանաներ, Մարսելի հայ համայնքի վարչականներ և հավաքացյալներ:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՌԴ ԴԱՇՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՆԻՆ

Նոյեմբի 11-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբելին Բ. Ծայրագույն Պարրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Ռուսաստանի Դաշնության Դաշնային Ժողովի Դաշնության խորհրդի նախագահ Վալենտինա Մարվինենկոյի գլխավորած պարվիրակությունը՝ ողեկցությամբ ՀՀ ԱԺ փոխնախագահ Ներմինե Նադդալյանի:

Հանդիպմանն անդրադարձ կատարվեց հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությանը, ինչպես նաև եղբայրական հարաբերություններին համահունչ Հայաստանի և Ռուսաստանի ռազմավարական գործընկերությանը: Մասնավորապես ընդգծվեց, որ նման փոխադարձ այցելությունները գալիս են ավելի սերտացնելու և առավել խթանելու համագործակցությունը փարբեր ոլորտներում:

Իր խոսքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մասնավոր անդրադարձ կատարեց օրեր առաջ ՌԴ Կրասնոդարի շրջանում փրկված ունեցած աղերին՝ ի դեմս փրկված Մաքսիմիլիանի իր ցավակցությունն ու սրբակցությունը հայտնելով ՌԴ իշխանություններին և ժողովրդին՝ ջրհեղեղի հեղեղանքով գոհված հարյուրավոր քաղաքացիների համար:

Զրույցի ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը և ՌԴ Դաշնային Ժողովի Դաշնության խորհրդի նախագահը խոսեցին նաև ԼՂ հակամարտության խաղաղ կարգավորման, Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու ջերմ հարաբերությունների ու արդյունավետ համագործակցության, Ռուսաստանում հայ համայնքի ազգային-հոգևոր կյանքի կազմակերպման մասին: Այս առիթով Նորին Սրբությունն իր օրհնությունը և գնահատանքը հայտնեց ՌԴ իշխանություններին Ռուսաստանում հայորդիներին և Հայ Եկեղեցուն ցուցաբերվող գորակցության և ուշադրության, ինչպես նաև ԼՂ հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերի համար:

Հանդիպման ավարտին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը փրկված Վալենտինա Մարտիկոսյան շնորհից Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» պարվո բարձր շքանշան՝ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման, Սանկտ Պետերբուրգի հայկական հոգևոր և ազգային արժեքների պահպանման գործում ունեցած կարևոր ներդրման համար:

Վերջում Նորին Սրբությունը մաղթեց, որ Բարձրյալի Աջը միշտ հովանի լինի երկու երկրներին և Աստծու օրհնությամբ անխախտ մնա երկու ժողովուրդների եղբայրությունը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅԻՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԵՒ ԼԻԱԶՈՐ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Հուլիսի 19-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Հայաստանի Հանրապետությունում Արգենտինայի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Դիեգո Էրնեստո Ալվարես Ռիվերային:

Հանդիպմանը Նորին Սրբությունը շնորհավորեց դեսպանին նշանակման առիթով՝ մաղթելով արդյունավետ առաքելություն Հայաստանում, ապա անդրադարձ կատարեց երկու երկրների միջև առկա համագործակցությանը: Վեհափառ Հայրապետն ուրա-

խություն հայտնեց, որ Արգենտինայի հեղափոխական հարաբերությունները բարձր մակարդակի վրա են գտնվում և արագացում են երկու ժողովուրդների միջև առկա ջերմ կապերը:

Այնուհետև Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ անդրադարձավ Արգենտինայի հայ համայնքի դերակատարությանը երկրի կյանքին՝ նշելով, որ արգենտինահայ համայնքը Սփյուռքի լավագույնս կազմակերպված հզոր համայնքներից է և սիրված ու հարգված է երկրում, որտեղ հայությունը շաղախված է մշակույթին և առհասարակ կյանքի բոլոր ոլորտներին: Նորին Սրբությունը մասնավորապես արգենտինահայերի մեջ ընդգծեց բարեսիրական ոգին. նրանք իրենց նվիրական պարպքն են համարում գորակցել ազգային կյանքին, հոգևոր և մշակութային փոքրեր հաստատություններին:

Իր հերթին Արգենտինայի դեսպանը շնորհակալություն հայտնեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում ջերմ ընդունելության համար և վստահեցրեց, որ պիտի ջանա նպաստել երկու երկրների ու երկու ժողովուրդների միջև առկա բարեկամական հարաբերությունների առավել ամրապնդմանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԵԼ Է ԼՂՏ ՆԱԽԱԳԱՐԳՆ

Նույնի 20-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից շնորհավորական գիր է հղել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության նախագահ Բակո Սահակյանին՝ Արցախի նախագահի պաշտոնում վերընդգրկելու կապակցությամբ:

Հայրապետական շնորհավորագրի մեջ մասնավորապես ասվում է.

«Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք բերում Ձեզ և շնորհավորում Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության նախագահի բարձր ու պարասխանաբար պաշտոնում վերընդգրկելու կապակցությամբ:

Արցախահայության սերն ու վստահությունը Դուք արդարորեն վաստակեցիք փոքրիկների Ձեր նվիրյալ աշխատանքով՝ ի խնդիր Արցախի գորացման, նրա աստվածասեր ժողովրդի խաղաղ ու բարօր կեցության: Ձեր ղեկավարության ներքո իր նոր՝ ազատ ու անկախ կյանքը կերպող Արցախն ընթացավ զարգացման ուղիով, արձանագրվեցին մնայուն հաջողություններ փոքրահայտ կյանքում, Արցախի հերոսական բանակի գորացման, սահմանների ապահովության գործում, որոնք ամուր երաշխիք են առավել պայծառ ու լուսավոր գալիքի:

Վստահ ենք, որ հայրենասեր ու ազգասեր նույն ոգով և պետական գործունեության մեջ հարուստ փորձառությամբ շարունակելու եք Ձեր գովարժան գործունեությունը՝ հա-

նուն մեր ժողովրդի նոր հաղթանակների ու ձեռքբերումների կերպման, Արցախի միջազգային ճանաչման ու անշրջելի առաջընթացի:

Մեր աղոթքն է, որ Տերը գորակից լինի Ձեզ՝ Ձեր հայրենական առաքելության մեջ, պարգևի թաջառողջություն և նորանոր հաջողություններ՝ ի բարօրություն Արցախի աշխարհի և հավաքավոր արցախահայության»:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎՅՈՒՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՇՔԱՆՇԱՆԻ ՆԱԽՆՍՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻՎՅՈՒՆՈՒՄ

Նույսի 22-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում փեղի ունեցավ շքանշանի հանձնման արարողություն: Ս. Պապարագի ավարպին Միածնաէջ Մայր Տաճարում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Գարեգին Բ. Շայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը Տայասարանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի արժանացրեց ամերիկաբնակ բարերար Նուբար Աֆեյանին՝ ի գնահատություն ազգային-եկեղեցական կյանքում իր կարևոր և օգտակար հանձնառությունների:

Մինչ շքանշանի հանձնումը Վեհափառ Տայրապետն անդրադարձավ մեծարյալի ազգօգուտ և եկեղեցանվեր գործունեությանը: Նորին Սրբությունը բարձր գնահատեց փար Աֆեյանի հավաքարմությունն ու սերը Տայ Առաքելական Եկեղեցու հանդեպ՝ նշելով վերջինիս նշանակալի մասնակցությունը եկեղեցաշինության աշխատանքներում, ի մասնավորի Տաթևի համալիրի վերանորոգման նվիրական գործին: Գարեգին Բ. Տայրապետն ընդգծեց նաև փար Աֆեյանի կարևոր ներդրումն Արցախի ժողովրդի բարօր կյանքի շինության գործում: Խոսքի ավարպին Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը, իր օրհնությունն ու բարեմաղթանքները բերելով նվիրյալ հայորդուն, վերջինիս կործբը զարդարեց Տայոց Եկեղեցու պարվո բարձրագույն շքանշանով:

Ս. Պապարագին և շքանշանի հանձնման արարողությանը ներկա էին նաև ազգային բարերարներ փեր և փիկին Գառնիկ և Անի Յակուբյանները, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ փար Ռուբեն Վարդանյանը, փար Կարո Արմենը, ինչպես նաև բազում հրավիրյալներ և ուխտավորներ:

Տանդիսավոր արարողությունից հետո Մայր Աթոռում փեղի ունեցավ ընդունելություն, որի ընթացքում Վեհափառ Տայրապետը և հրավիրյալները վերսփին շնորհավորեցին փար Աֆեյանին՝ ծննդյան 50-րդ փարեղարձի և Տայոց Եկեղեցու բարձրագույն պարգևին արժանանալու առիթով:

Բարերարներն ու հյուրերը նաև շրջեցին Մայր Աթոռում՝ ծանոթանալով ամենայն հայոց հոգևոր կենտրոնի բարեկարգման հսկայածավալ աշխատանքներին, եղան «Ալեք և Մարի Մանուկյան» գանձարանը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎՅՈՒՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՑԱՎԱԿՑԱԳԻՐԸ ԴԵՐԱՍԱՆՈՒԽԻ ԳԱՅԱ ՆՈՎԵՆՑԻ
ՄԱՆՎԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**

Խորը ցավով Կեղեկացանք Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու զավակ, Նայասարանի Նանրապետության ժողովրդական արքիսպոսի, մեծանուն դերասանուհի Գալյա Նովենցի անժամանակ մահվան մասին:

Նանուն Գերագույն Տոգևոր Խորհրդի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանության՝ բերում ենք Մեր խորին ցավակցությունը հանգուցյալի հարազապներին, մերձավորներին, գործընկերներին և բոլոր վշտացյալներին:

Լուսափողի Գալյա Նովենցը հայ թարերարվեստի և կինոարվեստի մեծագույն երախտավորներից էր, ում Կառնեյնի միջոցով փայլել է վառ և Կառնեյնի կարգադրմանը: Նրա դերասանական բարձր վարպետությամբ հիացել են հայեր և օտարներ, Նայասարանում և աշխարհի Կառնեյնի երկրներում: Շնորհաշար դերասանուհին վաստակել է ջերմ սերն ու հարգանքը արվեստասեր հասարակության: Բարեկիշարակ Գալյա Նովենցի սրտով ինքնաբերական կերպարները մարմնավորում են հարկապես հայ կնոջը՝ իր Կառնեյնիներով և հոգու պտղակցումներով, ներաշխարհի հույզերով և բարոյ ու երջանկության ազնիվ ձգտումով:

Տոգևոր Գալյա Նովենցը աստվածաշնորհ կյանքն ապրեց սրտով ազդեցողական բեղուն աշխարհների մեջ՝ միշտ արդարապետությամբ իր խորին սերն ու նվիրումը հանդեպ Նայենցի և Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին: Քաղցրությամբ ենք հիշում, որ հայ մշակույթի ասպարեզում մեծ ներդրումի և վաստակի համար հայոց հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ Վեհաբանի հարկի ներքո, սիրելի դերասանուհուն շնորհել ենք մեր Սուրբ Եկեղեցու պարվո բարձր պարգևը՝ «Սուրբ Մահակ-Սուրբ Մեսրոպ» շքանշանը:

Ի խորոց սրտի աղոթում ենք առ Բարին Աստված, որ երկնքի լուսեղեն օթևաններում խաղաղության և հանգստության մեջ ընդունի հոգին նորոգ հանգուցյալ Գալյա Նովենցի և Իր անսպառ ողորմությամբ արժանացնի հավիտենական կյանքի երանությանն ու բերկրանքին: Այլև հայցում ենք, որ Տերը Սուրբ Տոգու մխիթարությամբ սփոփի վշտակիր սրտերը ննջեցյալի հարազապների և բոլոր սգացյալների:

«Յիշեսցէ Տէր զհոգի նորոգ ննջեցելոյն և հանգուցէ զնա ի լոյս երեսաց Աստուածութեան Իրոյ. Ամէն»:

ՔԱՐՈՉԻՈՍԱԿԱՆ

Տ. ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐԱՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉՐ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ՝
ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ
(15 հուլիսի, 2012)

Յանուն Տօր և Որդոյ և Նոգայն Սրբոյ. ամէն:

«Տէր, բարոք է մեզ ասար լինել»:
«Տէր, լավ է, որ մենք այսպեղ ենք»:
(Մարթ. ԺԷ. 4):

Սիրելի հավաքացյալներ,

Այսօր կրկին պոն է մեր եկեղեցիներում: Այսօր կրկին ուրախության, ցնծության և խնդության առիթ ունենք: Այսօր կրկին կարող ենք ձայնակցել Պետրոս առաքյալին ու միաբերան ասել. «Տէր, լավ է, որ մենք այսպեղ ենք»: Որքան էլ որ խորհրդավոր է օրվա պոնի իմաստը, որքան էլ հրաշապարում, սակայն այդքան էլ մարդկային է ու մեզ համար հասկանալի և ըմբռնելի: Տեսնում ենք, թե ինչպես մեր Տէրը՝ Նիսուս Քրիստոս իր առաքյալներից երեքի հեպ բարձրանում է Թաբոր լեռը՝ աղոթքի կանգնելու: Առաքյալներից մեկը՝ Պետրոսն էր, ով վեց օրեր առաջ համարձակորեն Տիրոջ հարցումին պարասխանեց, թե դու ես Քրիստոսը՝ Աստուծո Որդին: Պետրոսը, ով ամենուր և ամեն պարագայում հարցումներ և պնդումներ էր կարարում Տիրոջը, և հայտնի էր իր համարձակությամբ: Եւ ահա եւս երկու առաքյալ՝ Նակորոսն ու Նովիաննեսը, որոնց մայրը օրեր առաջ խնդում էր Նիսուս Քրիստոսին, որպեսզի իր գավակները երկնքի արքայության մեջ առաջին փեղերը զբաղեցնեն: Եւ չի ուշանում Նիսուս Քրիստոսի պարասխանը, թե արդոք այդ գավակներդ կարող են ըմպել այն բաժակը, որ Ինքը պէպք է ըմպեր: Ու փեսնում ենք այս երեք առաքյալներին լոռ հեպեւելիս իրենց Ուտոցչին՝ իրենց Վարդապետին:

Օրը երեկո էր, և թերեւս երկար ճամփորդությունից հեպո նրանք հոգնել էին, և ինչպես որ ավերարանիչներն են ասում՝ նրանք քնկոպ էին և ուզում էին քնել: Այդպիսի մի պարագայի ականջալոր պիտի լինեինք օրեր հեպո, երբ մեր Տէրը՝ Նիսուս Քրիստոս Իր երկրավոր կյանքի ամենադժվարին և կիզակեպային պահին աղոթքի էր կանգնել, առաքյալները կրկին ննջում էին: Եւ թերեւս իրենց այդ ննջելով՝ անգիպակից էին այն մեծ խորհրդին, որ փեղի պիտի ունենար: Նույնը եղավ պայծառակերպության այդ գեղեցիկ պահին:

Նիսուս Քրիստոսի աղոթքի կանգնած ժամանակ փեղի ունեցածը մարդկային

բարբառը չի բավականացնում այն նկարագրել: Ավերարանիչներն իրենց սահմանափակ լեզվի կարողություններն ի սպաս դնելով՝ մեզ հասկանալի բառերով են փորձում արքահայերել այն՝ ինչ տեղի ունեցավ: Տխուս -Քրիստոս այլակերպվեց, Նրա դեմքը պայծառացավ՝ ինպես ձյունն էր, Նրա դեմքի արքահայությունը այնքան ճերմակ էր, որ երկրի վրա սպիտակեղեն լվացողները չէին կարող այդպես ճերմակություն սրանալ: Ահա մարդկային այն թույլ ու փկար բառերը, որոնցով փորձում են ընդգրկել անպարտակելի այդ մեծ խորհուրդը: Այդ իսկ պարծառով որքան որ խորհրդավոր է, այնքան էլ մարդկային է այդ տոնը:

Շարերի համար իրականությունն այն է՝ ինչ տեսնում են, և բազումների համար իրականությունն այն է ինչ շոշափելի է և կարող են հաշվել ու չափել: Այդ տոնի վկաները սակավ մարդիկ են՝ երեք անձեր: Բայց այդ տոնի վկայության հեղեղներն այսօր միլիարդավոր են և երբեմն հարցականի տակ չեն դնում այն՝ ինչ եղել է դարեր առաջ: Մեր մարդկային սահմանափակ մտածումով և կարողությամբ թերևս հաջողվի ու կարողանանք նկարագրել և ասել, թե ի՞նչ է տեղի ունեցածը, բայց միշտ դժվարությունը պիտի ունենանք մեկնաբանելու, ապացուցելու և թերևս հասկանալու, թե ինչո՞ւ է կարարվել, ի՞նչ է տեղի ունեցածը:

Տխուս -Քրիստոս երբ Իր աշակերտների առջև հայտնվում է Իր ամբողջ փառքով և ամպը, որ այդ մարդկանց՝ հրեա հասարակ ժողովրդին հասկանալի էր, թե ի՞նչ է խորհրդանշում, որն Աստծու անմիջական ներկայությունն էր, որի վկայությունն ունեցել են Տին Կրակարանում, ծածկում է ամբողջ այդ ներկաներին, և մի ձայն է հնչում, թե «դա է իմ սիրելի Որդին, Ում ընտրել եմ, Նրան հեղեղեցեք»: Պարահական չէ Պերրոսի արձագանքն այդ ամենին, երբ ուրախ, ինչու չէ՝ հիացած, վախվորած և զարմացած պարասխանում է և ասում. «Տե՛ր, լավ է, որ մենք այստեղ ենք»: Հասկանալու համար այդ մեծ ուրախությունը, որ ապրում էին Պերրոսն ու մյուս առաքյալները, ինքներս մեզ դնենք այդտեղ և կհասկանանք, որքան մեծ է նրանց ուրախությունն ու զարմանքը՝ ոչ թե լինել անմիջապես Տիրոջ կողքին, այլ տեսնել Տիրոջը լույսերի մեջ փառավորված, լսել Նայր Աստծո՞ւ ձայնը և մասնակից լինել Նրա փառքին:

-Քրիստոնյայի կյանքի վերջնական պարակը միությունն է մեր Տիրոջ Տխուս -Քրիստոսի հետ, քրիստոնյայի կյանքի վերջին նպատակն Աստծուն տեսնելն է, աստվածային լույսին և աստվածային փառքին հաղորդակից լինելը: Եւ ահա այդ փառքին հաղորդակից եղան երեք առաքյալներ: Առաքյալներ, ովքեր օրեր հեղու պիտի լքեին նրան, բայց հեղու հասկանալով ամեն ինչ՝ պիտի գործեին և դարեր շարունակ նրանց գործը պիտի շարունակվեր և պիտի առաջնորդեր ու ուղենշվեր կյանքի գիծը միլիարդավոր քրիստոնյաների:

«Տե՛ր, բարոք է մեզ աստ լինել». այսօր դարեր հեղու յուրաքանչյուրս դիմենք Տիրոջը՝ Տխուս -Քրիստոսին և Պերրոսի նման համարձակ կրկնենք այդ հավաստումը, որ մեզ համար ևս այս պահին երջանկաբեր և ուրախաբեր է այստեղ լինել, լինել Նրա խոսքին հաղորդակից, հաղորդակից լինել Նրա Մարմնին և Արյանը և ամբողջությամբ մասնակից լինել Նրա փառքին, որն այսօրվա խորհրդի մեջ տարածվում է ամենուր:

Ուղղափառ աստվածաբանության մեջ, սիրելիներ, Թաբոր լեռան վրա Կրիստոսը ունեցածը ոչ միայն հրաշք է, այլև Աստուծոյ հայրնության բացարձակ իրականություն: Աստված բազում ձևերով է հայրնել Իրեն մարդկության պարմության ընթացքում: Եւ այդ բազմաբնույթ հայրնություններից մեկը Պայծառակերպության խորհուրդն է, Պայծառակերպության գեղեցիկ իրականությունը: Ինչպես որ յուրաքանչյուրս այսօր հարության խորհրդին հավատում եք մեկ անձի վկայությամբ եւ հրեշտակի ավերմամբ, այսօր էլ մենք որպէս քրիստոնյաներ՝ աննկուն հավաքքի եւ կամքի Կրիստոս անձնավորություններ, երեք հոգու՝ երեք անձնավորությունների վկայությամբ է, որ հավատում ենք Աստուծոյ փառքի կապարդյալ հայրնությանը, եւ այդ հայրնությունը կրողներ որպէս՝ խնդրենք, որ Աստված Իր լույսով ողողելով երեք անձնավորությունների՝ սկիզբը դրեց մի ամբողջ նոր կյանքի եւ նոր առաքելության, մենք էլ մաս եւ բաժինը լինելով այդ կյանքի եւ առաքելության՝ այդ հայրնությունը ոչ միայն ապրենք մեկ օր, այլ ապրենք մեր կյանքի ուրախության մի օրը՝ դրանով լցնելով մեր կյանքը աստվածային հայրությամբ եւ Աստուծոյ լուսով:

Թող պայծառակերպյալ Տերն Իր օրհնությունները բաշխի ամենքիս այսօրվա միջոցով եւ Թաբոր լեռան լույսը միշտ առաջնորդի մեր ընթացքն այժմ եւ միշտ եւ հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՐԿԱՎԱԳ ԵՐՆՋԱԿՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ (աստվածաբանական էություն)

«Վախճանաբանություն» եզրը ծագել է հունարեն esxatos բառից, որ նշանակում է «վերջին» կամ «եզրափակիչ»: Ընդհանրապես, առանձնացվում է երկու տեսակի վախճանաբանություն՝ անհատական և ընդհանրական՝ ողջ մարդկության համար: Ընդհանրական վախճանաբանությունը բովանդակում է «Աշխարհի վախճանը» կամ «Վերջին իրադարձությունները»: Վախճանաբանության այս բաժնին է պատկանում այսպիսի ներկայացվող՝ **ննջեցյալների հարուցյալ մարմինների հարցը:**

Մեռելների հարություն ասելով հասկանում ենք մեռած մարմինների հառնելը, և Աստուծո գործությամբ ու ներգործությամբ նրանց միավորումն իրենց հոգիներին: Մեռելների հարության մասին առաջին վկայությունները Սուրբ Գրքից են. Դանիել մարգարեն, խոսելով Վերջին օրերի՝ աշխարհի վախճանի մասին, ասում է. «Եւ բազումք ի ննջեցելոց ի հող յերկրի՝ յարիցեն, ոմանք ի կեանս յախրենականս, և ոմանք ի նախապինս և յամօթ յախրենական» (Դան. ԺԲ. 2): Արդեն Նոր Կտակարանում Պողոս առաքյալը խոսում է այն մասին, թե նա, ով հավատում է, որ Քրիստոս Նաբություն է առել, պետք է հավատա նաև մեռելների հարությանը (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 12): Ննջեցյալների հարության մասին մեզ հայտնից նաև Քրիստոս. «զի եկեացէ ժամանակ յորում ամենեքին որ ի գերեզմանս կայցեն՝ լուիցեն ձայնի նորա. Եւ եկեացեն արարաքս՝ որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց. և որոց զչար արարեալ՝ ի յարութիւն դատաստանաց» (Յովհ. Ե. 28-29): Նիմուկեով սուրբգրային այս տեղեկությունների վրա՝ Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստից առաջ ննջեցյալների հարության գաղափարը դարձավ Եկեղեցու վախճանաբանական կարևոր թեմաներից կարևորագույնը:

Ըստ Նայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու վախճանաբանության՝ Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստի ժամանակ տեղի է ունենալու մեռելների ընդհանրական հարություն, որի մասին Նավարամբն ասում է. «[Նավարամբ] Ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանս յախրենից հոգոց և մարմնոց...»¹: Նույն բովանդակությունն ունի նաև Տաթևյան դպրոցի Նավարո հանգանակը. «Այլև գալոց է նովին մարմնովն և փառօք Նոր՝ ի դարեղ գկենդանիս և զմեռեալս: Որ և յարութիւն ամենայն մարդկան»²:

¹ «Ժամագիրք Նայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ», Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 702:

² Անդ, էջ 5:

Ննջեցյալների ընդհանրական հարությունը տեղի է ունենալու վերջին դարաստանից առաջ, այսինքն՝ Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստի ժամանակ. «[առաքելալըն] ի ժամանակի անդ ծանուցեալ գնոյն ձայն փողոյն, ի մահահանգիստ քնոյն յարուցեալք ի գարունն՝ զբերս բուսոցն իւրաքանչիւր հասեւոցն տերեւիցեն: Զի այնուհետեւ յայն հասեալ գարունն՝ զիւրաքանչիւր սերմանեաց յարմարոյ անտի գրեւիլ կերպարանացն բերիցեն»³:

ա. Քրիստոսի Նարությունն իբրեւ բոլոր մարդկանց հարության նախապիպ. Սուրբ Գրքում Պողոս առաքյալի վերաբերյալ խոսքից տեսնում ենք, որ Քրիստոս, ինչպես Իր երկրային կյանքում հանդես եկավ իբրեւ օրինակ մարդկանց համար, այնպես էլ Իր Նարությամբ ողջ մարդկության հարության նախապիպը ցույց տվեց, որ լինելու է աշխարհի վախճանին. «[Սա սահմանեցին]՝ հետևելով առաքելական վկայությանը, թե ինչպես Քրիստոսը մեռելների միջից հարություն առավ, այդպես էլ մենք ենք կյանքի նորոգություն ստանալու»⁴: Եթե ընդունում ենք, որ մեր՝ մարդկային մարմինների հարության նախապիպը Քրիստոսի Նարությունն է, ուրեմն այն լինելու է նախկինին համապատասխան. «...իր սեփական մարմնի միջոցով մարդկային բնությանը շնորհեց հարության սկիզբը՝ իր գործությամբ հարություն տալով մարդուն»⁵, «Քրիստոս՝ Աստուծո Որդին, մեր փրկության համար մահացավ, որպեսզի մեզ անմահացնի անմահ կյանքի մեջ»⁶: Այսպիսով, Քրիստոսի Նարության շնորհիվ է տեղի ունենալու ողջ մարդկության հարությունը. «Եւ նա է գրուի մարմնոյ, եկեղեցւոյ, որ է սկիզբն, անդրանիկ ի մեռելոց, զի եղիցի ինքն յամենայնի յառաջացեալ» (Կող. Ա. 18) եւ «քանզի մարդով եղև մահ. եւ մարդով՝ յարութիւն մեռելոց» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 21): Այսպեղից երևում է, որ ննջեցյալների հարությունը եւս Աստվածային Փրկագործության մաս է կազմում, ուստի այն ունի ընդհանրական բնույթ՝ լինելու է ընդհանրական հարություն: Աշխարհի արարման սկզբից մինչև այդ օրերը եղած բոլոր ննջեցյալները հարություն են առնելու՝ առանց մեղավորի ու արդարի խորհրդակցության (նաև նրանք, որոնք մահը ճաշակել են դեռ իրենց մոր արգանդում):

բ. Նոգիները Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստից առաջ. Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստի ժամանակ լինելու է ընդհանրական հարություն, որի ժամանակ հարություն են առնելու բոլոր ննջեցյալները. նոր՝ հարուցյալ մարմիններին են միանալու արդեն կայաններում սպասող հոգիները:

Քրիստոնեական ըմբռնումով մեզ փրկած երկրային կյանքը ոչ միայն Աստուծո սիրուց բխած պարգև է, այլև մի փորձաշրջան՝ «պանդխտության» շրջան (Ա. Պետ. Ա. 17), որի ընթացքում մարդը պետք է իր ապրած կյանքով ու հավատի գործերով նախապատրաստվի հանդերձյալ կյանքին, որով էլ, փաստորեն քրիստոնեական կյանքն իր լրումին է հասնում հանդերձյալում: Նավիարենական կյանքի երանությունը Աստուծոց փրկած մի կոչ

3 «Սուրբ Գրիգորի «Աստվածաբանությունը», Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 192:

4 Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնություն Նավարամբի եւ Նայր մերի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 55:

5 Սուրբ Գրիգոր Նյուսացի, Քրիստոնեական, թարգմ. Պ. Շահբազյան, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 90:

6 Նովիան Մանգակունի, Ճառեր, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 227:

է մարդկությանը՝ այս կյանքը բարի ընթացքով ապրելու և վերջին օրերին, առանց ամոթի, Տիրոջ առջև կանգնելու համար (Բ. Պետ. Ա. 13-25): Սուրբ Գրքում հստակ արված է, որ յուրաքանչյուր մարդ Վերջին Դարաստանին ըստ իր գործերի պետք է հատուցում ստանա (հմմտ. Յակ. Բ. 1-13): Այսպիսով՝ մահվանից հետո մարմինը Տերմոնական խոսքի համաձայն վերածվում է հողի (Ծնն. Գ. 13), իսկ հողին մրնում է հավիյրենակա-նության մեջ, որը կարծես թե ընդհանրվում է Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստի ժամանակ Կրկին ունեցող մեռելների ընդհանրական հարությանը, որի ժամանակ մարմինը և հողին վերստին միավորվում են:

Նաքց է առաջանում, թե մինչ այդ ի՞նչ է Կրկին ունենում մարդկային հոգու հետ: Նախ ասենք, որ հոգիների երկու կարգավիճակ կարելի է զանազանել՝ հոգիները նախքան Քրիստոս, այսինքն՝ Քրիստոսի փրկագործ Խաչելություն և Նարություն, և հոգիները՝ Քրիստոսի Նարությունից հետո:

Քրիստոսի Խաչելությունից և դժոխքում երեքօրյա բարոզչությունից առաջ հոգիները փակված էին դժոխքում. «Վարդապետը սուրբ գալահեստ հոգուց յերիս փոփոխմունս գիտեն. այսինքն՝ նախքան գ-Քրիստոս. և յեր Քրիստոսի և յեր դարելոյն: Նախքան գ-Քրիստոս, առհասարակ ի դժոխս... վասն պարժոյն Աղամայ»⁷: Իսկ որպէ՛ղ էր դժոխքը: Եկեղեցական հայրերն այս հարցին պարասխանելով ասում են, որ ծովի եզերքին, երկրի ներսում կամ էլ խավարչուր մի վայրում: Ի սկզբանե դժոխք գոյություն չի ունեցել, այն առաջացավ չարի անկումից հետո: Արևմտյան պարկերացումների համաձայն դժոխքը, որպէս սատանայի իշխանական աթոռ, ունի նաև բաժանումներ. ընդունված է չորս բաժանումների փարբերակը՝ ծովում, օդում, գերեզմաններում և քարայրներում կամ էլ՝

- ա. ներքին դժոխք - առավել մեղավորների համար
- բ. բավարան - ներքին մեղքեր ունեցողների համար
- գ. լիմպոներ - չմկրվածների և նրանց համար, որոնք մահացել են դեռ լույս աշխարհ չեկած
- դ. վերին դժոխք - արդարների համար

Ըստ Սուրբ Գրիգոր Տաթևացու՝ այս վարդապետությունն ուղղափառ չէ, քանի որ եղել է մեկ դժոխք, ինչպէս որ մեկ դրախտ գոյություն ունի: Դժոխքն ու դրախտը հակա-կայաններ են, ուստի պետք է, որ նույնաչափ լինեն: Արքայությունը մեկ է և ունի բազում օթևաններ ու փառքեր՝ երեսնավոր, վաթսունավոր և հարյուրավոր (հմմտ. Մատթ. ԺԳ. 8), նույնպէս և դժոխքն ունի բազում փանջարաններ: Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին դժոխքում գրավող հոգիներին երեք դասերի է բաշխում.

- ա. Ներքին դժոխք, որպէս գրավում էին սատանան և չար ու ամբարիշտ հոգիները:
- բ. Միջին դժոխք կամ «բանա դժոխք», որպէս գրավում էին միջակ մեղավորները, որոնք ունեին հավարք, բայց չունեին բարի գործեր կամ՝ հակառակը:
- գ. Վերջին դժոխք կամ անջրդի գուր, որպէս գրավում էին անկեղծ մանուկները:

⁷ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Նարցմանց, Երուսաղէմ, 1993, էջ 603 (այսուհետև՝ Գիրք Նարցմանց):

Իհարկե այս ամենը գոյություն ունի մինչև Քրիստոսի խաչելությունն ու դժոխք իջնելը. «...հոգովն իջեալ ի դժոխս՝ անբաժանելի աստուածութեամբն: Քարոզեալ հոգւոցն, աւերեալ գոժոխս՝ եւ ազաւրեալ զհոգիս» (Տաթևյան հանգանակ): Քրիստոսի փրկագործ առաքելության մաս էր կազմում դժոխքում սափանայի կողմից կապված հոգիների ազաւրումը. «Աղամ մեղօք ծանրացեալ էջ ի ներքին կէտս դժոխոյն, եւ այլ ոչ կարէր բարձրանալ: Մինչ ի վերին կիտէն բանն Աստուած էջ ի ներքին կէտն. եւ ապա ել Աղամ ի վերին կէտն երկնից»⁸: Աղամից սկսած բոլոր հոգիները սափանայի կողմից կապված էին դժոխքում, մինչև որ Քրիստոս դժոխքում երեքօրյա քարոզչությունից հետո կապեց սափանային, ազաւրեց հոգիներին եւ քանդելով ավերեց դժոխքը. «զի թէպէտն մեռաւ մարմնով, այլ կենդանի է հոգւով. Որով եւ ոգւոցն որ էին ի բանորին՝ երթեալ քարոզեաց» (Ա. Պետ. Գ. 19-20): Տերը խաչվելով նախ մեր մեղքերի դիմաց վճարեց եւ ապա հենց Ինքը բացեց Երկնքի դռները՝ մեզ համար առաջնորդ դառնալով. «Նախ՝ վասն վճարման պարտուցն լուծան կապանք դժոխոցն. որպէս ասէ Դաւիթ (գղթունս դժոխոց խորասկեաց). Երկրորդ՝ զի վասն բացման դրանց երկնից՝ լոյս ծագեաց ի բանորին ըստ Եսայեայ (որք ի կապանս էլ ելէք. եւ որք ի խավարի՝ յայրնեցարուք)»⁹: Քրիստոս իջալ մինչև Ներքին դժոխք, ուր եւ գտնվում էր Աղամը եւ որ ամենակարևորն է՝ սափանան, որին եւ կապեց. «...զնեաց եւ կապեաց զհօրն եւ քակեաց զամուրս նորա եւ ավար էառ զհոգիսն»¹⁰: Քրիստոսի կողմից դժոխքի ավերումից հետո հոգիներն իրենց ժամանակավոր ապաստանը գտնում են կայաններում: Կայանը ո՛չ դժոխք է եւ ո՛չ էլ դրախտ. այն միջանկյալ դիրք է գրավում, ուր հոգիներն սպասում են Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստին, որի ժամանակ մարմնով պիտի հարություն առնեն եւ ապա՝ Դարաստան. «Եւ դարձեալ որպէս մարմինն ի հող հագուցեալ, եւ ապա հոգին ի կայանս հոգւոց. այսպէս ի յարութեան ի միաին պսակին եւ փառաւորին», «աւանդող հրեշտակն... առեալ քանի ի կայանս հոգւոց», «յեւ Քրիստոսի մինչ ի կալարած ամենայն հոգիքն են ի կայանս հոգւոց յերկինս վասն ազաւրութեան եւ շնորհացն Քրիստոսի»¹¹: Կայաններում գտնվող հոգիները ճանաչում են միմյանց. «Նոգիք արդարոցն ճանաչեն զմիմեանս անուամբ, ծննդեամբ եւ գործով վաստակոցն... Իսկ չար հոգիքն ճանաչեն այնքան զչարս՝ վասն զի ըստ արժանեաց իւրոց քանցեւոց են»¹²: Կայաններում սպասող հոգիները գիտեն այն ամենն ինչ րեղի է ունենում ողջերի հետ. արդարները բարեխոսում են, իսկ մեղավորները՝ ոչ, քանի որ նախանձ են: Կայանների գոյության րեւսակերն են պաշտպանում նաեւ Ընդհանրական Եկեղեցու բազմաթիվ հայրեր՝ ինչպես օրինակ Իրինեոս Լուզդոնացին, որի համաձայն, Դարաստանից առաջ յուրաքանչյուր հոգի ստանում է իր արժանիքներին համապատասխան կայան. ինչպես մեր Տեր Նիսիոս Քրիստոս երեք օր մնաց սանդաղամեքում, այդպես էլ հոգիներն են սպասում կայաններում մինչև մեռելների հարությունը¹³:

8 Ամղ, էջ 508:

9 Ամղ, էջ 503:

10 Ամղ, էջ 505:

11 **Գրիգոր Տաթևացի**, Չմեռան հարցր, Երուսաղեմ, 1998, էջ 236-239:

12 «Գիրք Նարցմանց», էջ 685:

13 Տե՛ս **Метropolitan Макарий Окснок**, Эсхатология Св. Григория Нисского, Москва, 1999, էջ 57:

գ. Նարուցյալ մարմիններ. «Նոյնպես և յարութիւն մեռելոց, սերմանի ապականութեամբ և յառնել առանց ապականութեան» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 42): Նոր մարմինները պէտք է լինեն անչարչարելի՝ ցավերից ու կրքերից զերծ, լուսավոր (Մարթ. ԺԳ. 43) և հոգեւոր՝ զերծ նյութի օրենքներից ու կապանքներից¹⁴: Անկարելի չէ Աստուծո համար հողից վերստեղծել մարդկանց մարմինները, «Մակայն պէտք չէ խորհիլ, որ այս յարուցեալ մարմինը հողեղէն է լինելու, որովհետեւ հողեղէնն ի վերջոյ ենթակայ է ապականութեան»¹⁵: Ս. Գրիգոր Տաթևացին երկու փուլով հարություն է փարբերակում՝ առաջին, երբ հարություն առնողը կրկին ենթակա է մահվան, ինչպես օրինակ Ղազարոսը և Ավետարաններում խոսվող մյուս հարուցյալները, և երկրորդ՝ հարություն առնողը պսակվում է անմահությամբ: Դադարաստանից առաջ հարություն առնողը պսակվելու է անմահությամբ և, ըստ այսմ էլ, ինչպես Սուրբ Գիորգն է ասում (Դան. ԺԲ. 2), հարուցյալ մարմիններն անմահ են լինելու և «այս է պարզապես յարութեան, զի ամենայն մարդիկ առնուցուն զվարձ կամ զպարիժ. կամ վասն իրեանց գործոց կամ վասն սկզբնականին»¹⁶: Նախ ասենք, որ մարդկանց մարմինները փարբեր կերպերով ոչնչացել են և արդեն հարության ժամանակ չորս փարբերից են կազմվելու, քանի որ «նորա ի փարբերս լուծանին»¹⁷: Ննջեցյալների մարմինները հարություն են առնելու կարարեղանակ և անթերի անդամներով. «...զի անդամք մարմնոյն պարզ է լինիլ անպակաս զի իցէ կարարեալ մարդ... զի Աստուած ի սկզբան բնութիւն Աղամայ անթերի ստեղծ. նոյնպէս ի վերջին օրն անթերի պիտի նորոգէ»¹⁸: Ննջեցյալները հարությունը փրկելի է ունենալու մի ակնթարթում և արդեն հարություն առած մարմիններին են միանալու կայաններում սպասող հոգիները, որովհետեւ առանց հոգու մարմինն անկարար է ու ոչ ամբողջական, և Դադարաստանի ժամանակ միայն հոգին չի կարող պարասխառնալու լինել հոգեմարմնավոր էակի համար. «...հոգիքն յիշանէլ ի մարմնոյն, ո՛չ առժամայն առնուն արդեամբ զվարձս, այսինքն՝ զփառս և զփանջանս, որպէս ասացաք, այլ ի դադարաստանին հանդերձ մարմնովն են առնելոց»¹⁹: Այս մասին խոսելիս Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին մեջբերում է Սուրբ Թադեոս առաքյալին. «հոգի ամենայն մարդոյ որ ելանէ ի մարմնոյ, են նոցա օթեւանք և բնակութիւն ի հանգստեան, բայց վարձ ոչ կարէ բնորոնել առանց մարմնոյ. զի ոչ միայն հոգւոյն է վաստակն, այլև մարմնոյն»²⁰: Վարդան Արեւելցին, հակադրվելով կաթոլիկների «Անհարական Դադարաստանի» վարդապետությանը, ըստ որի «Եթե քրիստոնյան որեւէ մահացու մեղք գործեց, նա անմիջապէս դադարաւորվում է դժոխքի փանջաններին, իսկ եթե մեղքերը ներելի են, ապա նրա հոգին անցնում է քավարան, որով հնարավորություն է ստանում մաքրվելու մեղքերից»²¹, ասում է. «Ապա Բրիսպոս

14 **Շնորհք արք. Գալուստեան**, Տեղիք աստուածաբանութեան, Երուսաղէմ, 1993, էջ 64:

15 Անդ, էջ 63:

16 «Գիորգ Նարեմանց», էջ 724:

17 Անդ, էջ 718:

18 «Գիորգ Նարեմանց», էջ 725:

19 **Սիմէոն Կաթողիկոս Երևանցի**, Պարբերակ, Երևան, 2003, էջ 474-475:

20 «Գիորգ Նարեմանց», էջ 691:

21 **Շահն արք. Աճեմյան**, Մեր Նավարբը, Երևան, 2001, էջ 77-78:

յի՜նչ է գալոց ի դաբասարան, երբ ի գալստեան Նորա վճարեալ է ամենայն ինչ... այլ մեք գնախամաքքիւն այսպէս ասեմք եւ գնախահանգչիւն, թէ խոստովանութեամբ կարարեալ հոգիքն, թէ արդարք, թէ մեղուցեալք ի միտմ քեզուց կան. մեղուցեալքն քանջին միայն վախելով ու քրքրմութեամբ... եւ արդարոցն խնդութիւն յոսով առաջիկայ երանութեան գոր ունին առ Աստուած, այն համարեալ է նոցա հանգիստ»²²: Բացի այդ, հարությունը Դաբասարանի համար է, իսկ այդ ժամանակ դարվելու են հոգիքն եւ մարմինը միասին՝ իբրեւ մեկ միություն. «Եւ յականարկել դաբասարանի սասանի երկիր, բանին կնքեալ գերեզմանք. նորոգին հողացեալ մարմինք, եւ հոգիքն սլացեալ իբրեւ զարծուիս՝ անդր հասանեն, եւ զգենուն զանապական մարմինսն ի վայրկեան ժամանակի յիւրաքանչիւր քեզու»²³, կամ «Որովհետեւ չորացած ոսկորներն իսկույն պարվելու են մկաններով ու ջլերով, կոճիկներով ու նյարդերով, ծածկվելու են մաշկով ու զարդարվելու վարսերով: Եւ նրանց հոգիներն ու կերպարանքներն իրենց են վերադառնալու»²⁴: Վերը նշեցինք, որ բոլոր մարմինները, ինչպէս Պողոս առաքյալն է ասում, հարություն են առնելու առանց սպականության, սակայն հարուցյալ մարմինները քարքերվելու են միմյանցից ըստ իրենց նախկին գործերի՝ չար կամ բարի. «Որովհետեւ եթե դու ննջես գերեզմանում քո բուրավեր արդարության հեղ միասին, բուրումնավեր, անուշահոտ ծաղկի նման, ապա քո հարության ժամանակ քեզ հեղ իսկույն կբուսնի քո արդարությունը»²⁵: Դանիելի մարգարեության վերը նշված հարվածի մեկնության մեջ Նովիսնես Ծործորեցին գրում է. «Որք ի Նեոնէն մեռան վասն Քրիստոսի, յառնեն ի կեանս յախարենականս, եւ որք այլ պարճառաւ մեռանին՝ ի նմանէ առաւել խնդրելով պարի կամ հաւանելով նմա՝ յառնեն ի նախարինս եւ յամաթս յախարենականս»²⁶, ըստ այսմ Գրիգոր Տաթևացին ասում է, որ արդարներն ունենալու են յոթ զարդեր, որոնցից զուրկ են լինելու մեղավորները. «Վասն այն հոգիք մեղաւորաց լինին ի խաւարն անգիպութեան. եւ ի քրքրմութիւն յախարենական... Եւ մարմինք նոցա լինին առաւել թանձր եւ ծանր եւ զարշիւք. որպէս ասար»²⁷: Մեր կարծիքով հարուցյալ մարմինների հենց այս քարքերությունն է ակնարկվում Թադման կարգի մեջ, թե «Գաս հիացմամբ եւ ճայնիւ փողոյ. զարթուցանես զննջեցեալսն, յարուցանես զմեռեալս...»²⁸, եւ այսպէս «ննջեցեալները» շնորհներով պսակվածներն են՝ սրբերը, իսկ «մեռեալները» է անվանում չար գործերի հետեւանքով արդեն հոգով մեռածներին: Նարուցյալները, ինչպէս Պողոս առաքյալն է ասում, լինելու են անապական, հոգեւոր ու փառավորյալ: Ըստ արարքին քեզի նրանք բոլորն էլ նույնն են լինելու, սակայն քարքերվելու են հարկություններով ու կարողություններով:

Նարուցյալ մարմինների կարարելությունը դրսևորվելու է նաև հասակի մեջ. բոլոր

22 «Գիրք թղթոց», Երուսաղէմ, 1994, էջ 663:

23 «Մաշվոց», Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 573-574 (այսուհետեւ՝ Մաշվոց):

24 «Մուրք Գրիգորի Վարդապետությունը», էջ 195:

25 Ամո, էջ 197:

26 **Վարդան Արեւելի, Յովհաննէս Ծործորեցի, Թովմա Մեծփեցի**, Մեկնութիւնք մարգարեութեանն Դանիէլի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 292:

27 «Գիրք Նարեցմանց», էջ 723:

28 «Մաշվոց», էջ 551:

մարդիկ հարություն են առնելու կարարյալ՝ երեսնամյա հասակում. «...որովհետև ծերն ու երեխան անկարար են, ուստի հարություն են առնում երիտասարդ հասակում, որ կարարյալ է: Երկրորդ՝ քանզի Ադամը երեսուն տարեկան արարվեց, եւ Քրիստոսը երեսուն տարեկանում հարություն առավ»²⁹: Իր «Դավադրությունների գրքում» այս մասին է խոսում ԺԲ. դարի կաթոլիկ աստվածաբան Պեդրոս Լոմբարդացին. «Երեխան, որը մեռնում է ծնվելուց անմիջապես հետո, հարություն կառնի այն տեսքով, ինչպիսին որ նա կլիներ, եթե մինչև երեսուն տարեկան ապրած լիներ»³⁰: Իսկ նրանք, ովքեր դեռ մահը ճաշակած չեն լինի՝ ակնթարթում պիտի նորոգվեն ու նոր մարմիններ ստանան:

Այսպիսով, մեռելների հարությունը կազմում է կրոնի ու հավատքի էությունը, առանց հարության գաղափարի չկա եւ քրիստոնեությունը, իսկ ինքը՝ հարությունն ընկալվում է միայն հավատքի միջոցով. «Հարության նկատմամբ հավատը մեզ անդադար լցնում է լուսավոր հույսով: Այն, որ Աստված կյանք է պարգևում մեռելներին՝ այնպիսի ճշմարտություն է, որ միայն հավատքը կարող է ըմբռնել»³¹:

Ըստ Նայ Առաքելական Եկեղեցու վախճանաբանության, Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստին տեղի է ունենալու բոլոր ննջեցյալների ընդհանրական հարություն: Աշխարհի սկզբից մինչ այդ օրերն ապրած բոլոր մարդիկ հարություն պետք է առնեն Տիրոջ հրամանով, չորս տարեկից պետք է վերակազմվեն մարդկային նոր հարուցյալ մարմինները, այսինքն՝ տեղի է ունենալու մի նոր արարչություն, որի առաջին օրինակը Քրիստոս ինքն էր՝ իր Հարությամբ: Այս իմաստով էլ քրիստոնեական վարդապետության երեք ամենակարևոր հանգրվանները շղթայի պես միանում են իրար՝ արարչագործություն, հարություն եւ վախճանաբանություն:

29 Գրիգոր Տաթևացի, Ոսկեփորիկ, Երևան, 1995, էջ 181:

30 Ալիստեր Ե. Մակ-Գրեթ, Աստվածաբանություն. հիմունքները, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 264:

31 Ա. Ռ. Կայսյան, Նուսալ հակառակ ամեն հույսի, Երևան, 1995, էջ 377:

ՊԱՏՏԱՊԲԱՆԱԴՐԱԿԱՆ

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՍԵՆՋՅԱՆ

ՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նայոց պարմական ճարտարապետության մշակույթը արտահայտվեց ժառանգորդական երկու արմարներով՝ ուրարական և հելլենիստական: Ուրարամեր մշակույթը հայրկապես նշանավորվեց երեքհազարամյա Վան քաղաքի ճարտարապետական հուշարձանների օրինակով, որոնք հայ ժողովրդի համար սրելոճագործական ոգեշնչման անսպառ աղբյուր էին և շարունակում են մնալ այդպիսին: Վանա լճի ավազանի շուրջ ծավալվող ձեռակերպ և անձեռակերպ ճարտարապետական լանդշաֆտը անասելի հոգեպարար բովանդակություն ունի (Առնոս, Արտոս, Սիփան սարեր, երբեմնի Նարեկավանք, Աղթամարի Ս. Խաչ, Վանա լճի արևելյան ափերին բազմած հեքիաթային Վանա ամրոց, Մեծ Եղեռնի պարիսերին խապառ ավերված «քաղաքամեջ» և լայնածավալ Այգեհարաններ): Վանը պարմական Նայաստանի հնագույն քաղաքներից է: Այն ուրարական փառապանծ Տուշպա մայրաքաղաքն է, որ հաջորդ դարերին կոչվել է նաև Շամիրամակերպ՝ քարածքը գրաված Ասորեստանի թագուհու անունով: Միջնադարյան մարտնչության մեջ Վանը անվանվել է նաև Երվանդական, Քաղաքն ամրականի և Ամուրն ավան:

Վանի քարածքից հայտնի առաջին հնագիտական նյութերը Դ.-Գ. բրոնզեդարյան հազարամյակներից են: Քաղաքի բարգավաճ կյանքը սկսվել է նրա վերահիմնադրությամբ Ուրարտուի Սարգուրի Ա. արքայի կողմից Ք. ծ. ա. 854-822 թթ.¹: Մովսես Խորենացին հիշարարում է, որ Ք. ծ. ա. 9. դարում Վանի քարածքում կարևոր շինարարական գործունեություն է ծավալել նաև Շամիրամ թագուհին: Նայկական հելլենիզմի և վաղքրիստոնեական մշակույթները թույլ են արտահայտված Վանի շինարարական պարեգրության մեջ: Սակայն հիմնվելով Պարդոմետի, Սյրաբոնի և Խորենացու հաղորդումների վրա՝ կարելի է հավաստել, որ Վանը անորիկ ժամանակներում, որպես քաղաք, ունեցել է իր կարգավիճակին համապատասխան քաղաքաշինական կառուցվածք²: Վաղ միջ-

1 Տե՛ս C. F. **Lehmann-Haupt**, *Armenien und Nord Mesopotamien in Alterum Gegenwart*, Berlin, Reimer, 1900, էջ 120-132:

2 Տե՛ս **Ptolomee Claudii Ptolomae**, *Geographia e Codicibus Recognit, Prologomenis, Annotatione, Indicibus*,

նադարում ավերված Վանը Է. դարի 80-ական թվերին երկրորդ անգամ վերակառուցվել է և ավելի ուշ՝ Գագիկ Արծրունու օրոք բարգավաճման շրջան է բոլորել³: 1021 թ. և ողջ զարգացած միջնադարում շարունակական ընդհարումների պատճառով քաղաքը բազմիցս ավերվել և վերաշինվել է: Ուշ միջնադարյան Վանը մեծ չափով պոժել է 1648 թ. երկրաշարժից, բայց նույն ժամանակներում վերակառուցվել և ընդարձակվել է: Այս ժամանակահատվածում քաղաքը դարձել է ուշ միջնադարյան Նայասպանի կարևոր կենտրոններից մեկը⁴: Վան մեծապես պոժել է ԺԹ. դարավերջին տեղի ունեցած Նամիդյան ջարդերից: Մեծ Եղեռնի տարիներին իսպառ ավերվել և ամբողջապես հրկիզվել է նրա պատմական մեծ արժեք ներկայացնող բերդաքաղաքը⁵: Արդի Վանը այժմյան Թուրքիայի տարածքում փոքր քաղաք է, որ գտնվում է երբեմնի բերդաքաղաքից 2 կմ արևելք⁶: Բնակավայրը և շրջակայքը մեծապես պոժեցին 2012 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից:

Վանի հայկական ճարտարապետական ժառանգությունը արտահայտված է տարածքի լանդշաֆտում, քաղաքաշինական փայլունքում, գոյատևող ու մարտնչությունը հասած ճարտարապետական հուշարձաններում և դրանցից աճանցվող արվեստի այլ բնագավառներում:

Ուրարտական Վանի սահմանները դեռևս չեն ճշգրտվել: Նիմբ ընդունելով Խորենացու հաղորդումը՝ պետք է կարծել, որ այն զբաղեցրել է բերդաքաղաքի տարածությունը, թեկուզ հնագիտական փայլունքը միայն ամրոցի և նրա արևելյան հարակից տարածքից են⁷: Արծրունյաց Վանը ունեցել է եռանաս կառուցվածք և կազմված է եղել միջնաբերդի վերածված ամրոցից, բերդաքաղաքից և արվարձաններից:

Ամրոցը՝ 120 մ լայնությամբ և 1600 մ երկարությամբ, ձգվում է բերդաքաղաքի հյուսիսային կողմում, շուրջ 70 մ բարձրություն ունեցող հսկայածավալ ժայռազանգվածի վրա: Այն հին և միջնադարյան աշխարհի ճարտարապետական յուրօրինակ համալիր է, որ կազմված է 50 x 100 մ չափերով ներքին բերդից, դրա շուրջ ծավալվող 75 x 550 մ չափեր ունեցող արտաքին բերդից և պարագծային պարիսպներից, որոնք տեղ-տեղ ընդհատվում են ժայռակերտ պատնեշներով: Նույն կառավարված բազմաթիվ վերաշինությունների պատճառով, այսօր ամրոցի կառույցները չափազանց փոխված են և կարիք ունեն մանրամասն շերտագրական ուսումնասիրության: Այնուամենայնիվ, ըստ պատմական փայլունքի, ամրոցը կազմված է եղել վերևում նշված արևելյան և արևմտյան մասերից, ընդ որում, կարելի է պնդել, որ արևմտյան կողմում ներքնաբերդի դոմինանտիվ ծավալը Գուրգեն Արծրունու կողմից Թ. դարում կառուցված պալատն է: Փաստ-

Tabulus Instruxit Carlus Milorus, vol. 1, 2 Parisiis, P. Firmin Didot, 1883, էջ 10:

3 Տե՛ս **Թովմա Արծրունի**, Պարմոթին տան Արծրունեաց, Ս. Պետրեբուրգ, 1887, էջ 252-253:

4 Տե՛ս **Առաքել Դավթիմեցի**, Պարմոթին, Վաղարշապատ, 1884, էջ 378-381:

5 Տե՛ս **Ա.Դ.**, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, Երևան, 1917, էջ 22-25:

6 Տե՛ս **Yurt Ansiklopedisi**, հր. 10, Ստամբուլ, 1993, էջ 7607-7609 (թուրքերեն), **Բարս Թուրքաշի (Բարսեղ Թուրքաշյան)**, Օսմանյան քաղաքներ, Ստամբուլ, 1985, էջ 304 (թուրքերեն):

7 Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Նայոց պարմություն, Երևան, 1940, էջ 34-36. հմմ. **Н. Я. Мapp, И. А. Орбели**, *Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван*, С. Петербург, 1922, էջ 27. հմմ. **T. A. Sinclair**, *An Architectural and archeological survey of Eastern Turkey*, vol. 1, London, 1987, էջ 179-188:

րեն, ամբողջի ակնարկվող մասում ամերիկյան արշավախմբը 1930-ական թթ. բացել է Ս. Նովիաննես ենթադրյալ անունով եկեղեցին⁸, որը, անկասկած, Թովմա Արծրունու և Անանուն պարմիչի աշխատությունում հիշարակված Գագիկ Արծրունու կառուցած Ս. Գևորգ պապարական եկեղեցին է⁹: «Ս. Նովիաննեսը» փարածքից ոչ հեռու գտնվող Ավանցի եկեղեցու անունն է: Վանա ամրոցի արևելյան թերը ամբողջապես ուրարական ժամանակների կառուցապատում է: Օսմանյան ժամանակներում կարարված ընդարձակումների կապակցությամբ ամրոցի արևելյան և արևմտյան փարածքները իրար են միացվել:

Համաշխարհային և հայկական ճարտարապետության համար կարևոր է ամրոցի փարածքի կառուցապատման և պարսպաշինության համեմատական ուսումնասիրությունը: Այն նշանակալից հուշարձան է, և դրա բովանդակած շինարարական շերտերի փաստագրավավերագրական նյութերի բնական ուսումնասիրությունը կարևոր է: Ամրոցի պահպանված պարիսպները բովանդակում են ուղղանկյուն հենապարեր, պետրիոններ, կյոր աշտարակներ, զանազան այլ ամրաշինական միջոցառումներ, ինչպես օրինակ՝ երկար աստիճաններ, դիպարաններ, գաղարնուղիներ և այլն: Այնպես է ստացվում, որ ամրոցի պարիսպների ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել նաև փաստագրական նյութերով պահպանված Վանի բերդաքաղաքի պարսպաշինական համակարգի փարածական կառուցվածքի վրա: Վանա պաշտպանական համակարգն ու ամրոցի կառուցապատումը անտիկից դեպի միջնադար անցած բերդաշինության թանգարան է, որ իր նյութերով լրացնում է ուրարական, հելլենիստական, միջնադարյան Հայաստանի (Անի, Մանազկերտ, Ամբերդ, Օձաբերդ, Վահկա և այլն) ամրաշինական նյութերը:

Ուրարական Վանը՝ Տուշյան ունեցել է երկու ամրոց՝ «Ժայռը» և «Նոդաբերդը» կամ Բ. ծ. ա. 735-713 թթ. Ռուսա թագավորի կառուցած Ռուսախինիլին: Ամրոցներն իրար կապված են գաղարնուղիով: Նոդաբերդն իր ենթամասերով և ժայռափոր սենյակներով նույնքան կարևոր է, որքան Տուշյան: Երկու ամրոցներում էլ պահպանվել են ուրարական ժամանակների ժայռափոր ճարտարապետության անկրկնելի օրինակներ, որոնցից հարկապես կարևորվում են Տուշյայի՝ 10,5 x 6,0 x 3,5 մ և 12,7 x 6,0 x 2,9 մ չափերով Խորխորի մեծ և փոքր սենյակները, «Նավթահոր» անունով հայտնի 12,4 x 7,3 x 3,0 մ չափերով դամբարանը, ներքնաբերդի՝ 9,3 x 9,4 x 5,5 մ և 6,3 x 4,3 x 5,5 մ չափերով ժայռափոր սրահները, 9,4 x 6,2 x 5,5 մ չափերով մեծ սենյակն ու հյուսիսային 20,5 x 8,5 x 7,95 մ չափերով դահլիճը և այլն: Ռուսախինիլիի նույնաբխ հուշարձաններից են՝ «Արծագանթող ժայռափորը» (Զրմ-գրմ մաղարա), «Բախարի անիվը», «Մհերի դուռը» և այլն: Նշվածները Հին Արևելքի ճարտարապետության ուշ շրջանի կարևոր հուշարձաններ են, որոնք հայկական միջնադարյան այրային ճարտարապետության ժառանգողական հիմնարար փուլն են:

Վանա բերդաքաղաքը 68 հեկտար մակերեսով ամրոցադարակին ծավալվող անկա-

8 Տե՛ս T. A. Sinclair, նշվ. աշխ., էջ 183:

9 Տե՛ս Թովմա Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 252:

նուն ուղղանկյուն պարագծով փարածք է, որ այսօր իսպառ ավերված է: Նրա պարագծով անցնող պարիսպները եղել են երկրակ եւ խրամափամբ: Մինչև Մեծ Եղեռնի փարիսպներին բերդաքաղաքի հրկիզումը, պարսպաշտարակների եւ քաղաքային դարպասների որոշ հարվածներ դեռևս գոյություն են ունեցել¹⁰: Փաստորեն, ամրոցից դեպի բերդաքաղաք գահավիժող պարիսպները, բերդաքաղաքի շուրջ կազմել են մեկ ասպարեզ լայնությամբ եւ երկու կողմից պարսիպներով պարված շրջանցող փողոց, որ առանձին հարվածներում ունեցել է քաղաքային դարպասներ: Ինչպես ցույց է տալիս բերդաքաղաքի բազմաթիվ հարակազմերի ուսումնասիրությունը, փարածքում եղած փողոցների ցանցը անկանոն հարակազմում է ունեցել, թեև նրանում նշմարելի է երկու փոխողական հայաց գլխավոր փողոցներից կազմված «կվադրաթային» (քառաբաժան) համակարգի գոյությունը: Վանա բերդաքաղաքի գլխավոր փողոցները երկուսն են: Դրանցից մեկը երկարում է Թավրիզյան՝ արևելյան դարպասից դեպի Իսկալեի կամ արևմտյան կողմում եղած «Ծովակի» դարպասը: Մյուս փողոցը երկարում է փոխողական հայաց՝ նախորդ փողոցի կենտրոնական հարվածից դեպի Միջին ու Սարայի դարպասները: Նկարագրված փողոցների հարման վայրում եւ շրջակայքում եղել են առևտրահասարակական շենքերով կառուցապարված բերդաքաղաքի հրապարակները: Դրանցից մեկն է Ս. Պողոս եւ Ս. Պարոտ ցույց եկեղեցիներով կազմված քաղաքային վանքի հրապարակը եւ դրան առնթելով՝ ուշ միջնադարյան «Թ-ուխու» մզկիթը: Այս է պարզապես, որ ԺԹ. դարում հրապարակն անվանվել է նաև «Մզկիթու», մինչդեռ միջնադարյան անունը եղել է վանքի հրապարակ:

Վանի քաղաքային կենտրոնը առևտրահասարակական շենքերով խճողված մասն է: Այն սկզբնավորվել է բերդաքաղաքի ագլոմերացիայի հանգույցից եւ ծավալվել դեպի բերդաքաղաքի դարպասները¹¹: Փաստորեն, Վանի առևտրահասարակական կենտրոնի ԺԹ. դարի իրավիճակը դեգրադացված (աստիճանաբար փոքրացած) պետք է համարել, նկատի ունենալով, որ այն գոյություն է ունեցել միայն հայերով բնակեցված հարվածում Թավրիզյան եւ Միջին դարպասների միջև: Իրականում այն առավել եւս պետք է զարգանար դեպի Ծովակի կողմը, բանի որ Վանա լիճը միջնադարում երթուղի է եղել հարկապես առևտրական եւ ճամփորդական նպատակներով: Սակայն օսմանյան փրկապետության փրկիներին Ծովակի դարպասի փակումն ու դրա շրջակա թաղամասի հայաթափումը պարզապես են դարձել այդ ուղղությամբ առևտրական շենքերի կրճատման: Տվյալ փարածքի՝ զարգացած միջնադարյան ժամանակների քաղաքային կյանքում ունեցած բարձր դերի մասին վկայում է այն, որ Գագիկ Արծրունու կառուցած երկու եկեղեցիներն էլ (Ս. Միքայիլ եւ Ս. Գևորգ) այսպես են գրավել: Բերդաքաղաքի հարավային կողմի Միջին դարպասի շուրջ եղել են ԺԹ. դարի հասարակական շենքեր՝ դարպասը, ոստիկանատունը, առաջնորդարանը, գանազան առևտրական եւ արհես-

10 Տե՛ս **P. Gunco**, *Etude sur la topographie et l'iconographie historique de la ville de Van*, Armenian Studies in memoriam Haik Berberian, էջ 125-184:

11 Տե՛ս **Ch. Texier**, *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*, tom 1-2, Paris, 1842, պլաններ 35, 36, 38:

տավորական շենքեր¹²: Ըստ օսմանյան փաստաթղթի՝ քաղաքամիջի կարևորագույն հասարակական շենքերի կազմում եղել են երեք մզկիթ և վեց եկեղեցիներ, այդ թվում՝ Ս. Տիրամայրը, Ս. Վարդանը, Ս. Պողոսը և Ս. Պեյրոսը, Ս. Սահակը, Փոքր Ծիրանավորը¹³: Նշված եկեղեցիների կազմը տարբեր է Վարագավանքի ու Ղալաթիո եկեղեցացանկների փյուլաներով¹⁴: Օսմանյան փյուլա փաստաթղթի նպատակն է եղել ցույց տալ քաղաքամիջի կարևորագույն հասարակական շենքերը, այդ թվում և թերի կազմով հայկական եկեղեցիները: Նաշվի առնելով ավելի ուշ հասած հայկական դիրքային քարտեզների փյուլաները՝ կարելի է ամփոփել, որ Վանա առևտրահասարակական համալիրը ունեցել է Դ-աձև կառուցապատում և ծավալվել է գլխավոր փողոցների երկարությամբ, որտեղ գլխավորը եղել է Ս. Պողոս և Ս. Պեյրոս եկեղեցիների հրապարակը: Նրապարակներ եղել են նաև դարպասների շուրջ և կարևորագույն հասարակական շենքերի ու եկեղեցիների առաջ: Վերոնշյալ օսմանյան հապակագծային փաստաթղթում հայկական եկեղեցիների տեղադրումը մտքավոր է, կա անվանական ու բանակի անճշտություն, նկատելի է, որ բերդաքաղաքի մասում մզկիթների վրա անունները նշվել են, բայց եկեղեցիներին՝ ոչ:

Վանի Այգեստանները կամ քաղաքի արվարձանները մոտ 690 հեկտար անտառապար տարածություն էր: Այստեղ եղած փողոցների ցանցն ու հրապարակները հեկտարքերի տեղաբաշխում ունեին: Բերդաքաղաքի կենտրոնական մասերից դեպի Միջին դարպաս և դրանից հարավ երկարող փողոցը պարիսպներից դուրս միանում էր լճափից հասնող փողոցին ու ձևավորում քաղաքի դարպասամերձ հրապարակը: Սա, շրջանցելով բերդաքաղաքի պարիսպները, հարավարևելյան կողմից շարունակվում էր դեպի Թավրիզյան դարպասը և Վանա հնագույն արվարձանի՝ Նայկավանի կենտրոնում ձևավորում էր մի հրապարակ ևս: Տվյալ հրապարակից արևմտյան ուղղությամբ շարունակություն էր ստանում քաղաքի ամրոցատակ գլխավոր փողոցը և արևելյան կողմով 6 կմ երկարությամբ կազմում էր Այգեստանների՝ արևմտյանից արևելք ընթացող «Սղգա պողոտան» (Սղգավի ճաղղեն), որ երկարում էր մինչև մերձակա Սղգա գյուղը: Սղգա փողոցի կենտրոնական հատվածում հյուսիս-հարավ ընթացող մի այլ փողոց փոխհարելով՝ առաջացանում էր երկու հաջորդական հրապարակներ ևս՝ Սղգա փողոցին հարակից «Խաչ փողանը» ու նրանից հարավ գտնվող «Արարքի հրապարակը» (Արարոց մեղան): Նշված հրապարակներից առաջինը վարչահասարակական նշանակության էր, և մինչև Մեծ Եղեռնը այստեղ էին կենտրոնացել Վանում գործող մի քանի օտարերկրյա հյուպատոսություններ, մինչդեռ երկրորդը՝ միանգամայն առևտրական

12 Տե՛ս Ա-Գ-ռ, նշվ. աշխ., էջ 24-25:

13 Ը. Էռզթուրք և ուրիշ հեղինակներ, Վանի պատմական բնակելի տները, հոդվածաշարք, "Is Bankasi Kultur ve Senat Dergisi", 32, Ankara, 1966 (թոթրքերեն):

14 Տե՛ս Գ. Տեր Բարսեղեան, Յուզակ Վան-Տոսպ նահանգի հայաստե ժողովրդոց եկեղեցեաց. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թ. 11, հատկում: Նույն ցուցակը արտադրվել է նաև «Արևելեան Մամուլ»-ում, 1894, թ. 9, էջ 22-24, թ. 12, էջ 61-66: Տե՛ս նաև Ա. Սաֆրասյան, Կոստանդնուպոլսի հայոց պարբերաբարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների ցուցակներն ու թարթիքները 1912-1913 թթ.: «Էջմիածին», 1965, Ա-Բ, էջ 76-84, 1966, Ը, էջ 62-69:

նշանակության: Վանա Այգեստաններում կար մի երրորդ հրապարակ եւս, որ գտնվում էր Նորաշինու թաղամասում եւ հարակից էր Ս. Տակոբ եկեղեցուն:

Այգեստաններում եղել է ութ թաղամաս՝ Շամիրամ, Տայկավան, Կոթ դար, Սպորին եւ Վերին Նորաշեներ, Տայնկոյսների, Արարքի, Նորապտունկերի: Արվարձանների բաղկացուցիչ կարելի է համարել նաեւ բերդաքաղաքից մի փոքր հեռու ընկած, Վանա լճի արեւմտյան ափի Ավանց գյուղը: Մինչև հայկական բռնագաղթը, բացի Կոթ դարը, նկարագրված քաղաքամասերը շնչում էին հայեցի եւ նշված թաղամասերը ընդունված էր անվանել նաեւ իրենց եկեղեցիների անունով: Սա նշանակում է, որ Վանի քաղաքաշինական կառուցապարմանը բնորոշ է եղել միջնադարյան ըստ ծխական եկեղեցիների փեղաբաշխումը: Քաղաքապարածքի ձգված համաչափության հետևանքով, արվարձանների առեւտրահասարակական համակառույցները բերդաքաղաքում եղածի անմիջական շարունակությունը չեն կազմել, ինչպես Կարին եւ Կարս քաղաքների օրինակներում է, այլ Այգեստանների փոխալ համալիրները ձեռավորվել են առանձնացված որպես քաղաքաշինական ուրույն միավորներ:

Վան քաղաքի եկեղեցիների ճարտարապետությունը. Վանա լուսավորչական համայնքի եկեղեցիները հիմնականում 13-ն են: Դրանցից 7-ը եղել են քաղաքամիջում, 6-ը՝ արվարձաններում: Ավելացնելով ամրոցի փարածքում եղած երկու եկեղեցիները, ԺԴ. դարում մզկիթի վերածված Ս. Սիոնն ու Ավանցի Ս. Տովհանեսը, ստացվում է, որ Վանում եղել են 10 բերդաքաղաքային եւ 7 արվարձանային եկեղեցիներ: Տարբեր աղբյուրներից եւ դաշտային դիպումներից հավաքված փեղեկություններով՝ Վանա քաղաքամիջում եղած եկեղեցիները ունեցել են հետևյալ ճարտարապետական նկարագիրը.

Ս. Տիրամայր եկեղեցին ըստ ավանդության եղել է Վանի հնագույն սրբավայրերից մեկը: Նուշարձանի մասին մեզ հասած առաջին փեղեկությունը ԺԴ. դարից է, սակայն, եկեղեցու պարերին փորագրված սևագիր արձանագրությունները շար ավելի մեծ փարիք են վերագրում դրան¹⁵: ԺԹ. դարի դրությամբ հուշարձանախումբը կազմված է եղել մի բակի շուրջ դասավորված հարավ-արևելյան Ս. Տիրամոր եւ հարակից Ս. Նրեշտակապետ եկեղեցիներից, հյուսիս-արևմտյան անկյունում գտնվող Վանի առաջին՝ «Նիսուսյան» անունը կրող դպրոցից: Դպրոցը կառուցվել է ԺԹ. դարի կեսերին, իսկ Ս. Նրեշտակապետը Վանա «Ժայռի» հինավուրց ժայռափորները հիշեցնող մասրու է: Ս. Տիրամայր եկեղեցին արտաքուստ 11 x 13 մ չափերով քաճար է, որ հետագայում (ըստ երևույթին ուշ միջնադարում) գմբեթավորվել է: Ըստ Ժ. Մ. Թիերրիի հրապարակած հարակազմի աղոթասրահը խաչվող կամարներով համակարգ է¹⁶: Մինչդեռ եկեղեցու՝ Պ. Կունեոյի հրապարակած հարակազմում 4 որմնամույթերով եւ կողային թաղակապ խորշերով գմբեթավոր դահլիճ է¹⁷: Փաստորեն, Ս. Տիրամայրը մեկնանից վերափոխված

15 Տե՛ս H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, London, 1901, հր. 2, էջ 106:

16 Տե՛ս J. M. Thierry, *La Renaissance architecturale du XVII siècle au Vaspurakan*, «*Armenian Studies in memoriam Haik Berberian*», Fresno, 1985, էջ 806:

17 Տե՛ս P. Cuneo, *Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, Roma, De Luca editore, vol. 1-2, 1989, էջ 549-550:

բազիլիկ եկեղեցի է, որն ուշ շրջանի վերանորոգումներից մեկի ժամանակ նաև գմբեթավորվել է:

Ս. Վարդան եկեղեցին գտնվել է նախորդից մի փոքր արևելք եւ, ըստ ավանդության, Ե. դարի երկրորդ կեսին հիմնադրել է Վարդան Մամիկոնյանի դուստրը՝ Շուշանը¹⁸: Գետրգ Շերենցի եւ այլ աղբյուրների համաձայն՝ Ս. Վարդանը վաղ միջնադարյան քաճարից եւ ուշ միջնադարյան գավիթից կազմված համակառույց է: Դրան 1881 թ. ավելացվել է նաև Վան քաղաքի օրիորդաց առաջին՝ Շուշանյան վարժարանը: Ժ. Մ. Թիերրիի հրապարակած հապակագծի համաձայն՝ Ս. Վարդան եկեղեցին արտաքուստ 8.5 x 10.4 մ չափերով ուղղանկյուն եւ գմբեթավոր կառույց է: Եկեղեցու դահլիճը 5.5 մ կողմով քառակուսի գմբեթաձաձկ քարածք է: Խորանը ձգված կողերով կիսաշրջան է, որի բացվածքը 3.5 մ է, իսկ խորությունը՝ 2.5 մ: Խորանին հարակից ավանդաքանդակներին լայնությամբ 1.4 մ են եւ երկայնքով՝ 1.75 մ¹⁹: Դարերով հասած լուսանկարչական փրեզերվածություններից՝ եկեղեցու ներքին ճակարակներից արեւմտյանը կենտրոնական մասում ունի 3 մ բացվածքով եւ 1 մ խորությամբ որմնակամար, որի մեջքերում բացվել է աղոթարանի երբեմնի դուռը: Ինքնուրույն մյուս ճակարակները կամարակալ են, որոնց վրա բարձրացվել է հեղափայտ կառուցված գմբեթը: Ս. Վարդան եկեղեցին ներքուստ աղյուսաշեն է եւ գմբեթային մասում ցածր լուծում ունի, որը դիպրոդի վրա գմբեթաձեւ թաղի քաղվորություն է թողնում: Ուշագրավ է եկեղեցու արտաքին պատերի 2 մ հաստությունը, որ հնարավորություն է տվել ներքին ճակարակներում փրեզերաշխել 1 մ խորությամբ որմնակամարներ: Նկատելի է, որ քաճարի արտաքին պատերը լուսամուկներ չունեն եւ դրանց վրա եղել են սեպագիր արձանագրություններ²⁰:

Ս. Պողոս եւ Ս. Պետրոս հարակից եկեղեցիները վանեցիները սովորաբար անվանել են՝ «ժամը ժամի վրա» կամ «ջուխրակ ժամը ժեռ քարի վրա» եւ «Առաքելոց վանք»: Երկու եկեղեցիներն էլ փրեզերված են եղել բերդաքաղաքի գլխավոր հրապարակի հյուսիսային կողմում: Դրանց վրա եղած սեպագիր արձանագրությունները, խոյ ու անսովոր հաստության պատերը պարզորոշ ցույց են տալիս ուրարտական ժամանակների հիմնադրություն լինելը: Այս հուշարձանների մասին թվագրական վաղագույն փյուլյը պահպանվել է Ս. Պողոս եկեղեցու հարավային պատի մեջ ագուցված խաչքարի վրա՝ հայկական թվականության 409 թ. (960 թ.)²¹: Եկեղեցիների մասին ձեռագրային առաջին հիշարկությունը ԺԴ. դարից է²²: ԺԹ. դարում փրեզի ունեցած երկրաշարժի պարճառով եկեղեցիները ավերվել են: Իսկ 1913 թ. դրությամբ միայն Ս. Պողոս եկեղեցին է վերականգնված եղել²³: Ս. Պետրոս եկեղեցին, նյութական միջոցների չգոյության պարճառով մնացել է կիսավեր²⁴:

18 Տե՛ս «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց, Վան կամ Շամիրամակերպ». «Արծուի Վասպուրական», 1858, թ. 8, էջ 211. հմմ. Գ. Շերենց, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 27:

19 Տե՛ս J. M. Thierry, նշվ. աշխ., էջ 84:

20 Տե՛ս H. F. B. Lynch, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 106:

21 Աղ., էջ 107:

22 Տե՛ս Ե. Լալանց, Ցուցակ հայրենի ձեռագրաց Վասպուրականի, Վան, 1915, էջ 15-16:

23 Տե՛ս W. Bachman, *Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan*, Wien, 1913, էջ 6-9:

24 Աղ., պլանշետ 25. հմմ. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թ. 8, էջ 211:

Վանի և Վասպուրականի եկեղեցական ճարտարապետության ժառանգությանը բնորոշ է գույգ եկեղեցիներով հորինվածքի նախասիրությունը: Տվյալ հորինվածքի օրինակներից է նաև Ս. Պողոս և Ս. Պերդուս եկեղեցիներով կազմված համալիրը:

Ս. Պողոս եկեղեցին, Վալբեր Բախմանի կապարած չափագրության համաձայն, 8 x 12 մ արպաքին չափերով, ուղղանկյուն, գմբեթավոր դահլիճ փխյի հորինվածք է: Դահլիճի ներքին չափերը՝ երկարությամբ 6,5 մ է, լայնությամբ՝ 4,5 մ: Գմբեթափակ քառակուսու կողը 2,9 մ է: Կողային թաղակապ խորշերի խորությունը 1 մ է, որոնց հյուսիսային խորանամերձ մասում փեղադրված է մկրության ավազանը: Խորանը ձգված կողերով կիսաշրջան է, ընդ որում, դրա բացվածքը 2,7 մ է, խորությունը՝ 2,0 մ, իսկ դասի նկարմամբ բարձրությունը՝ 0,9 մ: Փասպորեն, խորանի երկու կողմերում եղած չորսական աստիճանները դասից քանոմ են դեպի խորանի բեմը: Այսպես եղած վեմբարը շրջանակված է փայտաշեն իկոնոստասիով: Խորանը առանցքային լուսամույր չունի: Ավանդապները խորանի երկու կողմերում փեղադրված 1,5 x 0,8 մ չափերի փոքր ու երկհարկ սենյակներ են, որոնք արևելյան վերջավորությունում խորանաձև են: Ավանդապան երկրորդ հարկից աստիճանների միջոցով կարելի է իջնել խորանի քարածք: Ավանդապների առաջին հարկի մուրթերը բացվում են դեպի եկեղեցու քրանսեպարը: Ս. Պողոս եկեղեցու ողջ ներսույթը կամարկալված է թաղագոպիների միջոցով: Աղոթարանը հիմնականում լուսավորվում է թմբուկի լուսամույրներից: Ներքուսր կորագծային և արպաքինից բազմանիստ թմբուկի քրամագիծը 2,9 մ է: Գմբեթափակ քառակուսուց անցումը դեպի գմբեթափակ օղակը առագաստաձև է, որ արպաքինից ունի ավանդական անկյունային ելուստներ: Ս. Պողոս եկեղեցուն բնորոշ է արպաքին պատերի 2,3 մ հասնող անտվոր հաստությունը, հանգամանք, որ ցույց է տալիս նրա ուրարական կառույց լինելը: Այն, վաղ քրիստոնեական շրջանում վերածվելով եկեղեցու, հաջորդ դարերում գմբեթավորվել և հարստացվել է ժամանակին բնորոշ հարդարանքներով: Եկեղեցու արպաքին և ներքին ճակարկները գույս են ու պարզ: Դրանք հազվադեպ մշակվել են զարդագոպիներով: Արևմտյան ճակարին բնորոշ է մուրթի շրջանակի ընդգծվածությունը, որ կողային մասերում ունի նաև որմնախորշեր: Փասպորեն եկեղեցու ուրվիլիսար քարերը, ինչպես՝ մուրթը, մկրտարանը, մոմավառման խորշը և այլն, մշակվել են զարդագոպիներով:

Ս. Պերդուս եկեղեցին բազիլիկատիպ հորինվածք ունի և գտնվել է Ս. Պողոս եկեղեցու հարավային կողմում: Երկու եկեղեցիների միջև շինարվեստի և ճարտարապետության ընդհանրությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ դրանք միասնաբար են կառուցվել: Տրամաբանելով հասած լուսանկարչական փեղեկություններից²⁵ Ս. Պերդուս եկեղեցին արտաքուսր ուղղանկյուն պարագծով, ներքուսր թաղակապ՝ Ս. Պողոսի չափերի կառույց է եղել: Եկեղեցու դահլիճը երկու գույգ որմնամույթերի միջոցով բաժանվել է երեք սրահ: Առասպաղը արևմտյան և կենտրոնական հարվածներում թաղակապ է՝ որմնամույթերի վրա բոլորվող թաղակամարային գոպիներով: Եկեղեցու արպաքին

²⁵ Տե՛ս «Արծուի Վասպուրական», 1859, թ. 8, էջ 211:

գուսպ լուծումներում ուշագրավ է մուրքի գանգվածեղ լինելը: Երեք մեծաչափ սրբապաշ թարեր միասնաբար կազմում են ուղղանկյուն մուրքի կողային հարվածները, դրան ներքին մակերևույթներին համապարած սեպագիր արձանագրություններ են²⁶:

Ս. Նշան կամ Ս. Էջմիածին եկեղեցին գտնվել է քաղաքամիջի առաջնորդարանի հարեանությամբ, Թավրիզյան դարպասից մի քանի հարյուր մետր հարավարևմուտք: Այն եղել է առևտրահասարակական կենտրոնի բաղկացուցիչ տարրերից: Կառույցի մասին չափազանց և լուսանկարչական փրկելություններ դեռևս չկան: Սակայն ելնելով նկարագրական մի քանի կցկտուր փրկելություններից՝ կարելի է հավաստել, որ այն եղել է փոքր գմբեթավոր փայլի եկեղեցի²⁷:

Ս. Սահակ և Ս. Սյրեփանոս Նախավկայի հարակից եկեղեցիները գտնվել են բերդաքաղաքի ներկարարների արհեստավորական թաղամասում, Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս հարակից եկեղեցիներից 200 մ հարավարևմուտք: Ս. Սահակ և Ս. Սյրեփանոս եկեղեցիները նույնպես գույգ սրբավայրերից կազմված հորինվածք ունեն, ընդ որում, Ս. Սահակն ավելի մեծ է եղել քան Ս. Սյրեփանոսը: Վերջինը կառուցվել է փայտից և, հավանաբար, հարկացվել կանանց²⁸: Ս. Սյրեփանոս եկեղեցին ունեցել է փայտաշեն մեծ գավիթ, որը ծառայել է որպես Վանի համաքաղաքային եկեղեցիների և այլ համաքաղաքային միջոցառումների հավաքավայր²⁹:

Վան քաղաքի մնացյալ եկեղեցիների մասին փաստագրական տվյալները դեռևս սուղ լինելով՝ քաղաքաշինական, թվագրական, ցուցակագրական և այլ խնդիրներ լրացուցիչ ուսումնասիրության են կարգույր:

Փոքր Ծիրանավոր եկեղեցին գտնվել է առևտրահասարակական կենտրոնի հարավարևմտյան մասում, քաղաքային դարպասի մերձակայքում: Ինչպես վկայում է Ն. Լինչը՝ այն եղել է գողտրիկ, փոքր չափերի և նույն համաչափություններով կառույց³⁰:

Ս. Սիոն եկեղեցին, ինչպես վկայում է Անանուն Արծրունին, կառուցվել է Գագիկ Արծրունի թագավորի նախաձեռնությամբ Ժ. դարի առաջին կեսին³¹: Ներկայումս ԺԹ. դարի պոստենի փաստագրողների հաղորդած փրկելություններին կարելի է հավաստել, որ պահպանվել են համակառույցը գտնվել է Վանա քաղաքամիջի Մեծ մզկիթի տեղում և նվիրվել է Երուսաղեմի հայկական թաղամասի վայրին՝ Ս. Սիոն լեռանը, որտեղ մինչ օրս իշխող դիրք ունի Ս. Նակոր վանքը³²: Անանուն Արծրունի պատմիչի նկարագրությամբ՝ Ս. Սիոնը, կրկնելով Ս. Նակոր վանքի եկեղեցական մասի հորինվածքը, կազմված է եղել կենտրոնական դիրքով Մայր եկեղեցուց և դրանից հարավ ու հյուսիս փրկադրված երկուական երկհարկ դասավորությամբ մատուռներից: Նարավային թեմի առաջին հար-

26 Անո:

27 Տե՛ս H. F. B. Lynch, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 106. հմմ. Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 27:

28 Տե՛ս Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

29 Տե՛ս անո:

30 Տե՛ս H. F. B. Lynch, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 106:

31 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 252-253:

32 Տե՛ս Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 17-18. հմմ. N. Bezalet, *Armenian Arts Treasures of Jerusalem*, Phaidon edition, 1980, էջ 122:

կում եղել է Ս. Խաչեկոյան, իսկ երկրորդում կամ վերնաբանը՝ Ս. Խորհրդավոր ընթրիքին նվիրված մատուցողը: Հյուսիսային թևում նույն հաջորդականությամբ եղել են Ս. Տառության և Ս. Տամբարձման մատուցողները³³: Տեղաբերքի է նկատվել, որ Թովմա Արծրունուն շարունակողի նկարագրած համալիրը ամբողջությամբ համընկնում է Երուսաղեմի Ս. Տակոբ վանքի հորինվածքին: Ավելին՝ Ս. Տակոբ վանքի հաղորդակցության չափերի ու պարագծի համապետումը Վ. Բախմանի չափագրած Վանի Մեծ մզկիթի հետ նույնպես համընկնում է³⁴: Ս. Տակոբ վանքը կազմված է կենտրոնական դիրքով գմբեթավոր բազիլիկ քիլիսի համանուն քաճարից, որն ըստ քաղաքական, կառուցվել է խաչակրաց արշավանքի քարիներին՝ ԺԲ. դարում, քաղաքում եղած սրբավայրի վրա: Ս. Տակոբ եկեղեցուց հարավ է ԺԶ. դարում հիմնովին վերակառուցված Ս. Էջմիածին անունը կրող երկհարկ եկեղեցին, իսկ հյուսիսային կողմում են՝ վաղ միջնադարյան Ս. Մինաս և Ս. Սրբեկանոս Նախավկայի երկհարկ դասավորությամբ մատուցողները³⁵:

Վանի Մեծ մզկիթի մասին մանրամասն քաղաքականություններ է հաղորդում Վ. Բախմանը: Ճարտարապետը ճանապարհորդի նկարագրությամբ՝ մզկիթը 24 x 29 մ չափերով, աշխարհի կողմերի նկարմամբ քաղաքական կառույց է³⁶: Փաստորեն, այն քաղաքականությամբ կողմնորոշված չէ դեպի Մեքքան, ինչպես ընդունված է մահմեդական ճարտարապետության մեջ, դրա մեկնաբանումն ունի կանոնիկ հարավային քաղաքականություն³⁷: Մինարեն գտնվել է շենքի հյուսիսարևմտյան անկյունում: Մզկիթի արտաքին պատերը, բացի արևելյանից, ուղղաձիգ են: Արևելյան պատը հաղորդակցվում է բնկյալ գծի նկարվածք ունի և կազմված է դեպի հարավ ընթացող երեք հարվածներից: Իրականում քաղաքում ուղղաձիգը պայմանավորված չէ մզկիթի բովանդակությամբ, լինելով նախկին քաճարի արևելյան պատը՝ դրանում պահպանվել է վերնում նկարագրված քաճարային համակառույցի եռակի բաժանումը: Շենքի հարմարեցված լինելու մասին է վկայում նաև մզկիթի արևմտյան ճակարի՝ Վ. Բախմանի աշխատությունում հրապարակված լուսանկարը, որտեղ մուրաբի աղյուսաշեն պատը ամբողջությամբ նստած է անհավասար քողեր բովանդակող քարակերպ հիմքի վրա³⁸: Սա Վանում ընդունված կարծիքի վրա հողաշեն կամ այլ շինանյութով շենքի կառուցման ժառանգորդական կարգը չէ, այլ, ինչպես հավաստում է շենքի նկարագրությունը, այն կառուցվել է քաղաքում գոյություն ունեցող քարաշեն կառույցի կողմ մասերի վրա: Փաստորեն, նկարագրված հաղորդակցության հորինվածքի վրա հարմարեցվել է ղազնիդյան ոճական առանձնահատկություններով աղյուսաշեն կառույց: Մեծ մզկիթը կազմված է արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերով շրջանցող արտաքին սյունասրահից և հարավային կողմի առանցքով քաղաքական 80 մ² մակերեսով գմբեթաձևով աղոթասրահից: Սրահի սյուների թիվը ու

33 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 252-253:

34 Տե՛ս W. Bachman, նշվ. աշխ., էջ 69-74, պլանշեր 60:

35 Տե՛ս N. Bezael, նշվ. աշխ., էջ 122:

36 Տե՛ս W. Bachman, նշվ. աշխ., էջ 59:

37 Տե՛ս George Michell (editor), *Architecture of the Islamic World, its history and social meaning*, Thames and Hudson Ltd., London, 1978, էջ 16:

38 Տե՛ս W. Bachman, նշվ. աշխ., էջ 59:

քայլը իրար հավասար 3,6 մ չափի են: Աղոթասրահը հափաղկացնում քառակուսի է, որի կողային երկրաբությունը համապատասխանում է սյունասրահի երեք թռիչքին: Ինչպես ութանիստ գմբեթը, այնպես էլ ողջ ներսույթը սփռակերպավոր մշակում ունեն: Ուրբան էլ քվյալ կառույցը Էռնեստ Դիցը և Օկրայ Ասլանափայը համարում են մահմեդական մզկիթաշինության կենտրոնագմբեթ համակարգերի անցումային նախափափերից մեկը³⁹, այն միջնադարյան շինարվեստի զարգացման օրինաչափություններից քարամիտում է և բնագրում հայկական ճարտարապետության առանձնահատկություններով կառույց է: Փաստորեն, Վանա Մեծ մզկիթը վերափոխվել է քաղաքամիջին Գագիկ Արծրունու կողմից Ժ. դարում կառուցված Ս. Սիոն եկեղեցուց: Նամակառույցի բարձր ճարտարապետական արժանիքների մասին վկայում է դրա՝ Թովմա Արծրունու շարունակողի կողմից նկարագրված լինելու հանգամանքը: Արդարև, պարմիչը միայն անդրադառնում է Գագիկ Արծրունու շինարարական սխրագործություններին, որոնք թվով երեքն են՝ Աղթամարի Ս. Խաչը, Աղթամարի պալատը և Վանի Ս. Սիոն երբեմնի Մայր եկեղեցին:

Այսպես, Վանա ամրոցում և քաղաքամիջում եղել են՝ Ս. Գեորգ, Ս. Սիոն, Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս, Ս. Մահակ և Ս. Սյուրհանոս, Ս. Էջմիածին կամ Ս. Նշան, Փոքր Ծիրանավոր, Ս. Տիրամայր և Ս. Վարդան եկեղեցիները: Այգեստաններում եղել է ես վեց եկեղեցի, որոնք ժառանգորդաբար շարունակում են բերդաքաղաքի եկեղեցիների ճարտարապետական առանձնահատկությունները:

Նայկավանից Ս. Աստվածածին եկեղեցին սովորաբար անվանվում էր՝ Նայկավանք, Յոթ խորան ժամ, Նանգուցելո վանք կամ Օթեվանք⁴⁰: Եկեղեցին ու նրա հարակից դպրոցը գտնվել են համանուն արվարձանի գերեզմանատան կողքին, թաղամասի կենտրոնում եղած հրապարակի վրա: Գ. Շերենցը այն վերագրում է ԺԱ.-ԺԲ. դարերին⁴¹: Մինչդեռ Ն. Լինցը Նայկավանքը համարում է Վանա հնագույն եկեղեցին՝ առանց սահմանելու հիմնադրության դարերը⁴²: Վավերագրական առաջին հիշատակությունը եկեղեցու մասին ունի Տեր Նարությունի կարարած 1731 թվակիր վերակառուցման առթիվ է⁴³:

Նայկավանքի գավիթը արտաքինից ուղղանկյուն, ներքուստ չորս կենտրոնական հենարաններով և ութ՝ 2 մ ցցվածությամբ որմնամույթերով եռանավ բազիլիկ է: Եկեղեցու արևելյան սրահը փայտյա պարնեշով բաժանվել է աղոթասրահից և ծառայել որպես դպրաց դաս: Եկեղեցու կողային պատերը կամարակալ են: Կենտրոնական նավը ծածկված է երեք հաջորդական հազարաշեն երդիկներով: Դրանք, բացի քարակերպ չորս հենարանները, ներքին մակերևույթներին կից ունեցել են նաև փայտյա նեցուկներ: Եկեղեցու քանդակը եղել է հողաշեն՝ Վանա քարածքին բնորոշ համապատասխան երդիկային բացվածքներով:

39 Տե՛ս **H. F. B. Lynch**, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 131, 132, 152 և պլանշետ 61. հմմ. **E. Diez, O. Aslanapa**, *Türk Sanaati* (Թուրքական արվեստ), Սթամբուլ, 1955, էջ 302 (թուրքերեն):

40 Տե՛ս **Ն. Նամագասյ Ասլեան**, Վան Վասպուրականի վանքերը, հր. Ա., Վիեննա, 1940, էջ 248:

41 Տե՛ս **Գ. Շերենց**, նշվ. աշխ., էջ 29:

42 Տե՛ս **H. F. B. Lynch**, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 101:

43 Տե՛ս **Ե. Լալանեց**, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 52:

Արարքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կամ Այրհարույցը գտնվել է Այգեստանների հարավային կողմում եղած համանուն հրապարակում: Այն անկանոն պարագծով կառուցապարված առեւտրական հրապարակի գլխավոր շենքն է: Եկեղեցու շրջապատում, հրապարակի պարագծով եղել են արհեստավորական, մանրավաճառքի եւ այլ բնույթի խանութներ, ձիթհաններ, գինեպահներ եւ այլն: Հրապարակի համայնապարկերը լրացրել են կանոնավոր դասավորության ձիասայլերի շարքերը: Արարքի Ս. Աստվածածնի գոյություն ունեցող համակառույցը 1883-84 թթ. ընդարձակվել եւ վերածվել է գմբեթավոր եկեղեցու: Համալիրը բաղկացած է եղել զանգակարանից, ընդարձակ գավթից, ձիթհանից, հնձաններից եւ գլխավոր տաճարից: Եկեղեցուն կից եղել է ճարտարապետ Դ. Թագվորյանի նախագծած երկհարկանի դպրոցը⁴⁴: Զանգակարանը, գավիթն ու եկեղեցին միասնաբար ունեցել են 45 մ երկարություն եւ 17 մ լայնություն⁴⁵: Այսպես, հիմք ընդունելով նշված չափերը, ստացվում է, որ Արարքի Ս. Աստվածածինը գմբեթավոր բազիլիկ փայի հորինվածք է, ընդ որում, գմբեթի թռիչքը եղել է 7 մ, իսկ կողային նավերի լայնությունը՝ 4 մ: Նույնպիսի չափեր կարելի է վերագրել նաեւ կենտրոնում 4 սյուներով լուծված գավիթին: Եկեղեցին ունեցել է կանանց հարկացված վերնատուն, խորանի երկու կողմերում ավանդապահներ եւ այլն⁴⁶:

Նայնկույսների Ս. Աստվածածին կամ Այգեստանների փոքր եկեղեցին գտնվել է տարածքի հյուսիսարևելյան համանուն թաղամասում՝ Նայնկույսներ գետի ձախ ափին, ուրարտական հողաբերդի ստորոգում: Համաձայն վանեցիների հաղորդած տեղեկությունների՝ եկեղեցին հիմնադրվել է Ժ. դարում⁴⁷, մինչդեռ կրոնական ավանդույթն այն վերագրում է Վարդ Դավրիթի ժամանակներին: Այսինքն՝ եկեղեցին կառուցվել է Ը. դարում Վարագա լեռան շրջապատում երեցած հրեղեն սյուներից մեկի տեղում: Առաքել Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ Նայնկույսների Ս. Աստվածածինը, ԺԳ. դարից մինչև Վանա 1648 թ. մեծ երկրաշարժը, վանք է եղել իր բոլոր հարմարություններով⁴⁸: Ավելի ուշ՝ 1762, 1802, 1860 եւ 1890 թթ. եկեղեցին բազմիցս վերակառուցվել է⁴⁹, իսկ 1896 թ. հիմնովին ավերվել է, եւ տեղում մնացել է գմբեթավոր փոքր եկեղեցի, որը Մեծ Եղեռնի տարիներին հարեւան դպրոցի հետ հրկիզվել եւ հավասարեցվել է գետինին:

ԺԹ. դարի փվյալներով Նայնկույսների Ս. Աստվածածինը եղել է գմբեթավոր, խորանային ցածր բեմով, փայտաշեն տանիքով եկեղեցի: Քարաշեն գմբեթի առկայությունը ցույց է տալիս եկեղեցու պիլոնավոր կամ կենտրոնում չորս սյուներով հորինվածք ունենալը: Հասած միակ լուսանկարում գմբեթը արտաբուսաբանական ձևով ներկայացված է առանցքային լուսամուկներով: Եկեղեցու գավիթը արտաքինից ուղղանկյուն է եւ կենտրոնական մասում ունի կանթեղանման զանգակարան⁵⁰: Եկեղեցին եւ գավիթը միասնաբար ցան-

44 Տե՛ս Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 32-34:

45 Տե՛ս Երվանդ Տեր Մկրտչեան, Վասպուրականի գանձերը, Պոսթոն, 1966, էջ 159:

46 Նմմ. Գ. Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 34:

47 Տե՛ս անդ. էջ 65:

48 Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 492:

49 Տե՛ս Խ. Լեոնեան, Վանքեր, «Բյուզանդիոն», 1904, թ. 2482:

50 Տե՛ս H. A. Layard, *Discoveries in the ruins of Nineveh, Babylon with travels in Armenia*, London, 1853, էջ

կապարված են եղել: Պարսպին հարակից եղել են Խրիմյան Տայրիկի նախաձեռնությամբ կառուցված հյուրասենյակներ և համանուն դպրոցի մի քանի դասարաններ:

Վերին Նորաշենի Ս. Աստվածածին կամ Մեծ Ծիրանավոր (Կարմիր) եկեղեցին. գտնվել է մի քանի հարկանի քրեմլի միջավայրում՝ Այգեապանների կենտրոնի համանուն թաղամասում: Այն 1830 թ. կառուցվել է քրեմլում գոյություն ունեցող մի մաքրոնի վրա: 1865-1870 թթ. եկեղեցուն կից ավելացվել են կանանց համար նախատեսված մի մաքրոն և ուսումնարան⁵¹: Նորաշենի Ս. Աստվածածինը՝ իր գույգ փայտաշեն գմբեթներով, եղել է Այգեապանի ամենագրավիչ եկեղեցին⁵²:

Ստորին Նորաշենի «Ս. Տակոբ առանց քաճարի» եկեղեցին և «Թուխ Մանուկ» վկայարանը, իրարից փոքր հեռավորությամբ, գտնվել են թաղամասի արևմտյան մասում՝ Այգեապանների հյուսիսային հարավում: Ս. Տակոբ եկեղեցին կառուցվել է 1639 թ.: Եկեղեցին մինչև ԺԹ. դարի ավարտը բազմիցս վերակառուցվել է և համարվել նախակրթական դպրոցով: Թուխ Մանուկ վկայարանը, կառուցված լինելով ԺԳ. դարում, ԺԹ. դարում կիսավեր վիճակում ծառայել է որպես մոմավառության վայր:

Վանա շրջակայքում եղել են երեք սրբավայրեր ևս: Դրանք անմիջապես ներգրավված են եղել քաղաքի կյանքում: Այդ սրբավայրերն են՝ Կարմրավոր Ս. Աստվածածինը, Ներքին ու Վերին Վարագավանքերը:

Ներքին Վարագավանքը հայկական վանական համալիրների ինքնատիպ օրինակներից է: Այն մարենագրական աղբյուրներում և քաղաքի գրականության մեջ հանդիպում է նաև Վարագավանք, Վարագա Ս. Նշանի վանք, «Յեղդի կիլիսե» (յոթ եկեղեցի), Վարագա Ս. Խաչի վանք, Ներքին կամ Ստորին Վարագավանք՝ քարքերեղու այն ոչ հեռու գտնվող Վերին Վարագավանքից:

Վան քաղաքից 15 կմ հարավարևելք ծավալվող Վարագա սարը մի նեղ ձորակով բաժանվում է արևելյան՝ վերին և արևմտյան՝ ներքին (դեպի Վան քաղաքի կողմը) քարածքների: Վերջինիս արևմտյան ստորոտում գտնվում են երբեմնի հայկական վանական կենտրոններից մեկի՝ Վասպուրականյան Վարագավանքի մնացորդները: Վանքի քրեմլները հրաշագեղ մի հովիտ է, որ մի կողմից բացվում է դեպի ձորակը, իսկ մյուս ուղղությամբ՝ դեպի Վան քաղաքն ու կապույտակ Վանա լիճը: Վայրը 1800 մետրով բարձր է ծովի մակերևույթից: Աշխարհագրական կոորդինատներն են 38° 26' - 43° 26':

Վարագավանքը կազմված է եղել մի բակի շուրջ խմբավորված արևելյան եկեղեցական համալիրից, հյուսիսարևելյան «Եղեմ» կոչված հանգստարանից և վանական բակի արևմտյան և հարավային պարագծով երկարող երկհարկ սենյակներից, որ ընդգրկում էին վանական խցերը, ժառանգավորաց, ծխական դպրոցները, եպիսկոպոսարանը և այլ օժանդակ սենյակներ: Վանքի գլխավոր մուտքը գտնվել է համալիրի հարավարևմտյան կողմում: Մուտքին կից եղել են վանական գոմն ու փարախը:

Վարագավանքի հիմնադրության վերաբերյալ քրեմլությունները ավանդապա-

58:

51 Տե՛ս Երվանդ Տեր Մկրտիչեան, նշվ. աշխ., էջ 162:

52 Տե՛ս H. F. B. Lynch, նշվ. աշխ., հր. 2, էջ 102:

պումներ են: Դրանցից մեկը վանքի հիմնադրումը վերագրում է Գրիգոր Լուսավորչին: Տվյալ վարկածը հիմնավորվում է Կեղում գրնված սեպագիր ևս հունարառ արձանագրություններով: Այսինքն՝ Վարագավանքը քրիստոնեական քաճարի վերափոխված հեթանոսական մեհյաններից էր: Վանքի հիմնադրության մյուս Կեղեկությունը առնչվում է Նոյսիսիանց կույսերին, որոնք, համաձայն Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Պարմություն Նոյսիսիանցի», այսպեղ բերել են Քրիստոսի խաչափայտի նշխարներից ու հիմնադրել են Վարագավանքը: Մի այլ ավանդապատում է Վասպուրականում Զ. դարում «Նրեղեն սյունների» հայտնության հրաշքը, որոնցից մեկի Կեղում է. դարում հիմնադրվել է Վարագավանքը⁵³: Փաստորեն, գոյություն ունեցող աղբյուրների մեծամասնությունը հակվում են այն վարկածին, որ Ներքին Վարագավանքը հիմնադրվել է Վերին Վարագավանքից հետո. այն է. դարում արդեն գործող կենտրոն էր, և Ը. դարում Տաճար կրոնավորը գրել է վանքի հարյուրամյա պարմությունը:

Թ. դարում Վարագավանքը գրավել են Ութմանիկները: Մի փոքր ուշ՝ 860-870 թթ., այն վերագրավել է Աշոտ Արծրունին: Նշված ժամանակներում վանքը կրոնական հաստատություն էր բոլոր արքայազններով, իսկ Գագիկ Արծրունու օրոք բոլորում էր ծաղկուն ժամանակաշրջան: Այդպիսին էլ վանքը հիշատակում է Թովմա Արծրունին⁵⁴: 912-922 թթ. Մլրե թագուհին վանքին նվիրաբերել է իր անունով հայտնի նշանավոր ավերարանը, որպեղ հիշատակագրվել է, որ նա կառուցել է Կովել վանքի Ս. Աստվածածին կենտրոնագմբեթ եկեղեցին:

Արծրունյաց Անանուն պարմիչը Կեղեկացնում է, որ Սենեքերիմ Արծրունի թագավորը (940-980 թթ.) վանքում կարեւոր շինարարական աշխատանքներ է կատարել, և 981 թ. նրա կողակցի՝ Խուշու թագուհու հովանավորությամբ կառուցվել է վանքի Ս. Սոփիա եկեղեցին⁵⁵: Այդ մասին վկայում է նաև եկեղեցու արևմտյան պատի վրա պահպանված վիմագրությունը:

Վանքը, մինչև ԺԱ. դարի ավարտը, պահպանել է իր կարեւոր նշանակությունը: Սակայն անբարենպաստ պայմանների պարճառով, այնպեղ պահվող խաչափայտի մասունքը ԺԲ. դարում քարվել է Եղեսիա: Մոնղոլական և ավելի ուշ՝ պարսկա-թուրքական ընդհարումների ընթացքում Կարապետ վարդապետի նախաձեռնությամբ վանքում կատարվել են ամրացման աշխատանքներ: Վանա մեծ շարժին՝ 1648 թ., Վարագավանքի եկեղեցիներից 5-ը ավերվելով՝ անմիջապես վերակառուցվել են Կիրակոս վարդապետի ջանքերով: Ելնելով երկրում Կրիտո պայմաններից՝ Կովյալ վերակառուցումն իրավիճակը կայունացնող բնույթ է կրել, և վերակառուցված եկեղեցիների ծածկերի քարածական ձևերը մոնումենտալ ճարպարապետության պահանջներին չեն համապատասխանում: Տվյալ վերշինության ընթացքում Ս. Խաչ և Ս. Սիոն եկեղեցիները վերափոխվել են վանական մարենադարանի և Կրեւեական շրեմարանի: Տայոց Տայրիկի վանահայրության քարիններին հաստատությունը շենացել է, վանքում հիմնադրվել են՝ առաջնոր-

53 Տե՛ն «Մովսես Խորենացու Մարենագրություն», Վենետիկ, 1843, էջ 278-280:

54 Տե՛ն «Թովմայ վարդապետի Արծրունու Պարմություն քանն Արծրունաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 214:

55 Տե՛ն անո, էջ 306:

դարան, դպրոց, ուսումնարան, քաղաքային և այլ կենցաղային հարմարություններ: 1803 թ. հիմնովին վերաշինվել է նաև վանքի շրջապարիսպը:

Վարագավանքը մեծ չափով բուռն է համիդյան և երկրորդական բարբարոս ավերածություններից: Մեծ Եղեռնի քարիներին վանքը ավերվել է ամայացել է: Մեծ Եղեռնից հետո կիսավեր կառույցներում ապաստանում են քուրդ ընտանիքներ: 2011 թ. երկրաշարժից վանքի ավերակները ավելի խաթարվել են, և քրդում ներկա դրությամբ ավերակույթ է:

Գալերով վանքի հիմնադրման ավանդույթից, ինչպես նաև եկեղեցիների քրիստոնեական, հորինվածքային և շինարվեստի առանձնահատկություններից՝ Ս. Նշանը համալիրի վաղ միջնադարյան առաջին կառույցն է: Գազիկ Արծրունու օրոք դրան կից կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Ժ. դարի 80-ական թվերին համալիրի կազմում ավելացել են Վասպուրականում նախասիրված գույգ համադրությամբ քաճարային քրիստոնեական պարկանոց Ս. Նովհաննես և Ս. Սոֆիա եկեղեցիները, որոնք վարպետներն լրացնում են վանքի համակառույցը: Վարագավանքի համալիրի կազմում նույնպիսի վարպետությամբ կարարված հավելում է ԺԱ. դարագլխին կառուցված Ս. Գևորգ անունը կրող գավիթը: Վերջինի հյուսիսային և հարավային կողմերին ավելացած երկու կառույցները և նարսիքս-գանգակարունը ուշ միջնադարյան հավելումներ են:

Վարագավանքի եկեղեցական հարվածը հյուսիսից-հարավ անցնող ուղղագիծ միջանցքի շուրջ դասավորված համադրություն է: Միջանցքի հարավային կողմում են Ս. Սոֆիա և Ս. Նովհաննես քաճարները, իսկ հյուսիսային կողմում նարսիքս-գանգակարունը հաջորդող Ս. Գևորգ եկեղեցին՝ իրեն հարակից Ս. Սիմոն և Ս. Խաչ եկեղեցիներով, ինչպես նաև դեպի արևելք ու հյուսիս-արևելք քրդադրությամբ Ս. Աստվածածին և Ս. Նշան եկեղեցիները:

Ս. Նշան մարտիր 10 x 2.5 մ արտաքին չափերով, երկարահ, թաղակապ կառույց է, որ հարավարևմտյան անկյունում ունի 2 x 1 մ ներքին չափերով ավանդատուն: Խորանը 2,8 մ բացվածքով կիսաշրջան է: Եկեղեցու սրահներն իրար են միանում թաղակամարներով: Ինչպես պիլոնները, նույնպես և որմնամույթերը հապույթում լուծված են աստիճանաձև ուրվագծով: Ն. Նամագասպ Ոսկյանի նյութերում նշվում է եկեղեցու փայտաշեն գմբեթ ունենալը, որ փոխարինել է դրա երբեմնի քարաշեն գմբեթին⁵⁶: Սակայն Վարագավանքի հայտնի հապակագծերում⁵⁷ Ս. Նշանի ծածկը անխորաքար ցույց է տալիս որպես թաղակապ առաստաղ, և ըստ ԺԹ. դարի լուսանկարների, Ս. Նշանի քանիքը հարթ է: Եկեղեցու արտաքին պարերի հաստությունը 1.2 մ է: Ներսույթի բնական լուսավորությունը հայթայթում են խորանի, հարավային և արևմտյան կողմերի առանցքային նեղ լուսամույրները: Ս. Նշանը հարավարևմտյան անկյունում եղած անցումով կապվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Առանձնապես ուշագրավ է եկեղեցու մուրթի դռան փեղկերի խաչքարային մուրիվներով կարարված ձևավորումը:

⁵⁶ Տե՛ս Նամագասպ Ոսկյան, նշվ. աշխ., հտ. Ա, էջ 274:

⁵⁷ Տե՛ս Ներսես Սարգիսեան, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Նայս, Վենետիկ, 1864. Ե. Լալանյան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը. «Ազգագրական հանդես», 1911թ., էջ 57-76. W. Bachman, նշվ. աշխ., էջ 33-40. Joseph Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918, vol. 1, էջ 83-84. J. M. Thierry, *Monasteres Armeniens du Vaspurakan*, REArm., 1969, p.141-180. Paolo Cuneo, նշվ. աշխ., հտ. 1, էջ 538-542:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին արտաքինից 11.2 x 14.2 մ չափերի ուղղանկյուն, ներքուսր բառախորան, չորս անկյունային ավանդաքարերով, կենտրոնագմբեք-պրոմպավոր փածար է: Գմբեքաքարակ բառակուսու կողմը 6 մ է: Խորանները բացվածքում 3.5 մ են: Նարավային և հյուսիսային խորանների խորությունը 1.5 մ է: Նկնց այս հանգամանքով է պայմանավորված փածարի արևելք-արևմուտք ձգված համաչափությունը: Գլխավոր խորանի պարվանդանը 90 սմ է, դրա բեմը հեղուկաբեմից անջատված է եղել իկոնոստասիսով: Ուշագրավ է, որ արևմտյան ավանդաքարների մուրքերը եկեղեցու կոնքի միջից են և ոչ թե համապարասխան պրոմպակներից, ինչպես սովորաբար ընդունված է հռիփ-սիմևաքիպ փածարներում: Նշելու հանգամանք է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցու չորս պրոմպներն ու չորս ավանդաքարերը գմբեքի նկատմամբ ունեն հավասարահեռ տեղաբաշխում: Տրոմպները գերելով են գմբեքաքարակ բառակուսու անկյունագծերով, իսկ ավանդաքարերը՝ եկեղեցու արտաքին ուղղանկյուն պարագծի առանցքներով:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսույթի լուծումը գուսպ է և վերծից: Ինքնակրի ձևավորումը կարարվել է շենքի բաղկացուցիչ մասերի քիվային ջլաքման սկզբունքով: Բիվերից գլխավորը անցնում է գմբեքի թմբուկի սպորին օղակով: Այն, ըստ էության, համադրում է լուսավոր գմբեքը դահլիճի կիսախավար փարածության հետ: Եկեղեցու դահլիճի հարավային պարին ագուցված է Նովասափ վարդապետի 1301 թ. կարարած վերակառուցման արձանագրությունը կրող նրբաճաշակ խաչքարը, որ բարի ձեռքերի օգնությամբ, մինչև Վանում տեղի ունեցած վերջին երկրաշարժը, տեղափոխվել էր ավերակ եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդաքարի ներքը: Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեքը աղյուսաշեն է և հիշարակարանային տեղեկության համաձայն, վերջին անգամ վերակառուցվել է 1647-1648 թթ.: Դարելով հասած լուսանկարներից՝ ինչպես Ս. Նշանում, այսպեղ ևս ԺԷ. դարի երկրկարաշարժային վերակառուցման ընթացքում գմբեքի շուրջ փանիքը բերվել է հարթ տեսքի: Կարելի է ընդգծել, որ փածարի գմբեքը համալիրում ամենաբարձրն է: Առանձնապես ուշագրավ է եկեղեցու մուրքի քանդակային կարարումը, որտեղ հոծ գույներով շրջանցող ժանյակների կենտրոնում բարավորն ու դրան հաջորդող զարդագույն կարարված են գեղանկարչական միջամտությամբ:

Ս. Սոֆիա եկեղեցին արտաքինից 12 x 20 մ չափերով կառույց է: Մի գույգ հոծ պիլոններ դահլիճը բաժանում են 5.6 x 5.0 մ և 5.6 x 5.6 մ չափերով արևելյան ու արևմտյան սրահների: Որմնամույթերը պարից առաջացած են 1.6 մ չափով: 4.5 մ բացվածքով խորանը ձգված կողերով կիսաշրջան է, որ խորությամբ 4.0 մ է: Խորանի երկու կողմերում կան 3.5 x 1.7 մ չափերով ավանդաքարեր: Արտաքին պարերի հաստությունը շուրջ 1.7 մ է: Նավանաբար այս է պարճառը, որ եկեղեցին որոշ աղբյուրներում հիշարակվում է նաև «Բերդավոր»: «Արծուի Վասպուրական»-ում լույս տեսած վանքի փարեգրությունում հիշարակվում է Ս. Սոֆիա եկեղեցու արևմտյան պարին եղած հետևյալ արձանագրությունը՝ «Բագրարունեաց Գագիկ արքայի դուստր, Սենեքերիմ թագավորի կողակիցն՝ Խուշուշ թագուհին ի թուին 981»⁵⁸: Եկեղեցու ծածկի և փանիքի լուծումների վե-

⁵⁸ «Տեսարանք Հայրենի աշխարհաց», Մայրաքաղաք մենաստանաց Վարագ. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թ. 1, էջ 46:

րաբերյալ Կոնկրետությունները դեռևս սուղ են: Ճարտարապետական մանրամասներից կարելի է նշել Կաճարի խորանային երկբացվածք լուսամուտը: Դարելով Կաճարի մնացորդներից՝ դրա ճարտարապետությունը մեծ չափի ընդհանրություններ ունի հյուսիսային կողմից հարակցող Ս. Նովհաննես եկեղեցու հետ:

Ս. Նովհաննես կամ Քառասուն արեղայից եկեղեցին արտաքինից 15.6 x 10.9 մ չափերի ուղղանկյուն է և ներքուստ եռակոնք գմբեթավոր դահլիճ Կիսի կառույց է: Մի գույց հոծ որմնամույթեր դահլիճը բաժանում են մուրաբային և կենտրոնական սրահների: Առաջինը 4.2 x 3.7 մ ներքին չափերով թաղակապ սրահ է, որ ունի 1.8 x 2.0 մ կողային խորացումներ: Եկեղեցու կենտրոնական մասը պարզապես 4.4 մ կողմով գմբեթաձև կառույց է: Խորանը երեք աստիճանների չափով բարձր է դահլիճից: Այն հարակազմում ձգված կողերով կիսաշրջան է, բացվածքը և խորությունը 4-ական մետր: Ավանդալիները հարակազմում 3.5 x 1.2 մ չափերով թաղակապ սենյակներ են, որոնց մուրաբեթով անմիջապես բացվում են հարավային և հյուսիսային կոնքերը: Գմբեթը ներքուստ կլոր և արտաքուստ ութանիստ, 4 առանցքային լուսամուտներ ունեցող թմբուկ-վեղար համակարգ է: Դարելով հասած լուսանկարներից՝ Կիսի լուծումը իր խաչագմբեթությամբ ընկալելի է եղել մինչև ուշ ժամանակները: Այսինքն՝ այն չի վերափոխվել: Ելնելով Ս. Նովհաննեսի ու Ս. Սոֆիայի քիվավորման ընդհանրություններից՝ կարելի է հետևել, որ դրանք ծավալարարածականորեն նման են եղել Ռշտունիքի Նարեկավանքին, Իլովանքին, Սալմապար Ս. Գրիգորին, Վանա քաղաքամիջի Առաքելոցին, Գանձակի Ս. Կարապետին և Ս. Ասրվածամին:

Ս. Գևորգ գավիթը մուրաբային նախասրահով մեկերդ հաջորդված հավելում է Վարազվանքի համալիրի կազմում: Պարտա Գևորգարձ Կաթողիկոսի, Սենեքերիմ թագավորի և իր կողակցի դամբարանաքարերի գավիթում գրնվելու փաստը հաստատում է, որ շենքը կառուցվել է նախքան ԺԱ. դարի 20-ական թվականները: Գավիթը արտաքուստ 14.0 x 14.5 մ չափերով կենտրոնական չորս սյուներով լուծված գմբեթավոր կառույց է: Գլխավոր մուրքը հաջորդում է արևմտյան եռակամար անեքսին կամ դարպասին: Մի այլ մուրք՝ հյուսիսային պարի արևմտյան անկյունում տանում է դեպի հարակից Ս. Խաչ եկեղեցին, որ վերջին դարերում ծառայել է որպես վանքի մարտնչաբան: Նյութային պարի արևելյան անկյունում է եղել խորշ մկրտարանը: Ներսույթի ճակարկների որոշ հարվածները և կենտրոնական սյուների մակերեսները որմնանկարված են: Վարպետներն կարարված որմնանկարները պարկերում են վանքի հիմնադրության հետ առնչվող դեմքերն ու իրադարձությունները: Գավիթից դեպի Ս. Ասրվածամին եկեղեցին տանող մուրքը գրնվում է արևելյան կողմում: Ներսույթի Կոնկրետ ճակարկներն արբեր է մյուսներից: Ակնարկվող մուրքից վերև բոլորվող պարզակները, Կոնկրետիկայով հարազատ մնալով հանդերձ գավիթի սյուներին, մուրքի աստիճաններով կազմված պարվանդանով, բացվածքի ձևերով ու կողային որմնախորշերով ավելի վաղ շրջանի ճարտարապետական առանձնահատկություններ ունեն: Իր գեղարվեստական լուծումներով ուշագրավ է գավիթի Ս. Խաչ մարտնչաբանը տանող մուրքը: Այն ունի երեքուկաձև բացվածք, որ պարագծային շրջանցող քիվային գուրիներում

համադրված է երկգույն քարերով: Մյուսների խոյակները, բացվածքների ու մկրաբանի խորշը երիզող գալարագարդերի կապարումը հասցվել է ոսկերչական նրբության: Մուրբերի պարագծով անցնող քիվային գույքների կազմում ընդգրկված լանցեպաձև զարդագծերը միանգամայն նկատելի են իրենց կոպտությամբ: Փաստորեն, գավիթի ճարպարապետությունը ոճականորեն միաբարբ չէ ևս առանձին մասերով բնորոշ է Ժ.-ԺԱ. դարերին, ինչպես նաև ԺԳ.-ԺԴ. դարերին և ուշ միջնադարյան ժամանակներին: Ս. Գետորգ գավիթի գմբեթը աղյուսաշեն է: Այն ներքուստ կորագծային է և արաբքինից ութանիստ:

Ս. Խաչ և Ս. Սիոն եկեղեցիները չափազանց նյութերով այլազան են: Ներսես Սարգիսյանի փեղագրությունում հրապարակված հարակազմում Ս. Խաչը միանալ, երկու գույգ որմնամույթերի միջոցով երեք սրահների բաժանված, կիսաշրջանաձև խորանով ու դրա երկու կողմերին մեկական ավանդաքանով կառույց է: Որմնամույթերի մի այլ գույգ գեղեղված է շենքի արևմտյան պարի ներքին մակերևույթին, որտեղից բոլորվում են խաչվող թաղակամարներ: Սա նշանակում է, որ սրահի ծածկը կենտրոնական մասում բացվածք ունի: Իրոք, ակնարկվող մասի արխիվային լուսանկարներում պարզորոշ երևում է փոքր չափերի գմբեթի կանթերի գոյությունը: Ինչ վերաբերում է Ս. Սիոն եկեղեցուն, այն Ն. Սարգիսյանի նշված հարակազմում ցույց է տրված որպես քիչ ցցվածություն ունեցող թևերով խաչաձև թաղակապ կառույց: Եկեղեցու խորանը, ինչպես Ս. Խաչում, այսօրևո ևս կիսաշրջանաձև է:

Համաձայն Ե. Լալայանցի վերևում հղված չափազանցան՝ Ս. Խաչ և Ս. Սիոն եկեղեցիները ուղղանկյուն հարակազմով քարաշեն սենյակաքիպ շենքեր են: Դրանք նույն ձևով պարկերվել են նաև Վ. Բախմանի, Ժ. Սարգիսյանի վերևում հղված աշխատություններում: Փաստորեն, երկու կառույցներն էլ ԺԹ. դարի վերջին տասնամյակներին կապարված ինչ-որ վերակառուցման ընթացքում աղավաղվել են և կորցրել իրենց բնագիրը լուծումը:

Ժ. Մ. Թխերիի և իրավական վերևում հղված հրապարակություններում փեղ գրած Վարագավանքի հարակազմերում Ս. Խաչ եկեղեցին նման է Ն. Սարգիսյանի աշխատությունում եղած հարակազմին, բայց համաչափությամբ այն միանգամայն տարբեր է: Ակնարկվող երկու եկեղեցիների մանրակրկիտ մի չափազանցություն ևս կա, որ կրում է Ռ. Դուֆրիի մակագրությունը⁵⁹: Այս փաստաթղթում ակնարկվող եկեղեցիների հարակազմերը նույնպես ցույց են տրվել միանալ, եռասրահ և արաբքինից ուղղանկյուն: Հարկավոր է նշել, որ Ռ. Դուֆրիի չափազանցությունն իր համաչափություններով նույնպես մոտ է Ն. Սարգիսյանի հրապարակածին: Ամփոփելով կարելի է ամրագրել, որ Վարագավանքի եկեղեցիները բնագրում կառուցվել են հարակ փիպերով: Դրանցից Ս. Աստվածածին եկեղեցուն նկատելի են հռիփսիմեարիպ և աղթամարաքիպ տաճարների անցումային առանձնահատկություններ: Մի հանգամանք, որը նկատելի է նաև Վասպուրականի Արճեշի Արծվաբերի և Բլուվանքի օրինակներում: Ս. Նշանը, Ս. Խաչը ու Ս.

59 Տե՛ս R. Duffy, *Measurements*, Kurtwald Institute Archives, № 644:

Միոնը թաղակապ բազիլիկներ են, մինչդեռ Ս. Նովհաննեսն ու Ս. Սոֆիան՝ գմբեթավոր դահլիճներ: Տաճարներն ուշ միջնադարյան վերակառուցումների ընթացքում նյութական անցողիկ պայմանների կապակցությամբ կորցրել են իրենց տանիքային մասերի բնագիր կերպվածքը: Ներքին Վարագավանքի համալիրը կարելի է դասակարգել որպես գծային դասավորությամբ կառույցներից կազմված հորինվածք: Նայկական ճարտարապետության մեջ դրա գուգահեռներից են՝ Ամադուի Նորավանքի համալիրը, Վանեվանը, Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորը, Նարաբեգի վանքը, Յաղացքարը, Կեչառիսը, Եղիշ Առաքյալի վանքը, Սշո Ս. Կարապետի վանքը, Եղերդուրը և այլն:

Վերին Վարագավանքը ավերված վիճակում գտնվում է Ներքին Վարագավանքից հյուսիս-արևելք: Տեղանքի բարձրադիր դիրքի համար վանքը անվանվել է Վերին Վարագավանք: Երկու Վարագավանքերը միասնաբար ունեցել են 10 եկեղեցի: Վերին Վարագավանքի ընդարձակումը կապարվել է երեք փուլերով: Սկզբում այն ունեցել է Նոբիսիմյանց կույսերի կողմից հիմնադրված Ս. Ասրվածածին եկեղեցին: Թ.-Ժ. դարերում փրկվել են վանական խցերով և վերածվել անապատի:

Վերին Վարագավանքի փրկված նշմարվող պարսպի հետքերը զբաղեցնում են 45 x 45 մ հողապարսպություն, որ փրկանքի անհարթության հետևանքով հյուսիսարևելյան անկյունում ունի շեղակիությամբ հարված պարագծային տեսք: Վանքի գլխավոր մուտքը գտնվում է արևմտյան կողմի՝ հյուսիսից հարավ ձգվող պարսպի կենտրոնական մասում: Մուտքից հարավարևմուտք նշմարելի է 15 x 20 մ չափերի մի ուրիշ օժանդակ բակ ևս: Նյութիսային կողմից մուտքին հարակից է միևնույն չափերով մի անցում ևս, որ փանում է դեպի վանքի պարսպի հյուսիսարևմտյան անկյունում փրկադրված 10 x 20 մ չափերի երրորդ բակը: Ըստ երևույթին, նվաճված երկու բակերը ծառայել են փոխապահության նպատակների: Ներաբերքի է 8 x 9 մ չափերով նախամուտքը, որ հարավային կողմից մեկ այլ 5 x 5 մ չափերով սենյակի միջոցով կապվում է վանական խցերին և հաջորդաբար, դեպի արևելք անցում է փախիս Ս. Ասրվածածին և Ս. Փրկիչ եկեղեցիների մուտքերին: Նախամուտքը, որ բաշխիչ դեր է կատարում համալիրի գործառական կառուցվածքում, արևելյան կողմից անմիջապես փանում է դեպի վանքի ընդարձակագույն հյուսիս-արևելյան 30 x 35 չափերով բակը: Վանքի անկյունագծային առանցքի վրա է Ս. Գրիգոր մարտիր: Վերին Վարագավանքի նկարագրված բաժանումները միանգամայն ցույց են տալիս դրա ապաշխարության, ճգնափորական կենտրոն լինելը:

Վերին Վարագա Ս. Ասրվածածին փաճարը արտաքուստ 13 x 13 մ չափերով կենտրոնագմբեթ եռակոնք փաճար է: Ներսույթը 12 x 12 մ չափերի քառակուսի է, որ կողային ուղղություններով ավարտվում է առանցքային փրկադրությամբ և 3 մ բացվածք ունեցող խորաններով: Գլխավոր խորանը հարակազմում ձգված կողերով կիսաշրջան է, որ բացվածքում մնալով կողային խորանների չափերով, խորությամբ 2.4 մ է: Խորանի փրամագիծը հավասար է դահլիճի չափերին: Ուշագրավ են փաճարի ոչ սովորական հասարակչություն պարերը, որոնք փայտանվում են 2.6-4 մ միջև: Սա մրաժեղ է փախիս, որ փաճարի եռակոնք և գմբեթավոր հորինվածքը հետագա վերափոխման արդյունք է:

Վերին Վարագա Ս. Փրկիչ եկեղեցին արտաքինից 12 x 16 մ չափերով գմբեթավոր դահլիճ է: Մի գույգ՝ 2 մետրի հասնող որմնամույթեր դահլիճը բաժանում են արևմտյան և կենտրոնական սրահների: Տաճարի կողային մասերում որմնամույթերի ցցվածության համապատասխան կան մեկական գույգ կամարակապ որմնախորշեր: Միջորմնամույթային հեռավորությունը, ինչպես նաև գմբեթի պրամագիծը 4 մ է: Եկեղեցու երկայնական առանցքի ուղղությամբ արևմտյան սրահի չափը 2.6 մ է: Խորանային բացվածքը գմբեթարակ քառակուսու անմիջական շարունակությունն է: Այն հափստակաձև ձգված կողերով կիսաշրջան է, որ խորությամբ 4.4 մ է: Ավանդարները անմիջապես բացում են խորանի ներքին տարածքը:

Ս. Գրիգոր մաքուռը արտաքուստ 6 x 10 մ չափերով երկսրահ միանավ կառույց է: Եկեղեցին անմիջապես հարակից է վանքի նախամույթին և գտնվում է մեծ բակում: Այն նկարագրված երկու տաճարների գավիթից դուրս է: Դա ցույց է տալիս դրսի տուն լինելը: Եկեղեցին կենտրոնական սրահի հյուսիսային պարիսպի ունի մկրտարանային խորշ, որը սկզբունքային կարգով չկա մյուս երկու եկեղեցիներում: Այսինքն՝ Ս. Գրիգոր մաքուռը հատկացվել է այցելուների համար: Նախավոր է նկատվել, որ եկեղեցու երկայնական առանցքը 30°-ով շեղված է դեպի հյուսիս՝ քան վանքի մյուս երկու եկեղեցիները: Փաստորեն, նման փոխադրական առանձնահատկություններ ունի նաև Ամաղուի Նորավանքի հրաշակերտ Բուրթելաշեն երկհարկ դամբարան-եկեղեցին: Փաստորեն, սա երկրորդ վարկածն է, ըստ որի Ս. Գրիգոր մաքուռը կարող է Բուրթելաշենի նման կառույց լինել:

«Կարմրվոր» Ս. Աստվածածին վանքը. «Վանեն իբր երկու ժամ հեռու է: Շինուած է Վարագայ և Չիաթնուկ լեռներու լանջին տարածուած հարթավայրի մը վրայ, Շուշանց գիւղի քովերը»⁶⁰: Վանքի հիմնադրությունը ավանդության սահմաններում է, ըստ որի այն՝ «հիմնուեց Թադեոս առաքեալի կողմէ առ Ս. Աստուածամօր»: Առաջին մատենագրական հիշատակությունը վանքի մասին 1511 թ. է: Նամաձայն պահպանված վիմական արձանագրությունների՝ վանքը վերանորոգվել է 1617, 1779, 1886 թթ.: Շրջապարիսպը վերաշինվել է 1817 թ.: 1895-1896 թթ. դեպքերին համալիրը ամբողջությամբ հրկիզվել և ամայացել է:

«Կարմրվորի» փողանքը մի սարավանջ է, որ բացվում է դեպի Վան քաղաքի Այգեստաններն ու լիճը: Նամալիրը կազմված է եղել գլխավոր տաճարից, գավիթից և դրա շուրջ եղած պարիսպի հարավարևմտյան անկյունում դասավորված 15 մխարանական և ուխտավորական սենյակներից:

«Կարմրվոր» Ս. Աստվածածին եկեղեցին արտաքուստ 12 x 12 մ չափերով երկսյուն գմբեթավոր բազիլիկ է: Սյուները հափստակաձևում 1 x 1 մ են: Խորանը հափստակաձևում ձգված կողերով 3.5 մ խորությամբ կիսաշրջան է: Խորանի պրամագիծը 3 մ է: Նույնպիսի խորություն ունեն նաև 1.5 մ լայնությամբ, խորանի երկու կողմերում եղած ավանդարները: Եկեղեցու առասպաղը համադրված է պայրաձե կամարների վրա բոլորվող թաղերից, խորանի գմբեթադից ու գմբեթային բացվածքից: Գմբեթը ներքուստ

60 **Խ. Լևոնեան**, Վանքեր. «Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1904, թ. 4772:

3 մ պրամագիծ ունի, թմբուկն ու վեղարը ներսից կորագծային են, իսկ դրսից՝ ութանիստ: Տանիքը խաչաձև դասավորությամբ ևս փոքր բարձրությամբ ճակարդներին համապատասխանող երկթեք լուծում ունի: Ներսույթի լուսավորությունը հայթայթում են մի քանի պարագծային նեղ և թմբուկի 4 լուսամուտները: Եկեղեցու գավիթը 9 x 11 մ չափերով ուղղանկյուն, հողածածկ պարզ կառույց է: Այն բարձրությամբ ավելի ցածր է քան տաճարը և կենտրոնական մասում ունի կանթեղ: Վերջինը՝ 1 մ պրամագծով, 4 սյուններով և ութանիստ վեղարով զանգակատուն է: Ժ. Մ. Թ-իերրիի հրապարակած հատակագծում գավիթը միաթեկ է: Սակայն, համաձայն «Ազգագրական հանդես»-ում⁶¹ և «Արծուի Վասպուրական»-ում⁶² հրապարակված հողվածների, այն հատակագծով նման է եղել եկեղեցուն, ունեցել է 2 գլանաձև սյուն և ութ որմնամույթ:

Վան քաղաքի նշանավոր հասարակական շենքերից կարելի է նշել 1903-1907 թթ. կառուցված Երեմյան վարժարանը, Նայկազյան դպրոցը, Սանդուխտյան իգական դպրոցը, Կենդրոնական վարժարանը, 1911-1912 թթ. կառուցված «Աշխատանքի տունը» (ճարպ.՝ Ն. Քաջագունի), 1912 թ. կառուցված վարժապետանոցը, քաղաքային բաղնիքը, քաղաքային կարավանատունը, շուկան ու զանազան այլ կառույցներ:

Վանի ժողովրդական բնակելի ճարտարապետությունը ներկայանում է երկու հիմնական տեսակներով՝ գյուղական և քաղաքացիական: Վանի շրջապատում եղած բնակավայրերի տները գերակշռող մասով եղել են կիսագերանափոր: Դրանք երբեմն կառուցվել են ամբողջապես անտաշ քարից, երբեմն էլ միայն ստորին մասում մեքրաչափ եղել են քարաշեն ու դեպի վերև՝ հողաշեն: Տների լուսամուտները սովորաբար սակավ են և համապատասխանաբար՝ ճակարդները խուլ: Տանիքային լուսամուտները Վանա բնակելի ճարտարապետության ժառանգական տարրն են ևս տեղական բարբառով անվանվել են «հերդիկներ»: Տան ծածկը սովորաբար հենվել է հաջորդական դասավորված գերանների վրա: Տանիքը իրականացվել է վերևից հողաշեն՝ հարդախառն ծեփով և հաջորդաբար ջերմամեկուսիչ և ջրամեկուսիչ շերտի դեր կատարող ճիլի և եղեգի հյուսվածքից: Տանիքները հիմնականում հարթ են և երդիկի մասում բոլորաձև ծավալով դուրս ցցված: Արտաքին մակերևույթների սվաղը դրսում հարդախառն ծեփն է, իսկ ներսում՝ կրաշաղախը: Տների կառուցապատումը կցաշար է և որոշ դեպքերում դարավանդաձև: Ըստ Ե. Լալայանցի փաստագրության՝ տները կազմված են եղել սրահից՝ փանդանից, մատանից, փարախից, գոմից ու դարմնոցից⁶³:

Սրահը կամ ժողովրդական անվանումով «երեսբացը» (օրսբաց) դեպի փան քակը բացվող պարզգամբն է, որ սովորաբար ծածկված էր լինում կտորի լանջի շարունակությամբ: Սրա հատակը բակից բարձր էր մի քանի աստիճանով և պարագծով մեկ ունենում էր փայտյա կամ քարաշեն կամարաշար:

Տանիքումը՝ գլխատան և սաքուի համադրումից կազմված, բնակարանի գլխավոր

61 Ե. Լալանց, Վասպուրականի նշանատր վանքերը, էջ 77:

62 «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց», Կարմիր Սուրբ Աստուածածնի վանք և Շուշանայ գիւղ. «Արծուի Վասպուրական», 1859, թ. 6, էջ 146:

63 Տնն Ե. Լալանց, Վասպուրականի ազգագրությունը. «Ազգագրական հանդես», 1910, էջ 120-131:

մասն է, որպեսզի գլխավորումը բնակարանի երդիկավոր ժառանգական մասն է, իսկ սաքուն կամ օդան՝ հյուրասենյակը եւ նստասենյակը: Տանտնային անմիջապես հարակից էր լինում Կրան մուրքին, ինչպես նաեւ փակախին կամ փայախին: Օդայի ներսույթի գլխավոր արարը վառարանն էր կամ մանդալը, որ Կրան արարաքին ծավալում սովորաբար արարահայրվել է քարաշեն կամ մերադական փոխերիկով: Փակախն (փարախ) ու գոմն ընդունի կենդանիները պահելու արարածքներն են, որոնք սովորաբար օդափոխվում եւ լուսավորվում էին սենյակների կողմից կամ երդիկից:

Մառանը հարակցածում բառակուսի երդիկավոր մթերանոցն է՝ իրեն կից շրմամարանով, կալնոցով եւ «խացխոցով» (հացհոց): Շարդ դեպքերում մառանը լինում էր նաեւ օդայի արարածքին հարակից սրբազնաբնակ սենյակ: Վանա ժողովրդական Կրան մթերման մյուս արարածքը հարդնոցն էր, որ գյուղական արներում կալնոցին կցված հողաշեն եւ երդիկավոր արակ էր: Հացհոցը կամ ցորենի պահեստը 1-1,5 մ արամագծով կոնաձեւ պահեստ է, որ շարդ դեպքերում բարձրությամբ 3 մ էր լինում: Հացհոցերը կարելի է արհակավորել իրենց արարողությամբ: Մինչեւ 1.5 մ բարձրությամբ հացհոցերի բացվածքը վերելից էր, մինչդեռ 2-3 մ բարձրության դեպքում այն կողային արդաբաշխում ուներ:

Քաղաքային արները, ի արբերություն գյուղականի, ունեցել են հետեւյալ առանձնահատկությունները: Պարերը սովորաբար կառուցվել են հում աղյուսից, իսկ հիմնապարերը խոնավությունից մեկուսացնելու համար՝ քարից: Տան կրող պարերը առաջին հարկում կառուցվել են գույգ, իսկ երկրորդ հարկում 1.5 աղյուսից: Տան հիմքերը Այգեսարաններում սովորաբար խորացվել են մինչեւ 1 մ: Քաղաքամիջի արների հիմքերը, հաշվի առնելով գրունտի մեկ մետրի հասնող փխրուն շերտը, խորացվել են մինչեւ 2 մ:

Վան քաղաքի համեստ եկամտով ընտանիքների արները իրենց արարաքինով նման են եղել գյուղականներին: Բարեկեցիկ ապրող ընտանիքների կամ Վանա մեծարանների բնակարանները սովորաբար եղել են երկհարկ: Առաջին հարկում դրանք կրկնել են գյուղական բնակարանների հարակցածը եւ ընդգրկել՝ սրահը, արանտնային, սրբոխի հարկի մառանները եւ այլ պահեստները: Երկրորդ հարկում արդաբաշխվել են հյուրասենյակն իր քյոշկով եւ ննջասենյակներն իրենց օժանդակ արարածքներով: Վանա քաղաքային բնակարանները գյուղականներից արբերվում են բացվածքների մակերեսի մեծությամբ եւ քանակով: Փաստորեն, գյուղական արներում երդիկավոր լուծումը թելադրել է պարտիանների սակավ լինելու հանգամանքը: Նկատելի է, որ գլխավորում կամ արանտնային քաղաքային արներում մեծ մակերես է զբաղեցնում: Բնական է, որ այսպես փակախին փոխարինել են արամարդկանց ժամանցի եւ այլ սենյակները, որոնք նաեւ ծառայել են արանագործության համար: Որոշ հարուստ վանեցիների արներում եղել են նաեւ արամարդկանց եւ կանանց իրարից անջար հյուրընկալման սենյակներ: Այսպես եւ Կրան օդայում շարդ դեպքերում եղել են նաեւ ճաշարանային խորշեր եւ երկխաներին հարկացված խաղալու արարածք: Վանա քաղաքային արների առաջին հարկերում պարարդիք կարգով եղել են վառարանային եւ արարած պահելու համար «ցանոցներ»: Հարուստների արներում նախապես եղել են նաեւ պանիր, գինի եւ այլ մթերքներ պահելու համար նկող՝ «մաղագաներ»: Խաղողի այգի ունեցող արներում կառուցվել են «շիրա-

խանա» և հինձան: Դրանցում սովորաբար րեդադրվել են մի ավագանադիպ րարաձք և գերնում թաղվաձ կարասներ: Բնակարանների երկրորդ հարկի րարերից է եղել նաև ննջարանների միջև երկարող միջանցքը, որ երկու կողմերում ավարվել է քյոշկով: Բնակարանը հովացներու և օդափոխելու համար միջանցքը ունեցել է հարավից-հյուսիս երկարող ուղղվաձություն:

Առառուցվելուց հերտ Վանա րները արարաքինից աձբողջությամբ ձեփվել են հարդախառն կավով և ներքուսր սպիարակացվել են գաջի շաղախով: Սենյակների հարակներն ու առասրաղներն իրականացվել են րախարակամաձով, որոնք ըսր սովորության չէին ներկվում: Տներում հաճախակի էր դեկորարիվ նպարակով փայրյա մասերի ներգրավումը և դրանց ներկումը գանագան գույներով: Վանում եղաձ բոոր հասարակական շներեն ու բնակելի րները Մեձ Եղևնի դեպերից հերտ յորացվեցին թուրքերի կողմից: Այսօր դրանք գրականության մեջ ներկայացվում են իտդաթյուրվաձ անվանումներով կամ յուրացնողների անուններով: Ժողովրդական բնակելի րան հերարքերի նմուշները, որոնք ներգրավվել են թուրք հեղինակների ուսումնասիրություններում, թվով չորս րասնյակ են: Դրանք իրենց նկարագրով միանգամայն համապարասխանում են վերևում ներկայացվաձ յոձումներին: Այսինքն՝ րարաձական և հարակագձային հորինվաձբով սիմերիկ և երկհարկ են: Սիմերիայի առանցքի վրա րեդադրվաձ է մուրքը և վերին հարկի դուրս կախվաձ քեշկը: Լուսամուրները մերիկ դասավորությամբ են և ըսր ձևարանական աներաձեշտության վերևից ուղիղ, կամարակապ կամ ֆրոնտոնաձև երեսակելներ ունեն: Ճակարների հորիգոնական մասնահարման րարերից են գերնին հարող և կոշր քարով շարվաձ մի քանի րող բարձրությամբ գուրին, միջհարկային ձաձկերի մակարդակով անցնող հորիգոնական գուրին ու րանիքային կարնիգը: Ծաձկերը իրականացվել են գերաններով և րանիքային մասում յոձվաձ են հողաձաձկ հարթ կրուրով: Բացվաձքները ուշագրավ են փայրի ճարարարակերության վարակերությամբ, դրանք բարեկեցիկ րան օրինակներում փայրյա փեղկեր (աբաձորներ) ունեն: Բնակելի րների ճակարները առհասարակ առինքնող են իրենց պարգությանբ և համաչափական գեղեցկությամբ: Տները սովորաբար րեդադրվել են հողակրորի առաջնամասում և երին ճակարով բացվել են դեպի րան այգին:

Վանա ճարարարակերական ժառանգությունը հայ մշակույթի ինքնարիպ ակունքներից մեկն է:

ՍՏԵՓԱՆ ԿԵՐՏՈՂ

ՆՐԵԱՆԵՐԻ՝ ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԾԵՍՈՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

ԺԸ-ԺԹ. դդ. Ռուսաստանի հրեաների կողմից Նայ առաքելական եկեղեցու ծեսով քրիստոնեության հավաք ընդունելու խնդիրը գործնականում հեղադրված է:

Լինելով հինավուրց ժողովուրդների ներկայացուցիչներ՝ հայերը և հրեաները ապրել են հարևանությամբ, և նրանց ճանապարհները հաճախ հատվել են փոխօգնության փոքրեր ասպարեզներում:

Միջին դարերում հրեաները հայերի հետ ապրում էին կողք-կողքի, սահմանակից տարածքներում, հարստացնելով Կիլիկյան հայկական պետության փոքրասական հիմքերը: Ավելի ուշ ժամանակներում հայերը և հրեաները բնակվել են Նին Նախիջևանում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Լվովում և այլ քաղաքներում ու վայրերում: Դրա հետ մեկտեղ, լինելով փոքրեր հավաքների՝ հուդայականության և քրիստոնեության ներկայացուցիչներ հրեաներն ու հայերը ապրում էին ինքնավար, յուրաքանչյուրը իր սահմանափակ կրոնաէթնիկական տարածքում, նրանց միջև կարծես գոյություն ուներ փոխհարաբերությունների սահմանափակում:

Տեղին է ընդգծել, որ հայերը մեկընդմիջ տեղում և մնացել հակահրեական քարոզչությունից և ոչինչ չեն արել ի վնաս հրեաների: Եւ ակամայից զարմանում ես կարդալով Իսրայելում 1991 թ. հրապարակված «Կովկասում հրեաների պարամությունը» երկհատուրանոց աշխատանքը, որի հեղինակն է պրոֆեսոր Իցխակ Դավիդը:

Առաջին հատրքի 278 էջում հեղինակը գրում է. «Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Նարավային Դադստանի և Ադրբեջանի շատ գյուղերի (Մոջո, Նուխի, Վարդաշենի) ազգաբնակչությունը խառնակազմ էր՝ այսպեղ ապրում էին թաթարներ, հայեր, հրեաներ: Նայերը, հրեաների նման (Նուխի, Գուսարի), նեղվում էին մահմեդական թաթարների ճնշումներից: Բացի այդ հայ - հրեական հարաբերությունները շատ լարված էին: Նաճախ րեղի էին ունենում արյունալից ծիսական գրադարություններ, որոնք դրդվում էին րեղի հայ հոգևորականության կողմից՝ ընդդեմ հրեաների»¹:

1870 թ. Կովկասով ճանապարհորդում էր Փարիզի Ասիական ընկերության անդամ հրեա Գ. Չյորնին, որն իր ձեռքին ուներ Տիեզերական հույն պարրիարք Գեորգիի ուղերձը հույն ժողովրդին, որի մեջ եւ նախատում էր հույներին նրանց այն կասկածանքի համար, որ հրեաները ծեսի ժամանակ օգրագործել են քրիստոնյա երեխաների արյունը:

Իր ճանապարհորդության ժամանակ, ցանկանալով հայրնաբերել հրեական հին ձեռագրերը, Գ. Չյորնին այցելեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և 1870 թ. օգոստոսին ընդունվեց Ամենայն Նայոց Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսի կողմից: Ընդունելության ժամանակ Գ. Չյորնին Վեհափառից խնդրեց հույն պարրիարքի նման կոն-

1 **И. Давид**, *История евреев на Кавказе*, изд. «Кавказиони», 1991, с. 278.

դակով դիմել իր հոգիին²: Գևորգ Դ. զարմացավ նման խնդրանքից, այնուամենայնիվ նա 1870 թ. օգոստոսի 16-ին հռչակեց իր թիվ 272 կոնդակը, որում չթաքցված զարմանքով գրում էր Գ. Չյոբեի խնդրանքի մասին: Որ նա «...խնդիր հայցուածոյ. զի ընդհանրական նամակաւ առ մեր ազգեացն հրաման հապուցեմք լոցա գգուշանալ ի նեղեղոց եւ մի հալածեղոց զազգին Նրէից: Առ որ քուսք մեր զպարշաճականն պարասխանի, թէ որով հեկու ազգս մեր առ հասարակ պինդ ունենալով զԱնկարանին սրբոյ վարդապետութիւնս՝ պարտ անձին ծանուցեալ է միշտ եւ ճանաչէ մի՛ գոք խօսել, եւ մի՛ գոք զրպարել, այլ մանաւանդ բարի աւանդել ամենեցուն եւ ամ[ենայն] մարդկան անխորաբար ապաքին գործ մի քարապրիպ վարկանիմք հրապարակել առ նա զայդմանէ առանձինն ինչ պարտէր հրամանի»³:

Այնուամենայնիվ, ԺԹ. դ. երկրորդ կեսից սկսած Ռուսական կայսրության մեջ երկու ժողովուրդների փոխհարաբերություններն ավելի աշխուժացան: Նուդահավաքք հրեաները օգնություն ստանալու նպատակով դիմեցին հին քրիստոնեական Նայ Առաքելական Եկեղեցուն (այն ժամանակ ժուս կառավարող օղակների կողմից սխալմամբ անվանված Նայ լուսավորչական՝ գրիգորյանական եկեղեցի), սկզբից մի բանի հրեա, իսկ հետո՝ հարյուրավորներ, որոնց նպատակն էր թողնել հուդայական հավաքը եւ ընդունել Նայ Եկեղեցու դավանանքը եւ մկրտվել Նայ Եկեղեցու ծեսով:

1999 թ. Վ.Միքայելյանի հրապարակած «Ինչու եւ ինչպես ժուսական հրեաներն ընդունում էին քրիստոնեությունը հայկական ծեսով (1910-1915 թթ.)» գրքույկում, հիմնվելով Ռուսաստանի Պետական Կենտրոնական Պարմական արխիվի նյութերի վրա, Ռուսաստանի հրեաների անցումը Նայաստանյայց Եկեղեցու գիրքը սահմանափակում է 1910- 1915 թվականներով⁴: Դա ոչ լիարժեք տեսակետ է: 1988 - 2002թթ. Նայաստանի արխիվներն ուսումնասիրելիս, մենք հայտնաբերել ենք փաստաթղթեր, որոնք վկայում են, որ հրեաների՝ Նայ Եկեղեցու ծեսով մկրտվել ցանկացողների առաջին դեպքերից մեկը տեղի է ունեցել 1874 թվականին: Այդ տարվա փետրվարի 18-ին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակիչ հրեա Իսմայիլ Այվազյանը խնդրանքով դիմել է Երևանի թեմական կոնսիստորիային՝ խնդրելով իրեն մկրտել «հայ հավաքի ծեսով»: Այդ դիմումը բավարարվել է Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի կողմից⁵:

Ռուսաստանում բնակվող ազգություններից միակը հրեաներն էին, որոնց բնակության վայրն ինքնուրույն ընտրելու իրավունքը սահմանափակ էր: Այդ մասին առաջին անգամ հիշատակվել է 1791թ. դեկտեմբերի 23-ին, Եկատերինա II կայսրուհու հրամանագրում, եւ որոշվել էր Ռուսական պետության տարածքի այն մասը, ուր թույլատրվում էր հրեաների մշտական բնակությունը:

Նուդայադավան հրեաներին Ռուսական կայսրությունը թույլ չէր տալիս արեւմտյան մարզերից տեղափոխվել Կովկաս, այսինքն՝ նստակեցության տարածքից դուրս, ինչը

2 Տե՛ս անդ, հ. 2, էջ 109:

3 Նայտրանի ազգային արխիվ (ՆԱԱ) ֆ. 57, գ. 16, թ. 16:

4 Տե՛ս **В.Микаелян**, *Почему и как российские евреи принимали христианство по армянскому обряду (1910-1915гг.)*, Ер., Наири, էջ 77:.

5 Տե՛ս ՆԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 6434, թ.1:

նրանց համար առիթներից մեկը դարձավ քրիստոնեությունը Նայ Եկեղեցու ծեսով ընդունելու համար:

Ռուս Ուղղափառ եկեղեցին չէր խրախուսում ևս հաճախ խոչընդոտներ էր ստեղծում, որպեսզի հրեաները ուղղափառություն չընդունեն և վերջիններն իրենց հայացքներն ուղղեցին դեպի Նայ Առաքելական Եկեղեցի:

1889 թ. հոկտեմբերի 18-ին Վրաստանի հայկական թեմական կոնսիստորիային դիմեց Թիֆլիսում բնակվող հրեա Աննա Կոբզովան՝ խնդրելով իրեն մկրտել Նայ Եկեղեցու ծեսով: Նույն փարվա նոյեմբերի 1-ին թեմական կոնսիստորիան Ա. Կոբզովային մկրտելու վերաբերյալ թույլություն ստանալու համար դիմեց Ս. Էջմիածնի սինոդին, որն իր հերթին 1889 թ. դեկտեմբերի 27-ին թույլության համար դիմեց Կովկասի կառավարչապետի քաղաքացիական մաս: Ծանր հիվանդության պարճառով 1890 թ. նա մկրտվեց Նայ Եկեղեցու ծեսով⁶:

1891 թ. հունիսի 19-ին Վիրահայության թեմական կոնսիստորիային դիմեց Մոգիլեյան նահանգի Շկյով գյուղի բնակչուհի Զելդա Յանկիլի Ռուբինշտեյնը, որը ցանկանում էր «ընդունել հայ - լուսավորչական հավաքը և մկրտվել Նայ - լուսավորչական Եկեղեցու ծեսով: Սրա հետ ուղարկվում է նորարարական վկայական, որի համաձայն նա չի պարկանում ուղղափառ հավաքին»⁷: 1891 թ. հուլիսի 1-ին Զ. Յ. Ռուբինշտեյնն ընդունվեց Նայաստանյայց Եկեղեցու ծոցը:

1893թ. մայիսին Ս. Էջմիածնի Սինոդին դիմեց Շամախիի թեմական առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը՝ խնդրելով թույլատրել Բաբու քաղաքի բնակիչ 26-ամյա հրեուհի Մարիա Սանդլերին ընդունել Նայ Եկեղեցու գիրքը՝ նշելով, որ Մ. Սանդլերը «ինքնուրույն, կամաւոր ևս հոգու ցանկութեամբ» է ընդունում Նայաստանյայց Եկեղեցու դավանանքը⁸: Նույն թվականի նոյեմբերի 25-ին Կովկասի կառավարչապետի քաղաքացիական մասով օգնականը թույլատրեց Մ. Սանդլերին մկրտվել Նայ Եկեղեցու ծեսով:

1893 թ. մայիսի 12-ին Վիրահայության թեմական կոնսիստորիային դիմեց Բաքվում բնակվող, Օդեսա քաղաքի պարվավոր քաղաքացի հրեա Էմանուել Մոդոմոնի Լեոնետունը. «Ներքին համոզմունքով հուղայությունից անցնել Նայ-լուսավորչական Եկեղեցու ծոցը»: Իր խնդրանքի հետ միասին նա ներկայացրեց «12 մարդկանց և նորարի կողմից կնքված վկայական այն մասին, որ ինքը մինչև այժմ ոչ մի եկեղեցում չի մկրտվել»⁹:

1893 թ. նոյեմբերի 5-ին Կովկասի կառավարչապետի քաղաքացիական մասով օգնականը թույլատրեց Է. Լեոնետունին, իր ցանկության համաձայն, հուղայությունից անցնել Նայ Եկեղեցու դավանանքին:

Ներքին Խաթունարիս գյուղում ապրող հրեա վերաբնակիչ Ռահիմ Սահակյանը 1893 թ. հունիսի 15-ին Էջմիածնի Նայ լուսավորչական սինոդին իր խնդրագրում մասնավորապես գրում էր. «Երկար ժամանակ ապրելով հայկական գյուղերում ևս հեղափոխվելով նրանց հավաքով և եկեղեցական ծեսերով՝ այդ հավաքը ինձ շատ դուր եկավ:

6 ՏՆՈՒ ՆԱԱ Փ. 56, ց. 1, գ. 8562, թ. 3:

7 ՆԱԱ Փ. 56, ց. 1, գ. 8710, թ. 1-5:

8 ՆԱԱ Փ. 56, ց. 1, գ. 8885, թ. 1-6:

9 ՏՆՈՒ ՆԱԱ Փ. 56, ց. 1, գ. 8891, թ. 1-2:

Եւ իրականում նա պարունակում է ուղղահաւաք եւ շար ժամանակ է հարկացնում ապաշխարանքին՝ մեղքերի թողությանը, ինչպէս նաեւ հաւերժ երանելի կյանքի ժառանգությանը: Ես, որպէս գրագետ, կարող եմ կարդալ այլ գրքերի թվում նաեւ հայոց գրքեր եւ Կրակարանը:

Եւ այս խնդրագրով դիմելով Սրբազան Սինոդին՝ խոնարհաբար խնդրում եմ ընդունել ինձ Հայ-լուսավորչական հավաքքին, ցողել ինձ սուրբ կնքավազանում Հայաստանայց Եկեղեցու ծեսով՝ գրանցելով ինձ Հայ Եկեղեցու ծոցը, ուր ես ազապ կերպով կարողանամ խոնարհվել հայոց հավաքքին»¹⁰: 1893 թ. նոյեմբերի 29-ին Կովկասի կառավարչապետի քաղաքացիական մասի օգնականը թույլատրեց Ռահիմ Սահակյանին ընդունել Հայ լուսավորչական դավանանքը:

1893 թ. օգոստոսի 27-ին Աստրախանի թեմական կոնսիստորիան դիմեց Սուրբ Էջմիածնի սինոդին՝ խնդրելով թույլատրել Մոսկվայի քաղաքացի օրիորդ, «հրեուսի Մովսէսյան հավաքքի» Սատա Ռոզենուրային մկրտել եւ ընդունել Հայ Եկեղեցու ծոցը: Իր խնդրանքին կից կոնսիստորիան ներկայացրեց Ս. Ռոզենուրայի ծննդյան վկայականը՝ կնքված Մոսկվայի հասարակական ռաբբի Զ. Կ. Միլոբի կողմից: 1897թ. հունվարի 31-ին Ս. Ռոզենուրայը մտնելով Հայաստանայց Եկեղեցու ծոցը¹¹:

Հարուկ հեղափոխություն ունի 1894 թ. ապրիլի 3-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն՝ Տավրիկյան նահանգի Մելիտոպոլ քաղաքի բնակիչ հրեա Մոխսի Բորիսովիչի՝ Հայոց Եկեղեցու ծոցն անցնելու խնդրանքը: Դրա հեղինակն էր Թաւմուդի հուդայադավանության եւ այլ հոգևոր գրականությունը խոր իմացող մի անձնավորություն: Ամբողջ խնդրագիրը լեցուն էր սուրբ գրքերից վերցրած հարվածներով եւ արտահայտություններով: Նա մասնավորապէս գրում էր. «Հուդայական ազգի նախնի, դաստիարակված խիստ կրոնական հոգով, հիմնովին ուսումնասիրելով հուդայության հիմնադրույթը, միտքով Վարվաձաշնի, Թաւմուդի եւ Առաքյալների ուսման մեջ եւ, վերջապէս, ուսումնասիրելով Գողգոթայի փառապալի եւ Հայ լուսավորչական Եկեղեցու մեծ պարբիարքների ուսմունքը, եւ մեծ խնդրանքով դիմում եմ Ձերդ Վեհափառությանը՝ ընդունել ինձ Ձեր Եկեղեցու ծոցը»: Մ. Բորիսովիչը իր ցանկությունը բացաբարում էր այն բանով, որ վերջինս «Երկրագնդի բոլոր եկեղեցիների պարմական առաջնորդն է, նա, որը շրջապարված է Նազարեթից ուղղված փառապանքի ճաճանչապակով..., նա, որը թագավորում է արեւելքի ծայրամասում, մարդկության համար փառապալի օրրանի մոտ, նա, որը ընդունեց Սուրբ Հոգին հենց սկզբնաղբյուրի մոտ: Մա Մեծ Եկեղեցի է, որն իր հետեւից չի թողել արյան հոսքեր»: Վերջապէս Մ. Բորիսովիչի՝ Հայ Եկեղեցու ծոցն անցնելու ցանկությանը նպաստել էր, «...այն բարերար ազդեցությունը, որն իր վրա թողել էին Տավրիկյան նահանգի Մելիտոպոլ քաղաքի հարգալից Սրապիոն քահանա Սամվելյանի գերազանց ճառերը»¹²:

1895 թ. հուլիսի 1-ին Ռուսական կայսրության ներքին գործոց նախարարի փե-

10 ՂԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 8907, թ. 1:

11 Տե՛ս ՂԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 8921, թ. 1-3:

12 ՂԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 9067, թ. 1-7:

դակալը, հիմնվելով Օրենքների հավաքածուի XI հատորի 1-ին մասի 159-րդ հոդվածի համ. 1 առդիրի վրա, թույլատրեց հրեուհի Դոբա Յանկելի Բերշադսկայային ընդունել Ս. Մկրտություն ըստ Հայ լուսավորչական ծեսի: Օդեսայի նոտարի Կվամ և երեք վկաների կողմից ստորագրված վկայագրերի մեջ ասված էր, որ Դ. Յ. Բերշադսկայան պատկանում է հուդայական դավանանքին և առաջներում չի ընդունել Քրիստոնյա ոչ մի այլ դավանանք և մկրտություն¹³:

1894 թ. Ռուսաստանի կայսրության ելեմարից նախարար Ս. Յ. Վիպերեն գինու մեղանոթի օրենք ընդունեց, որի համաձայն վերացվում էր կապալային համակարգը: Սպիրտի և ալկոհոլային արտադրանքի վաճառքը դարձավ բացառապես պետության մեղանոթի, այսինքն՝ մարցվում էր այսպես կոչված «խմիչքների պետական վաճառք»: 1888 թվականին մասնավոր գինեպանները փոխարինվեցին գինու պետական կրպակներով, ինչը պետության բյուջեին բերեց լուրջ օգուտներ: Սրա հետ մեկտեղ կայսրության արևմտյան նահանգներում, որտեղ բնակվում էին մեծ թվով հրեաներ, որոնց մի զգալի մասն անմիջականորեն զբաղվում էր գինու արտադրությամբ, ուներ պանդոկներ, ցորենի պահեստներ և այլն, գրկվեց գոյության միջոցներից: Բարեփոխումների հետևանքով սնանկացածների թիվը մի քանի տասնյակ հազարից հասնում էր հարյուր հազար հրեաների¹⁴:

Խմիչքի մասնավոր արտադրությունը փակելով՝ կառավարությունը չմարտնչեց հրեաների նկատմամբ վերացնել օրենսդրական սահմանափակումները, որոնք խոչընդոտում էին հրեաներին ձեռք բերելու ավելի շահավետ մասնագիտություններ: Զրկվելով գյուղական պանդոկներում աշխատելու հնարավորությունից՝ հրեաները մեկնեցին քաղաքներ՝ ապօրինի անցնելով նստակեցության սահմանը: Այս ամենը նպաստում էր այն բանին, որ հրեաները քրիստոնեություն ընդունեն՝ իրենց գոյությունն անվտանգ դարձնելու և ապահով գոյապահելու համար:

Նկատի ունենալով ապօրինի նստակեցության սահմանափակումը՝ 1899 թ. հունվարի 22-ին Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետ Մեծ իշխան Մերգել Ալեքսանդրովիչի ճնշման տակ ընդունվեց օրենք, որը սահմանափակում էր 1-ին կարգի հրեա-վաճառականների իրավունքները՝ ընդունվել Մոսկվայի վաճառականության (կուպեցների Ս.Կ.) շարքերը: Նման սահմանափակումները նպաստեցին այն բանին, որ հրեաների մի մասը, հասցնելով բնակություն հաստատել Ռուսաստանի կենտրոնական շրջաններում՝ այդ թվում նաև Մոսկվայում, թափանցեց Ռուսաստանի հարավային շրջաններ, հատկապես Կովկաս, որտեղ Բաքվում և Թիֆլիսում, հաջողությամբ սկսեց զբաղվել ձեռնարկարիությամբ: 1899-ի նոյեմբերի 5-ին Կերչ քաղաքի նախկին բնակչուհի հրեուհի Ռախիլ Ֆինգերտը, որը բնակություն էր հաստատել Դերբենտում, գրավոր խնդրանքով դիմեց հայ քահանա Սպանդուկուն՝ խնդրելով ընդունել իրեն «Հայ լուսավորչական Եկեղեցու ծոցը»: Շամախիի թեմական կոնսիստորիայի առջև միջնորդի դերում էին ազնվա-

¹³ Անդ:

¹⁴ Տե՛ս **А. Б. Миндлин**, *Политика С.Ю.Витте по “еврейскому вопросу”*: “Вопросы истории”, 2004, № 4, էջ 120-125:

կաններ Միքայել Նովսեփի Ավշարովը և Անդրեյ Գրիգորևը: 1900 թ. հունվարի 2-ին Ռ. Ֆինգերթըն ընդունեց սուրբ մկրտություն՝ ըստ Նայ Եկեղեցու ծեսի¹⁵:

1900 թ. նոյեմբերի 20-ին Նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմական կոնսիստորիայի նախանդամ Ներսես արքեպիսկոպոս Խոդավերդյանը դիմելով Ս. Էջմիածնի սինոդին հայտնել է, որ Մոսկվայի հայոց հոգևոր կառավարությանը դիմել է հրեա դեղագործ Յակով Ջելիկի Լեմայիրը և խնդրել, որ իրեն ընդունեն քրիստոնեության հավատարմության և նաև այդ խնդրով միջնորդել հոգևոր բարձր իշխանության առաջ: Իր դիմումին կցված էին ա) Ռաբիի կոնսիստորիայի միջնորդագիրը, բ) Խարկովի Ռաբիի կողմից տրված ծննդյան վկայականը, գ) դեղագործի վկայականը և համալսարանի ավարտական վկայականը, դ) փողեկանք այն մասին, որ նա չի պարկանում որևիցե այլ քրիստոնեական եկեղեցու, ինչպես նաև՝ հայ քահանայի կողմից տրված փողեկանք, որ Յակով Լեմայիրը գիտի Ավարարանը և քննություն է հանձնել Նայ Եկեղեցու դավանանքի բավարար խմացության համար¹⁶:

1901թ. հուլիսի 28-ին Օդեսայի 24-ամյա հրեուհի Կլարա Խայա Գրինշտեյնը խնդրում էր մկրտել իրեն Նայ եկեղեցու ծեսով:

Քրիստոնյա հավատքի մասին ունեցած նրա գիտելիքներն ընդունեց Օդեսայի ծխաբեր Գրիգոր քահանա Խորասանջյանը, որից հետո 1901 թ. սեպտեմբերի 10-ին Նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմական կոնսիստորիան Ս. Էջմիածնի սինոդից խնդրեց Կ. Խ. Գրինշտեյնին մկրտել ըստ Նայ Եկեղեցու ծեսի: 1901 թ. նոյեմբերի 7-ին Ռուսական կայսրության ներքին գործերի նախարարության հոգևոր գործերի դեպարտամենտը թույլատրեց «կատարել հիվանդ հրեուհու մկրտությունն ըստ Նայ լուսավորչական Եկեղեցու օրենքների»¹⁷:

1902 թ. հուլիսի 7-ին ռուսավցի վաճառականի դուստր հրեուհի Ռոզա Մոխսելի Տրեմբիցինան, որը բնակվում էր Թիֆլիսում, նույնպիսի խնդրանքով դիմեց Վրաց-խմելքեթական հայոց թեմական կոնսիստորիային՝ հայտնելով, որ ինքը «Թիֆլիսի Սարգիս քահանա Շիոյանցի հովանու ներքո սովորել է Նայ Եկեղեցու ծեսերը և աղոթքները»¹⁸: 1903թ. հուլիսի 10-ին Կովկասի կառավարչապետի քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտոնակատարը թույլատրեց հուդայադավան Ռ. Մ. Տրեմբիցինային ընդունել մկրտություն՝ ըստ Նայ լուսավորչական Եկեղեցու ծեսի:

1902 թ. ապրիլի 26-ին Սանկտ Պետերբուրգից Մկրտիչ Ա. Վանցի կաթողիկոսին դիմեց հրեա ինժեներ Ռեյզենը, որը խնդրում էր թույլատրել իրեն ընդունել մկրտություն Նայ Եկեղեցու ծեսով: Նույն թվականի հուլիսի 19-ին ներքին գործոց նախարարության հոգևոր գործերի արքասահմանյան դավանանքների դեպարտամենտը թույլատրեց Ռեյզենին ընդունել մկրտություն, սակայն ընդգծեց, որ առաջարկում է «Միևնույն անհ-

15 Տե՛ս ՆԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 9667, թ. 2-3:

16 Տե՛ս ՆԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 9730, թ. 1:

17 ՆԱԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 9931, թ. 2-6:

18 Անդ:

րաժեշտ հսկողություն սահմանել, որպեսզի ճիշտ կարարվեն հրեաներին մկրտելու գործող բոլոր սահմանված կարգերը»¹⁹:

1902 թ. օգոստոսի 20-ին Շամախիի հայկական թեմական կոնսիստորիայի առաջարկությամբ հրեուհի Զիպա Ռավինի Ֆայլը յուրացրել էր Նայ Եկեղեցու դավանանքը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 5-ին Կովկասի Կառավարչապետի քաղաքացիական մասի օգնականը թույլատրեց Բաքվում ապրող Դերբենյու քաղաքի բնակչուհի հուդայադավան հրեուհի Զ. Ֆայլին մկրտել Նայ եկեղեցու ծեսով²⁰:

1898-1901 թթ. Նիկոլայ Երկրորդ կայսրը անհանգստացած էր հրեաների՝ նստակեցության սահմանագծից դուրս հողապարածքներ ձեռք բերելու խնդրով: Այդ հարցում պարզություն մտցնելու նպատակով նա ներքին գործոց նախարար Դ.Ս.Սիպյագինին հանձնարարեց մշակել օրենքի նախագիծ, որն ուղղված լիներ նման միությունների դեմ՝ տեղեկություն արգելելով հրեաներին գնել կամ վարձակալել և գրավ ընդունել անշարժ գույք:

Տեղի իշխանությունը որպես բացառություն թույլատրում էր գերեզմանների, աղոթարների և արդյունաբերական մասնաշենքերի կազմակերպումը միայն սահմանափակ հողապարածքների վրա: Սակայն այս կրթուկ հակահրեական քայլերը ոչ մի զգալի արդյունք չունեցան: Այնուամենայնիվ հրապարակվեց «Նահանգներում, որոնք չեն մտնում հրեաների նստակեցության սահմանների մեջ, ժամանակավորապես արգելել կնքել որևէ կայքագրական վկայագիր» օրենքը, որը ցարը վավերացրեց 1903 թ. մայիսի 10-ին: Խոսքն այն վկայագրերի մասին էր, որոնք կապված էին գյուղական վայրերում գտնվող անշարժ գույքին փրանալու և օգտագործելու սեփականության իրավունքի հետ²¹:

1903 թ. հուլիսի 6-ին ներքին գործոց նախարարի տեղակալը թույլատրեց Օդեսայի բնակչուհի Ֆրեյդա Գերշոնի Սոսկինային, ըստ իր՝ մայիսի 21-ի խնդրանքի և Նայ Եկեղեցու սինոդի միջնորդության, ընդունել Սուրբ Մկրտություն Նայ Եկեղեցու ծեսով²²:

Նայ Եկեղեցու՝ Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Կապարինև եկեղեցու քահանա Գրիգոր Տեր- Գրիգորյանի կողմից հրեուհի Խայա - Սառա Պերեպլերչիկովային տրված վկայականում գրված էր հետևյալը. «Սրանով վկայում եմ, որ Նայ լուսավորչական ծեսով մկրտվել ցանկացող Խայա - Սառա Դավիդի Պերեպլերչիկովան իմ ղեկավարության ներքո այնքան լավ է սովորել Նայ լուսավորչական Եկեղեցու դավանանքը, որ կարելի է նրան պարբերաբար համարել ընդունելու Սուրբ Մկրտություն»²³: 1903 թ. նոյեմբերի 5-ին ներքին գործոց նախարարի տեղակալը բավարարեց Խ. Պերեպլերչիկովայի խնդրանքը:

Ելնելով այն բանից, որ ժուս հեղափոխականների մեջ շատ էին հրեաներ, իշխանություններն ավելի էին ուժեղացնում նրանց վրա իրենց ճնշումը, ավելի շատ էին սահմանափակում նրանց իրավունքները: 1903թ. դեկտեմբերի 2-ին Նիկոլայ II կայսրի հրամա-

19 ՆԱՄ Ֆ. 56, g. 1, q. 9909, թ. 6, 12:

20 Տե՛ս ՆԱՄ Ֆ. 56, g. 1, q. 9955, թ. 2-7:

21 Տե՛ս **Миндлин А. Б.**, *Политика С.Ю.Витте по "еврейскому вопросу"*, էջ 123:

22 Տե՛ս ՆԱՄ Ֆ. 56, g. 1, q. 10046, թ. 8:

23 ՆԱՄ Ֆ. 56, g. 1, q. 10012, թ. 3-4:

նագրի համաձայն՝ Կառավարող սրբազնագույն սինոդն իր նիստում լսեց օրեր-պրոկուրորին և ներքին գործոց նախարարի խնդրանքով կարգադրեց հոգևոր գերապետությանը՝ թույլ չտալ մկրտել հրեաներին նստակեցության սահմանազլխից դուրս, առանց այնպեղ ապրելու իրավունք ունենալու: Ներքին գործոց նախարարությունը Կառավարող սրբազնագույն սինոդին ուղղեց մի գրություն, որի մեջ ասված էր, որ ներքին գործոց նախարարությունը շրջաբերական կարգադրություն է արել հռոմեա-կաթոլիկական, լյութերական և բարեմորցական-ավետարանական եկեղեցիներին, որպեսզի նրանց հոգևոր պետերը նստակեցության գծից դուրս ապրող և մկրտվել ցանկացող հրեաներից, եկեղեցական վեց ծիսակարգերն իմանալուց բացի, պահանջի տեղի ոստիկանությունից վկայական այն մասին, որ նրանք իրավունք ունեն բնակվելու տվյալ վայրում, ընդ որում այն հրեաները, որոնք չեն ներկայացնի նշված վկայականները, մկրտվելու համար պետք է թույլտվություն ստանան իրենց գրանցման վայրերում: Հայտնելով որ ներքին գործոց նախարարությունը խնդրում էր սինոդի օրեր - պրոկուրորին տեղեկացնել, թե արդյոք հնարավոր չի լինի նույնապիսի կարգադրություն անել նաև այն հրեաների համար, որոնք ցանկություն են հայտնել ընդունել ուղղափառություն: Բնորակելով Ներքին գործոց նախարարության վերոնշյալ կարգադրությունը՝ սինոդը որոշեց. «... գրավոր կարգադրել սինոդական գրասենյակներին և թեմակալ առաջնորդներին, որպեսզի նրանք, շրջաբերական հրամաններ արձակելով, իրենց ենթակա հոգևորականությանը կարգադրեն, նստակեցության սահմաններից դուրս ապրող հրեաներին թույլ չտալ ընդունել Ս. Մկրտություն, առանց նախապես ներկայացրած տեղի ոստիկանության վկայագրի, որ Ս. Մկրտություն ընդունողն իրավունք ունի ապրելու նստակեցության սահմաններից դուրս, ընդ որում այն հրեաները, որոնք չեն ներկայացնում նման վկայագրեր, պետք է հայտարարվի որ նրանք մկրտվելու թույլատվություն կստանան միայն իրենց գրանցման վայրերում»²⁴:

Այնուամենայնիվ, հրեաները շարունակում էին անցնել Հայաստանյայց Եկեղեցու գիրկը:

1904 թ. հունիսի 9-ին Ս. Էջմիածնի սինոդը ներքին գործոց նախարարությունից խնդրում էր թույլատրել Օղեսայում ապրող Ժիպովիի գավառի Չուդնովո գյուղի բնակչուհի հրեուհի Սառա-Աիդա Ֆայերբերգին, իր խնդրանքի համաձայն, մկրտել Հայ Եկեղեցու դավանանքով: Գրության հետ ներկայացվում էր. 1. Ս. Ա. Ֆայերբերգի խնդրագիրը; 2. Ժիպովիի գավառի Չուդնովոկանի տեղամասի ռաբբիի կողմից 1883 թ. օգոստոսի 18-ի թ. 84 չափաբերական մարյանից Ֆայերբերգին տրված ծննդյան տեղեկանքի պատճենը; 3. Օղեսայի Հայոց եկեղեցու ավագ Գրիգոր Խորասանջյանի գեկուցագիրը՝ Ս. Ա. Ֆայերբերգի կողմից Հայ եկեղեցու դավանանքին ծանոթանալու և սովորելու մասին: 1884 թ. հունիսի 22-ին Ներքին գործոց նախարարությունը թույլատրեց Ֆայերբերգին ընդունել մկրտություն Հայ Եկեղեցու ծեսով²⁵:

24 ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 10303, թ. 7:

25 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 10144, թ. 1-11:

Վիրահայության թեմական կոնսիստորիայի աջակցությամբ և Ս. Էջմիածնի սինոդի կողմից ներկայացված դիմումի համաձայն՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետի ժամանակավոր պաշտոնակատար գեներալ Ֆրեզեն 1903 թ. հուլիսի 4-ին թույլատրեց Թիֆլիսում ապրող Ժիպոմիր քաղաքի բնակչուհի հուդայադավան Յեսե Գավրիլի Գիվերմանին մկրտություն ընդունել Նայ Եկեղեցու ծեսով²⁶:

1904 թ. մայիսի 13-ին Թիֆլիսում ազգականներից գաղարնի հրեուհի Զելդա Բենիամինի Լևինան դիմեց Վիրահայոց թեմական կոնսիստորիային՝ խնդրելով իրեն մկրտել Նայ Եկեղեցու ծեսով: 1904 թ. հուլիսի 24-ին Ս. Էջմիածնի սինոդին ուղղված իր նամակում նա գրում էր, որ իր ցանկության մասին իմացել են ծնողները և «հիմա ես հանգիստ չունեմ իմ հարազատների և ծանոթների սպառնալիքներից և հորդորներից, որոնք մտածում են, որ կարող են սպիակել ինձ հրաժարվել քրիստոնյա դառնալուց: Իհարկե, դա իրենց չի հաջողվի, որովհետև այդ իմ ցանկությունը եղել է մտածված, հիմնավորված և լիարժեք գիտակցված, և իմ հավատակիցներն ինձ պարտադրում են ստակ բարոյական ցավ, որը շարունակվելու է մինչև իմ կողմից քրիստոնեություն ընդունելու պահը»²⁷: 1904 թ. հուլիսին Ս. Էջմիածնի սինոդին գրավոր դիմեց Թիֆլիսի Ս. Նշան եկեղեցու ծխապետ Գրիգոր քահանա Շերմագյանը այն մասին, որ Նայ Եկեղեցու ծեսով մկրտվելու ցանկություն հայտնաբերած հրեուհի Զելդա Լևինան սովորել է Նայ Եկեղեցու և քրիստոնեության ծեսերը: 1904 թ. օգոստոսի 13-ին Կովկասի քաղաքացիական մասի Կառավարչապետը Զ. Լևինային թույլատրեց քրիստոնեություն ընդունել ըստ Նայ Եկեղեցու դավանանքի²⁸:

Ինչպես երևում է արխիվային փաստաթղթերից, հրեաներից շատերը քրիստոնեություն ընդունում էին անկեղծ և գիտակցաբար:

1904 թ. հուլիսի 5-ին ներքին գործոց նախարարը Կովկասի կառավարչապետին նամակ ուղղեց, որում ասված էր, որ 1904թ. ապրիլի 19-ին Պետական խորհրդի կողմից Նիկոլայ II-ին ներկայացվեց տեսակետ, որի հիման վրա անձանց անցումը մի քրիստոնեական դավանանքից մյուսը թույլատրվում էր նահանգապետների կողմից: Ցանկացողները պետք է ներկայացնեին երկու վկաների կողմից տրված տեղեկանք, որ նրանք ուղղափառություն ընդունած չեն, ինչպես նաև ծննդյան և մկրտության մասին վկայություններ: Կարծիքի 5-րդ կետում բերվում էր քրիստոնեական դավանանքների ցուցակը՝ հռոմեա-կաթոլիկական, հայ-կաթոլիկական, հայ-լուսավորչական, ավետարանական, լյութերական և այլն²⁹: Ներքին գործոց նախարարության այս հրահանգին էին ենթարկվում նաև հրեաները:

1904 թ. օգոստոսի 3-ին Շամախիի հայոց թեմական կոնսիստորիա խնդրանքով դիմեց Կիևի գավառի Ռժիցե տեղամասի բնիկ հրեուհի Իսայա Նեխամա Իուկի Գիրշիկը՝ խնդրելով մկրտել իրեն Նայ Եկեղեցու ծեսով: Նրա խնդրանքը շուրջով բավարարվեց³⁰:

26 ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 9975, թ. 9:

27 ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 10208, թ. 4-7:

28 Տե՛ս անդ:

29 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 10231, թ. 1:

30 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ 56, ց. 1, գ. 10242, թ. 1-13:

1905 թ. փետրվարին Վրաստանի Թեոֆիլ քաղաքում ապրող Ելիզավետգրադի բնակչուհի հրեուհի Սառա-Էլզբեթ Լազարի Գրիցուսկայան դիմեց Թեոֆիլ քաղաքի Նայ Եկեղեցու ծխապետ Աբել քահանա Սուբիասյանին՝ խնդրելով մկրտել իրեն Նայ Եկեղեցու ծեսով: Քահանան բնակել էր նրա քրիստոնեական գիտելիքների խմացությունը: Ինչպես Ս. Գրիցուսկային փրկած վկայագրի մեջ գրել էր փեր Աբելը. «Նա խորությամբ ծանոթ է Նին և Նոր կրակարաններին և մասամբ նաև Նայ Եկեղեցու գլխավոր կանոններին»: Վիրահայության թեմական կոնսիստորիան և Ս. Էջմիածնի սինոդը Ս. Գրիցուսկայի մկրտության թույլատվության համար դիմեցին Թեոֆիլի նահանգապետին, որը դեմ չէր, որպեսզի մկրտությունը փերի ունենա, միայն այն դեպքում, եթե Գրիցուսկայան, Կառավարող սինոդի 1903 թ. ապրիլի 2-ի թ. 6 որոշման համաձայն՝ սկզբում փերի ռաբիկանությանը ներկայացնի հրեաների նստակեցության սահմանից դուրս ապրելու թույլատվության վկայագիրը: Դա համապատասխանելու է օրենքի ուժ ստացած Կառավարող սինոդի՝ 1903 թ. դեկտեմբերի 2-ի որոշմանը:

1905 թ. հուլիսի 16-ին Ամենայն Տառնիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցին (Խրիմյան Տառնիկոս) կոնդակ հոջակեց Նայաստանյայց Եկեղեցու ծեսով մկրտվողների համար: Ըստ այդ կոնդակի՝ Նայ Եկեղեցու դավանանքն ընդունողները պետք է խմանային «Տառն Մեր»-ը, «Ողորմեա ինձ, Աստուած» և «Որպես փափաք է եղջերու յաղբերս ջուր» սաղմոսները, փերյակ լինելին Նայ Եկեղեցու ծեսերին: Ինչպես նաև, ըստ կոնդակի, խաղաղության արգելվում էր մկրտել մկրտվածներին և մի դավանանքից մյուսն անցածներին³¹:

1905 թ. աշնանը Ռուսաստանի կայսրության արևմտյան մարզերում սկսվեց հակահրեական ջարդերի ալիքը: Այդ պարագայում կորույս աճեց հուդայադավան հրեաների թիվը, որոնք ցանկանում էին քրիստոնեություն ընդունել: Նրանցից շատերն այդ քայլով ապահովում էին իրենց կյանքի անվտանգությունը և հրեաների նստակեցության սահմանից փերավիտվելու հնարավորությունը:

1908 թ. քրիստոնեությունը Նայ Եկեղեցու ծեսով ընդունեց Աբելման քաղաքի բնակիչ Ա.Ս. Յուզեֆովիչը³²: Ելիզավետգրադի հրեուհի Բ. Պ. Օսերինսկայան Ս. Մկրտությունն ընդունեց Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Եկատերինեի հայոց եկեղեցում³³: Մկրտության վկան էր ուսանող Ս.Օվվյանը: 1909թ. դեկտեմբերի 16-ին այս նույն եկեղեցում մկրտվեց հրեուհի Ֆ.Պ. Կրավցը: «Ս. Մկրտության ժամանակ նա՝ Ֆեյզան, ընդունեց Նինա անունը: Վկան էր Ներսես Ներսեսի Տեր-Ներսեսովը»³⁴:

1910 թ. մայիսին Սուրբ Մկրտությունն ընդունեց Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Մ.Գերշանովիչը³⁵:

1910 թ. սեպտեմբերի 11-ին Ներքին գործոց նախարարությունը, դիմելով բոլոր թեմական կոնսիստորիաներին, պահանջում էր, որպեսզի նրանք հրեաներին քրիստոնեա-

31 «Վավերագրեր Նայ եկեղեցու պարմութեան, Խրիմեան Տառնիկը և ցարական բռնապետությունը (1903-1907թթ.)», կազմող՝ Ս. Ս. Բեկբուդեան, Երևան, 2000, էջ 339:

32 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 1389, ց. 1, գ. 127, թ. 27:

33 Տե՛ս Նույն փերում, թ. 63:

34 ՆԱԱ, ֆ. 1389, ց. 1, գ. 126, թ. 76:

35 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 1389, ց. 1, գ. 130, թ. 44:

կան եկեղեցիներում մկրտելիս ունենան նախարարության թույլտվությունը, իսկ Կովկասում՝ Կրեդի գլխավոր պետի թույլտվությունը: Դա նշանակում էր, որ համապատասխան ապրանք պարտավոր էր ամեն մի հրեայի նկատմամբ դրսևորել խիստ անհատական մոտեցում:

Ներքին գործոց նախարար Պյոտր Ստոլիպինը 1910թ. նոյեմբերի 24-ին հաստատեց հրեաների համառոտեցումը պնդում էր, որ Նայ Եկեղեցու թեմական առաջնորդները հրեաների մկրտելուն վերաբերվեն հաստատված գոյությունը:

1910 թ. մայիսի 8-ին և հունիսի 6-ին Սանկտ Պետերբուրգի Նայոց հոգևոր կառավարությունը Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի քահանաներին հրահանգեց Նայ Եկեղեցու գիրկն ընդունվող հրեաներից պահանջել Նայ Եկեղեցու ծեսի և քրիստոնեական դավանության ավելի մանրագին խնամքություն, պահանջել բոլոր անհրաժեշտ վկայականները և հետևել, որ մկրտությունից հետո նրանք կատարեն հայ հավատացյալի բոլոր անհրաժեշտ պարտականությունները³⁶:

Նույն թվի հոկտեմբերի 2-ին Գրոդնոյի նահանգի հրեոսի Լեյբա Արոնի Ելսկին Սանկտ Պետերբուրգի հայոց հոգևոր կառավարությունից խնդրում էր թույլատրել իրեն ընդունել Նայ Եկեղեցու «մկրտություն ըստ օրենքի և ծեսերի»³⁷: 1910 թ. նոյեմբերի 8-ին նույնպիսի խնդրանքով դիմեց Սանկտ Պետերբուրգի բնակչուհի հրեոսի Գ. Գ. Մագալի-Ֆըլ³⁸:

Ինչպես արխիվային փաստաթղթերից երևում է, ուրիշներից ավելի հաճախ նախարարության հոգևոր գործերի դեպարտամենտին դիմում էր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայ լուսավորչական թեմական կոնսիստորիան: Դա բացատրվում է այն բանով, որ կոնսիստորիային ենթակա հայոց եկեղեցիները գտնվում էին այն վայրերում, որտեղ զգալի էր հրեական ազգաբնակչության թիվը, (Մոդովա, Ուկրաինա, Ղրիմ, Եկատերինոսլավի նահանգ և այլն):

1910 թ. սեպտեմբերին Նոր Նախիջևանի կոնսիստորիայի անդամ Մ. Զապիկյանը պաշտոնապես դիմեց Ներքին գործոց նախարարություն՝ խնդրելով ավելի սպույզ հրահանգներ փոխ «հրեական գործի» հարցով: Նա մասնավորապես գրում էր. «Նույնպես հավաքի անձանց դիմումների մեծ հոսքի հետևանքով, որոնք ցանկանում են անցնել Նայ լուսավորչական Եկեղեցու գիրկը, թեմական կոնսիստորիան սրանով պարիվ ունի խոնարհաբար խնդրելու ներքին գործոց նախարարությանը բացատրել ներկայիս հարցը, և հարկապես այն՝ արդյոք անհրաժեշտություն կա այս հարցի առնչությամբ ամեն մի խնդրողի համար առանձին դիմել նախարարությանը, թե ղեկավարվել մեկ ընդամուր կանոնով, կամ էլ հիմնվել եւս ինչ-որ օրենքների վրա»³⁹:

Ս. Էջմիածնի սինոդը 1912 թ. սկզբներին պարզապես Երևանի կոնսիստորիային «ճշմարտությամբ կատարել օրինաց XI հար. 7 հոդ. հավելված կանոնների պահանջ-

36 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 1389, ց. 1, գ. 13, թ. 52:

37 Անդ, թ. 61:

38 Տե՛ս անդ, թ. 68:

39 **В. Микаелян**, Почему и как российские евреи принимали христианство по армянскому обряду с. 7.

ները»:⁴⁰ Նույն թվականի մարտի 14-ին Սինոդը թույլատրեց մկրտել նաև Գորիս քաղաքի վերաբնակչուհի հրեուհի Ռևեկա Այգենբերգին, «պահպանելով օրենքի բոլոր պահանջները»⁴¹: Առվկասի սահմաններից դուրս հրեաներին Նայ Եկեղեցու ծոցն ընդունելու թույլտվություն տալիս էր Ռուսաստանի Ներքին գործոց նախարարությունը: Այսպես, 1913 թ. ապրիլի 22-ին թ. 3981 գրությամբ ներքին գործոց նախարարը Աստրախանի հայոց թեմի կոնսիստորիային թույլատրեց Նայ Եկեղեցու ծեսով մկրտել Խարկովի վերաբնակիչ Լեյբ Սկլովսկուն և իր փոքրահասակ աղջկան⁴²:

1914 թ. Նայ Առաքելական Եկեղեցու ծեսով մկրտություն ստանալու խնդրանքով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին դիմեցին Թիֆլիսի բնակիչ Այգել Գուրիսը, Վրացիկավկազի բնակիչներ Մոշե Գիրշոնը և Լեոնարի Մորգուլիսը, ինչպես նաև Խարկովից Ելկե Մերսոնը:⁴³

Նայ Առաքելական Եկեղեցու գիրկն անցնող հրեաների թիվը 1914 թ. միանգամից աճեց, և դա հարկապես զգացվեց, երբ Նոր Նախիջևանի փոխանորդությունը ևս փեղի փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Զորեքչյանը 1914 թ. սեպտեմբերի 15-ին դիմեցին Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Խուդավերդյանին թ. 208 հայտարարությամբ, ուր մասնավորապես նշվում էր, «որ հրեադավանների մուտքը Նայ Եկեղեցու ծոցը հայ ընտանիքի համար միայն կազմալուծող նշանակություն կարող է ունենալ, քանի որ այդպիսի դավանափոխություններ, ինչպես փորձը ցույց է տալիս, գլխավորապես կատարվում են ամուսնական հաշիվներով, որով կազմվում են ընտանիքներ, որոնց դաստիարակող սյունը՝ ընտանիքի մայրը, ո՛չ ծանոթ է ազգային սովորություններին և ո՛չ էլ գիտակ մայրենի լեզվին, և ուրեմն անընդունակ հայ ընտանիք կազմելու, որ եղել է ևս պիտի լինի հիմքը ազգային հոգու պահպան»:

Հենց այս հարցի կապակցությամբ Նոր Նախիջևանի փոխանորդությունում գումարվել էր քահանայական ժողով, ուր մշակվել էր «Նրեությունից Նայուսավորչական Եկեղեցու ծոցը մտնողների համար» խստապահանջ մի ծրագիր-հրահանգ:

Դավանափոխության պատրաստ հրեաները պետք է խմանային.

«Սուրբ Գրոց ուսումը». Քրիստոսի երկրավոր կյանքը: Սուրբ Կույս Մարիամի ծնունդը: Ավետարանի Նովիաննես Մկրտչի: Հիսուսի ծնունդը: Տեառնընդառաջ. Հիսուսի մկրտությունն ու քարոզչությունը: Տասներկու առաքյալների ընտրությունը: Հիսուսի Նաղթական մուտքը Երուսաղեմ: Խորհրդավոր ընթերիք և ուրվվա: Հիսուսի մաքրությունը, չարչարանքը, խաչելությունը, թաղումը, հարությունը և համբարձումը: Նոգեզայությունը:

Քրիստոնեական վարդապետություն. Երեսը խաչակնքել: Աղոթքի և խաչակնքելու նշանակությունը: Տերունական աղոթք և նրա բացատրությունը: Երեսքրքյան

40 «Արարար», 1912, թ. 2, էջ 102:

41 «Արարար», 1912, թ. 4, էջ 294:

42 Տե՛ս «Արարար», 1913, թ. 8-9, էջ 693:

43 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 265, թ. 13:

փառաբանություն: Թագավորի աղոթք: Նավարի հանգանակը և նրա համառոտ բացարձարությունը: Տիեզերական Ժողովներ՝ Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի, Եփեսոսի:

Ընդհանուր և Նայ Եկեղեցու պատմություն. Նախաձեռնող քրիստոնեության դեմ: Ս. Սյուրփանոս: Մավուդի դարձը: Պողոս առաքյալի բարոզությունները: Նախաքանի առաջին լուսավորիչներ՝ Ս. Թադեոս և Ս Բարդուղիմեոս առաքյալները, նրանց գործունեությունը և նահապետականությունը: Ս, Գրիգոր Լուսավորիչ և նրա պատմությունը:

Կարգ աստվածաշարության. Եկեղեցու նշանակությունը: Յոթ խորհուրդներ: Նվիրապետություն և նրա աստիճանները: Ս. Պարարագի խորհուրդը: Նաև ցանկալի էր, որ նորադարձները իմանային նաև հայերեն, գոնե թեթև գրել և կարդալ⁴⁴:

1914 թ. վերջին Նայ Եկեղեցու ծեսով մկրտվեցին Շամախի թեմի՝ Բալաջարում ապրող հրեաների Գերշենֆեդը, Շուշիի բնակչուհի Մարիա Պարադիզը:

1915 թ. Նայ Եկեղեցու գիրկն անցան Վաղարշապատի բնակչուհի Պիրել Զեյդմանը, Խարկովի բնակչուհի Ռիվկա Գուրուհյը:

1916 թ. հունվարի 29-ին թ. 40 հայաբարարությամբ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնի սինոդին առաջարկեց Գևորգ վարդապետ Զորեքյանի կողմից կազմված ծրագիրը: Նույն թվականի մարտի 26-ին այդ հրահանգ-ծրագիրը հաստատվեց Վեհափառ Նայրապետի կողմից և ապրիլի 1-ին թ. 766 մակագրությամբ հանձնվեց Սինոդին ի գործադրություն⁴⁵:

1916 թ. Նայ Եկեղեցու ծոցն անցան Սոչիի բնակչուհի Օլգա Զեյդմանը, Տոբոլսկից՝ Պետև Ռիսկերը, Թիֆլիսից՝ Դվոյրա Գուկոն, Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Ղարաբիլիսայի վերաբնակչուհի Գուրա Խայկինան, ինչպես նաև Դվոյրա Ռուբինան և Վլադիմիր Վասիլևիչ Թաուոցեից:

Թիֆլիսի բնակիչ, Նովոռոսիյսկի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանող Իսիդոր Այգերեզը պարճառաբանություն չգրելով՝ գրեց. «Իմ առողջական վիճակի ծանր լինելը ստիպում է ինձ խնդրել Ձեզ հրամայել արագացնել իմ՝ Նայ լուսավորչական Եկեղեցու ծոցն անցնելը»: Նա ևս ընդունվեց Նայ Առաքելական Եկեղեցու գիրկը⁴⁶:

1916 թ. մայիսի 31-ին Կովկասի փոխարքայի դիվանը բավարարեց հրեա Մոխսեյ Սեյդմանի համանման խնդրանքը:

1916 թ. դեկտեմբերի 19-ին բաքվեցի հրեա Մոխսեյ Յանկելի Կուրովը «յուրացնելով Նայ լուսավորչական Եկեղեցու կանոնները»՝ խնդրում էր թույլատրել իրեն քրիստոնեություն ընդունել «ներքին համոզմունքով»: 1917 թ. մայիսի 23-ին նրա խնդրանքը բավարարվեց⁴⁷:

1917 թ. Նովհաննես քահանա Զուբարյանը Ս. Էջմիածնին հայտնում էր, որ Զիրեքմանը ուզում է ընդունել Նայ Եկեղեցու դավանություն: Նա իմանում էր միայն

44 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 301, թ. 1:

45 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 272, թ. 5-7:

46 ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 323, թ. 4-8:

47 ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 320, թ. 2:

«Նայր մեր» և հարցնում էր, թե հարկավո՞ր է իրեն լուրջ քննության ենթարկել: Նույնը հարցնում էր նաև ուրիշ հրեայի՝ Իոսիֆ Կոնիի մասին⁴⁸:

Նույն՝ 1917 թ. Նայ Եկեղեցու գիրկն անցան Ռեուկա Աբրամովիչը, Աննա Յուզեֆովիչը, Էստեր Գինգբուրգը՝ Բաբվից: Սիցիլիա Շկաբլեսկայան՝ Աստրախանից, Իրինա Կրեյնսը՝ Պետրոգրադից, Քսենիա Պոզինան և շար-շար ուրիշներ: Էստեր Ավաժանսկայան՝ Պետրովսկից էջմիածնի սինոդին գրում էր. «Ներքին համոզմամբ վերջնականորեն և անվերադարձ ես որոշել եմ քրիստոնեություն ընդունել: Բաժանան սպուզել է իմ գիպեղիքները և որոշել է, որ ես պարտասար եմ քննություն հանձնելու, և ընդհանրապես ես ինձ քրիստոնյա եմ համարում»⁴⁹:

Նայ Եկեղեցին միշտ բարյացակամ էր վերաբերվում հրեաներին, և 1916 թ. հունիսի 7-ին Թիֆլիսում Վեհափառի հեղի հանդիպելիս հրեաների ռաբբի Մեդեյ Մարկոսը հայրենց նրան իր շնորհակալությունը⁵⁰:

Նուդայությունից Նայ Առաքելական Եկեղեցի անցումը վերջացավ Ռուսաստանում միապետության փապալումից և ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. հուլիսի 20-ին ընդունված խղճի ազատության մասին որոշումից հետո, ուր մասնավորապես ասվում էր, որ քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից օգտվելը կախված չէ հավարի պարկանությունից, ոչ ոք չի կարող հերքալնդվել, և ոչ մեկի իրավունքներն ու համոզմունքները չեն կարող սահմանափակվել հավարի պարճառով⁵¹:

Վերջին հրեան, որը ցանկացավ անցնել Նայ Եկեղեցու գիրկը և մկրտվել Նայ Եկեղեցու ծեսով, Ֆելդշեր Ախարդ Սամոյլովիչն էր՝ Ռոսպովից, որը, 1918թ. օգոստոսի 15-ին դիմեց Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը⁵²:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ վստահաբար կարելի է արձանագրել հետևյալը. գրնվելով միապետական դաժան վարչակարգի և կովկասյան ցարական վարչակազմի ճնշման փակ, Նայ Եկեղեցին բարեհաճ վերաբերմունք է ունեցել բոլոր ազգերի և հավաքների, այդ թվում նաև Ռուսաստանում բնակվող հրեաների նկատմամբ: Իր գիրկն ընդունելով հուդայադավան հրեաներին, նա ուշադրություն չդարձրեց ոչ դավանական, և ոչ առաջացած կրոնական խնդիրների վրա՝ խստագույնս չբնեցնելով յուրաքանչյուր հրեայի՝ հավաքը փոխելու ժամանակ: Մայր Աթոռը հստակ գիտակցում էր, որ Նայ Եկեղեցու հավաքափոխ հրեաների մի զգալի զանգվածը, երբ հանդարտվի հակահրեական ալիքը, վերադառնալու է իր նախնին հավաքին:

48 Մարտենադարան, Տիրայր վարդապետի արխիվ, թղթապանակ 134, վավ. 142:

49 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 289, թ. 5:

50 Տե՛ս «Արարար», 1916, թ. 7-8, էջ 503:

51 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 327, թ. 4:

52 ՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 2754, թ. 7:

ԱՂԱՎՆԻ ՈՒԹՈՒՋՅԱՆ

ՄԻ ՄՈՌԱՅՎԱԾ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐ

(Նովիաննես Ավդալ)



ԺԸ. դարի վերջերին ևս ԺԹ. դարի սկզբներին հնդկահայ գաղթավայրում զգալի փոփոխություններ են տեղի ունենում ընդհանրապես մշակույթի և մասնավորապես լուսավորության, գրադարանային, դպրոցական կյանքի, լրագրության զարգացման բնագավառներում: Դա հետևանք էր ոչ միայն երոստական և առաջին հերթին անգլիական մշակութային ազդեցության, այլև հնդկահայերի կյանքում ազգային բուռն փոփոխությունների, ինքնագիտակցության աճի և հետևորդ հայրենիքի նկատմամբ մեծագույն հեղափոխության: Այս շրջանում է, որ սկզբնավորվում է հայ պարբերական մամուլը և պարսկական չէ, որ բնագավառում առաջին օրինակը փոխեց հնդկահայ ինտելեկտուալ միջավայրը [«Ազգաբար» (1794-1796), «Օճանաստիլունան»

(Բոմբեյ, Կալկաթա, 1815-1819), «Նայելի Կալկաթան» (Կալկաթա, 1820), «Շարեմա-րան» (Կալկաթա, 1821-1823)] պարբերականները: Այսպիսով բացվում են երոստական փառի առաջին դպրոցները, թարգմանաբար լույս են տեսնում արևմտյան նշանավոր գրողների գրական ստեղծագործությունները, հրապարակվում են պարսկական մշակութային ու ազգային արժեք ներկայացնող բազմաթիվ երկասիրություններ:

ԺԹ. դարի առաջին կեսի հնդկահայ այս միջավայրում է գործել նշանավոր մանկավարժ, թարգմանիչ, հոստոթ, ազգային-հասարակական գործիչ, հայագետ Նովիաննես Ավդալը: Ցավոք, այս անունն այսօր արդեն մարմնակա է մոռացության: Ներկայումս այս հոգվածը հարգանքի մի համեստ փորձ է նրա անվան և գործի հիշատակին:

Նովիաննես Ավդալը ծնվել է 1803 թ. Իրանի Շիրազ քաղաքում¹: Հանգամանքների բերումով նրանց ընտանիքը փոխադրվում է Նոդկաստանի Կալկաթա քաղաքը: Նա իր կրթությունը ստացել է Հարություն Գալուցյան Եղոկացու (1777-1833) մասնավոր դպրոցում, որը հիմնադրվել էր դեռևս 1798 թվականին²: Ուսումնառության ընթացքում

1 Տե՛ս A. Mirsaian, *The Church of Nasareth in Calcutta*, Calcutta, 1951, էջ 74:

2 Տե՛ս Զ. Գ. Նանանյան, Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ճեմարանը (1821-1971), Թեհրան, 1971, էջ 26: Այս դպրոցի մասին մանրամասն տե՛ս Զ. Իրազեկ (Ցավոք Տեր-Ցավոբեյան), Պարմություն հնդկահայ

1818 թ., ընդամենը 15 տարեկան հասակում, Մարգիս Մարգսյանի, Մկրտիչ Աղանուր-յանցի, Ղազար Աղաբեկյանի և այլոց հետ գործուն մասնակցություն է ունեցել «Իմաստ-պախնդրեան միաբանության» ընկերության հիմնադրմանը, որն իր առջև նպատակ էր դրել հնդկահայոց մեջ «տարածել ուսումնասիրություն, ընթերցանություն և բարեսիրություն»։ Ընկերության կանոնադրության մեջ հաստատվել է. «Անխնայ անձնա-պուր ջանքի և անողի, անձանձիր աշխատասիրությամբ զանձինս մեր ի գրականական և յուսումնական գործս պարապեցուցանել. և զբարիս, որք յայսցանէ օճանասիրական պարապմանց մերոց ունին յառաջ գալ, անխնայօրէն հաղորդել քմաց ընդ անուր սիրելի մերազնէից և տալ նոցա վայելել ի նոսին»³։ Ընկերությունը գործել է երկու տարի և փակվել 1820 թվականին։

Այդ ընթացքում Նովի. Ավդալը շարունակում է ուսումնառությունը Գալուցյանի մասնավոր դպրոցում, հմտանում գրաբարի և անգլերենի խմացության բնագավառներում, մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցում ազգային մատենագիրների (Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Ագաթանգեղոս...) երկասիրությունները։ Ուսումնառությանը զուգընթաց Գալուցյանի առաջարկով դպրոցում միաժամանակ վարել է ուսուցչական պաշտոն։

1821 թ. ապրիլի 2-ին Կալկաթայում ազգային բարերարներ Ասրվաճապուր Մուրադյան Զուդայեցու և Մնացական Վարդանյան Զուդայեցու մեծագումար կրակով իր դուռն է բացում անցյալի լավագույն հայկական ուսումնական հաստատություններից մեկը՝ Մարդասիրական ճեմարանը⁴։ Ավելի քան քառորդ դար բեղմնավոր գործունեություն ծավալած Գալուցյանի մասնավոր դպրոցը միավորվում է Մարդասիրական ճեմարանի հետ, իսկ ինքը՝ Գալուցյանը դառնում է ուսումնական այդ հաստատության «գլխավոր վարժապետ» (ռեկտոր)։

Ճեմարանը նոր տիպի դպրոց էր՝ նոր ծրագրերով, նոր առարկաներով ու նպատակներով։ Ճեմարանը ղեկավարել է «Կառավարիչների ժողովը» (Նոգաբարձուների խորհուրդ), որն էլ, ուսումնական աշխատանքները կազմակերպելու համար ընտրել է ռեկտորին («գլխավոր վարժապետ»)։ Ճեմարանի կանոնադրության համաձայն՝ «գլխավոր վարժապետը» պարտադիր պետք է լիներ աշխարհական «ազգաւ հայ և դաւանութեամբ հաւաքաբիւմ վարդապետութեանց Սուրբ Եկեղեցոյ Նայաստանեայց»⁵։ Ուսումնական ծրագրերում գերակշռողը եղել է լեզուների ուսումնառությունը՝ գրաբար, անգլերեն, հուներեն, պարսկերեն, հնդկերեն։ Դասավանդվել է նաև բնագիտություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, աստղաբաշխություն, հայոց պատմություն և այլն։

Ն. Գալուցյանը 1825 թ. ճեմարանում հայոց լեզու դասավանդելու համար հրավիրում

տպագրության, Բեյրութ, 1986, էջ 39-41։

3 «Նայիական հին լրագրության էջ մը», տե՛ս «Բազմավեպ», 1907, թ. 1-2։

4 Տե՛ս H. M. Nadjarian and M. D. Arathoon, *Armenian College old boys' Union Souvenir, Colden jubilee 1909-1959*, Calcutta, 1965 (Ճեմարանի նախկին սաների միության ռակյա հոբելյանը, Կալկաթա, 1965)։

5 Մանրամասնությունները տե՛ս Ջ. Մ. Միրզաբեկյան, Ավետարկներ հնդկահայ գրականության և մշակույթի պատմության (1770-1850), Երևան, 2000, էջ 120-121։

6 «Կարգադրությունք Մարդասիրական ճեմարանին Նայոց, որ ի Կալկաթա», տե՛ս «Արշալոյս Արարարեան», օրաթերթ, Զմիռնիա, 1844, թ. 208։

Է իր նախկին սանին՝ Նովի. Ավդալին, որի հեղափոխական գաղափարները կայունորեն կապվում է Մարդասիրականի անվան հետ: Նովի. Ավդալի կյանքում Ն. Գալուցյանը առանձնակի դեր է խաղացել: Նրա ազդեցությամբ է, որ նվիրվել է մանկավարժությանը և իր կյանքի իմաստը տեսել ճեմարանի հեղափոխական բարգավաճման մեջ: Պարսկական չէ, որ Ավդալը ի հիշարարկ Գալուցյանի իր որդիներից մեկին անվանել է Նարություն⁷, «արդիւնաշար վարժապետին» ձոնել հապուկ ներքոյան-ոսրանավոր⁸: Ավդալի կենսագրության այս շրջանի նշանակալից իրադարձություններից պետք է համարել այն, որ 1826 թ. ընդգրկեց Բենգալիայի Ասիական գիտական ընկերության իսկական անդամ, առաջինը հայերի մեջ: 1828 թ. ապրիլի 7-ին Կալկաթայում նրա ջանքերով կազմակերպվեց «Արարապ-յան գրադարան» ընկերությունը, որը ոչ միայն գրքեր հավաքելու, այլև դրանք ազգա-յինների շրջանում տարածելու, նրանց հայ գրքին ու գրականությանը կապելու խնդիր է ունեցել⁹: Գրադարանում հայերեն ձեռագիր և տպագիր գրականությունից բացի եղել է անգլերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն և այլ օտար լեզուներով գրականություն¹⁰: 1833 թ., երբ մահացավ Ն. Գալուցյանը, ճեմարանի «Կառավարիչների ժողովը» գլխավոր վարժապետ նշանակեց 30-ամյա Նովի. Ավդալին: Ընդհանուր 30 տարի՝ մինչև 1863 թվականը, նա մեծ պարասխանավորությամբ ու սիրով վարեց այդ պաշտոնը: Նրա տեսչության շրջա-նը համարվում է ճեմարանի գործունեության բարձրակետը: Նրա հոգացողությամբ է, որ ուսումնական հաստատությունը օժտվեց սեփական տպարանով ու գրադարանով¹¹: Նովի. Ավդալը ճեմարան մտնող ուսումնական նոր առարկաներ՝ հայոց լեզվի քերա-կանություն, հայոց պատմություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն: Գեմարանը դասագրքերով ապահովելու միտնողությամբ նրա ջանքերով դեռևս 1830 թ. Կալկա-թայում վերահրապարակվեց Մ. Չամչյանի «Քերականություն Հայկազեան լեզուի» ձեռ-նարկը¹²: Նավելումներով և լրացումներով հանդերձ երկիցս վերահրապարակել է (1841, 1845) Մարտիրոս Դավթյանցի «Վիկտորիա» վերաբերությամբ Այբբենարանը, որտեղ գերեզման է նաև իր բանաստեղծություններից մի բանիսը¹³:

Նովի. Ավդալը նախանձախնդիր է եղել նաև հայ օրիորդների կրթությանը: Գեմա-րանում հիմնադրել է «Օրիորդաց դասարան»՝ ուսուցչական հապուկ կազմով: Յավոք, նյութական միջոցների բացակայության պարագայում 1842 թ. այդ դասարանը փակվեց: Բայց դա չփախցրեց անխնայ մանկավարժին: Նա իր բնակարանում օրիորդների հա-

7 Տե՛ս Mesrobian Seth, *Armenians in India*, Calcutta, 1937, էջ 481:

8 Տե՛ս «Ներքոյան յօրինեալ յիշարարկ բարեպաշտին Գալուցեան պարոն Յարութիւնին՝ երեսն և հինգամեայ արդիւնաշար վարժապետին», Կալկաթա, 1834, 16 էջ: Ուրանավորի սկզբնապատերը հեղում են՝ «Ի Յովհաննիսէ Ավդալեանց առ վարժապետ իւր Յարութիւն Գալուցեան»:

9 Տե՛ս Mesrobian Seth, *Armenians in India*, էջ 512:

10 Տե՛ս Ջ. Մ. Միքայելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 125:

11 Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 308:

12 Մա Մ. Չամչյանի Քերականության (Վենետիկ, 1779) համառոտագրությունն է (տե՛ս «Չամչեան հօրն Միքայելի Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի»): Համառոտագրեց պարոն Յովհաննէս Ավդալեանց՝ անդամ Ասիական միաբանութեանն Բենգալայ եւ դասատուց ի Մարդասիրական ճեմարանին, Կալկաթա, 1830:

13 «Վիկտորիա»-ում տեղադրված Ավդալի «31 դեկտեմբերի 1828 ամի» բանաստեղծությունը Մ. Բմինը գերեզման է իր հրապարակած «Ընդիր հապուածք քաղեալք ի գրոց նախնի եւ արդի մարենսագրաց Հայոց» ժողովածուում (Մոսկվա, 1849, էջ 207):

մար կազմակերպում է հարուկ դասարան, որն, ի հարգանս իր երբեմնի ուսուցչի անվանում է «Երկրորդ Գալուցյան դպրոց», և, որն «ընդ անգղիացի գիտնական վարժապետուհով՝ կարէր և կարէ լնույ զբովանդակ ակնկալութիւն և փափագ ազգին, եթէ ազգասիրաբար ձեռնարկութիւն լինէր»¹⁴: Դժբախտաբար, այդ օժանդակությունը այդպես էլ չստացվեց, և շար չանցած Ավդալի մասնավոր դպրոցը սրիպողաբար փակվեց¹⁵:

Նովի. Ավդալը կարևոր դերակատարություն է ունեցել հնդկահայ երիտասարդության հայեցի և ազգային ավանդույթներով ու ազգային հպարտությամբ փռված մի ամբողջ սերնդի դաստիարակության գործում: Նրան («առն համեստաբար», «ներհուն վարժապետ»-ին)¹⁶ են աշակերտել հայ մշակույթի ու հասարակական կյանքի շար նշանավոր գործիչներ, ինչպես օրինակ՝ ակնավոր հայագետ Մկրտիչ Էմինը, վիպասան, պարամպիր Նարություն Տեր-Նովհաննիսյանը, թարգմանիչ Թադևոս Խաչիկ Ավետուհյունը, գրագետ, մանկավարժ Խաչիկ Աբրահամ Թովմասյանը, մանկավարժ Մկրտիչ Աղաբեգյանը, Թովմաս Մալբումը և շար ուրիշներ¹⁷: Պարկատելի վաստակ, որի լավագույն գնահատականը տվել է ինքը՝ Ավդալը, 1858 թ. ճեմարանի մանկավարժների և շրջանավարտների ժողովում արտասանած ճառում: Ներկայացնելով իր երկարամյա մանկավարժական գործունեությունը Մարդասիրականում՝ «ուր ծաղկափթիթ գարուն կենացս փոխեցաւ ի քրեւոթափ ամանակ աշխատանոյ», նա մեկառմէկ թվարկում է ճեմարանի ձեռքբերումներն ու հաջողությունները երիտասարդ սերնդի հայեցի դաստիարակության բնագավառում, որը նա համարում էր իր կյանքի մեծագույն նվաճումը:

1850-ական թվականների վերջերին ճեմարանը հայտնվեց նյութական ծանր պայմաններում: Ֆինանսական միջոցներն արդեն անբավարար էին ծախսաբար հաստատությունը բարվոք վիճակում պահելու համար: Շար ծնողներ իրենց երեխաներին հանում են ճեմարանից և ուղարկում հարեւան անգլիական դպրոցները: Արձանագրված է, որ 1858 թ. ճեմարանն ուներ ընդամենը 5 աշակերտ և երեք ուսուցիչ¹⁸: Ճեմարանի նման անփառունակ վիճակի պարասխանաբուն՝ Ավդալը, նկատում է հայ ծնողների անգուսպ անգլիամոլությունը՝ «Վասն գի սէր հայկական գրագիտութեան նուագելով նուագեցաւ ի միջի մերում յայսմ քաղաքի. վասն գի սկսան անպիտան, անշահ և ումպէր համարել գգիտութիւն լեզուին հայոց. վասն գի ասացին՝ քահանայ և վարդապետ ոչ ունին դառնալ մանկունք մեր: Անգղիական լեզուն գեր ի վերոյ ամբարձեալ: Անգղիականն լոկ պիտանի, շահաւէր և հարկատր երեւեալ: Անգղիականն միայն գիաց և զապրոսսը հայթայթեալ: Անգղիագարութիւնն իբրև մղձաւանջ քիբեալ է ի վերայ սրտից ամենեցուն: Անգղիագարութիւնն իսպառ ցամաքեցուցեալ է զաղբիւրս սիրոյ մայրենի լեզուագիտութեան և հայկական գրագիտութեան: Անգղիագարութիւնն գրեթէ դարարկացոյց, իջոյց զայն մինչ ցլերին անշքութիւն»: «Նայ երեխաները, դառնացած եզրակացնում է նա, - բայց մինչև

14 Տե՛ն «Ազգասէր», 1847, հար. Դ, թ. 74, էջ 10:

15 Տե՛ն Զ. Գ. Նանանյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

16 Տե՛ն Մեսրոպ Թադիսյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, աշխատասիրությամբ՝ Ռ. Նանունյանի, Երևան, 1975, էջ 502, 518:

17 Տե՛ն Mesrobian Seth, *Armenians in India*, էջ 489:

18 Մանրամասն տե՛ն Զ. Գ. Նանանյան, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

սիրեն և պարտեն գԱնգղիերէնն, ոչ պարսիս արել և անարգել գհայերէնն»¹⁹: Նա վճռականորեն մերժում է ճեմարանի կառավարիչների 1858 թ. հուլիսի 12-ին գումարված ժողովի առաջարկը կենսաթոշակի անցնելու վերաբերյալ և խնդրում հնարավորություն տալ «աշխատել և ծառայել պարտուղի ազգին իմոյ գթանի մի ամս ևս»²⁰: Կառավարիչների որոշմամբ Նովի. Ավդալը շարունակում է ճեմարանում պաշտոնավարել ևս հինգ տարի՝ մինչև 1863 թվականը, որից հետո արդեն որպես «պարտույ հոնկտոր»՝ մինչև 1865 թվականը: Թոշակի անցնելը փողիք է տալիս հոգեկան ծանր փոփոխությունների, և շատ ջանքով՝ 1870 թ. հուլիսի 11-ին 67 փարեկան հասակում նա մահանում է²¹: Նովի. Ավդալին հուղարկավորեցին իր սիրելի աշակերտները՝ Կալկաթայի Ս. Նազարեթ եկեղեցուն հարակից հայկական գերեզմանոցում:

Նովի. Ավդալը մանկավարժական անողով գործունեությունը զուգորդել է գրական-թարգմանական աշխատանքներով: Լինելով մանկավարժ, ուսումնական գործի կազմակերպիչ, բնականաբար, նրան նախ և առաջ հետաքրքրել են դասփարակչական, մանկավարժական խնդիրները, և պարսիսական չէ, որ նրա երկասիրությունները՝ ինքնուրույն, թե թարգմանական, հիմնականում նվիրված են այդ բնագավառներին: Որպես կանոն դրանք ճոռոմ գրաբարով և վերամբարձ ոճով գրված, փոքրածավալ գործեր են, որ այսօր գեղարվեստական որևէ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում: Այդ երկերը պետք է արժեւորել ԺԹ. դարի առաջին կեսի հնդկահայ մշակութային միջավայրում փրկապետ գրական ճաշակի պահանջմունքներից ելնելով: Դրանց առաջնեկը «Մշտիկ» վերաբանությամբ Մարդասիրական ճեմարանի աշակերտության համար գրված ուսումնական ձեռնարկն է²²: Դարձյալ «ի պէրս մանկաց մարդասիրական ճեմարանին» մտահոգությամբ նա հեղինակել է թրիստոնական վարդապետությանը նվիրված մի համառոտ ուղեցույց²³ և նմանաբնույթ կրոնաբարոյական բնույթի այլ աշխատանքներ²⁴:

Ճեմարանում անգլերենի դրվածքն ուժեղացնելու և սաների շրջանում պարսիսա-նարվությունը բարձրացնելու նպատակով ձեռնամուխ է եղել Նարություն Ավգերյանի և Ջոն Պրենտոնի անգլերեն-հայերեն բառարանի²⁵ համառոտագրությանը²⁶: Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի միաբան Գրիգոր Վարդապետի նյութական ու բարոյական աջակցությամբ վերահրապարակել է դեռևս 1799 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսած ԺԳ. դարի մարենագիր Նովիաննես Արճիշեցու՝ Ս. Պարարագի խորհրդի մեկնությունը՝ մանրակրկիտ սրբագրությամբ²⁷:

19 «Ճառ գոր ասաց վարժապետ պարոն Յովհաննես Ավդալեան ի ժողովի անդամոց Նայկեան մարդասիրական ճեմարանին որ ի Կալկաթա», Վենետիկ, 1858, էջ 31-33:

20 Անդ, էջ 38:

21 Տե՛ս Mesrobian Seth, *Armenians in India*, էջ 449:

22 «Մշտիկ, որ է բանասիրություն իմն՝ յօրինեալ պարոն Յովհաննեսի Ադալեանց», Կալկաթա, 1823:

23 «Թրիստոնական կրթությունը», Կալկաթա, 1841:

24 Նովի. Ավդալի գրական ժառանգության մանրամասն նկարագիրը տե՛ս Իրազեկ, նշվ. աշխ., էջ 221-222, 254, 259-262, 264, 267-269, 274-275, 316 և այլն:

25 «A Dictionary English and Armenian», Վենետիկ, 1821, 23+981+2 էջ:

26 «Auchers Dictionary, English and Armenian», Abridgen by Johannes Avdall, Կալկաթա, 29+290 էջ:

27 Յովհաննես Արճիշեցի, Մեկնություն ահատր խորհրդոյ Սրբոյ Պարարագին: Արարանեալ ի մեկնութեանց Խոսրովու Անձեանցեաց եպիսկոպոսի և Ներսէսի Լամբրոնացոյ՝ վերադեսչին Տարսոնի, Կալկաթա, 1830:

Արդյունաշար է նաև Նովի. Ավդալյանի թարգմանական գործունեությունը: Թարգմանությունները, որ նա կատարել է ֆրանսերենից և անգլերենից, հիմնականում հեղափոխական և բարոյախոսական նպատակներ: Այս խմբում հայտնաբերվել է անգլիացի 25 գրողների՝ «Անգլիացի անպեղծ» խորագրով 94 սրբազանությունների ժողովածուն՝ այդ նույն գրողների համառոտ կենսագրականներով²⁸: Ժողովածուում գերակշռում են սրբազանությունների խորագրերի միայն թուցիկ թվարկումը կարող է գաղափար փայլ դրա բովանդակության և քրիստոնեական բարոյագիտական ուղղվածության վերաբերյալ. Զոնտոն՝ «Ունայնություն հարստության», Էդիտոն՝ «Յաղագս երախտագիտության», Ռազի՝ «Մեր և պարի արժան է յաշակերտաց առ ուսուցիչս իրենց», Նարիս՝ «Առաքինություն և բարեպաշտություն են մեծագոյն օգուտ մարդոյ» և այլն:

Նման նպատակ են հեղափոխում նաև ֆրանսիացի նշանավոր գրող Ռենե Շապոր-բիանի «Արալա» վիպակի²⁹, անգլիացի գրող Սամուել Զոնտոնի «Նոաստեղա» չափածո սրբազանություն³⁰, ինչպես նաև «Քրիստոսոստոյց» աստվածաբանական փրակարարի³¹ թարգմանությունները:

Նովի. Ավդալյանի գրական ժառանգության գլուխգործոցը Միքայել Չամչյանի «Խրախճան պարմության Նայոց» երկասիրության անգլերեն թարգմանությունն է: Ժամանակին Ավդալյան ջանքերով է, որ դեռևս Ն. Գալուցյանի փեսայության շրջանում ճանապարհի դասագրքում հասարակարար ու պարզավոր փոքր գրքով Նայոց պարմություն առարկան: Սակայն մարտիրոսության փոքր էր փախ համապարասիան դասագիրք-ձեռնարկի բացակայությունը: Խնդիրը կարող էր լուծել այդ ժամանակ շրջանառության մեջ գտնվող հայոց պարմության միակ ձեռնարկը որպես դասագիրք ճանապարհ մարցնելու իրողությունը: Խոսքը նշանավոր պարմագիր Միքայել Չամչյանի եռասկզբ (ավելի քան 3000 էջ) «Նայոց պարմության»³² հիմքի վրա, իր իսկ Չամչյանի համառոտած «Խրախճանի» մասին էր³³: 1824 թ. վարչության որոշմամբ այն անփոփոխ վերահրատարակվում է³⁴ և որպես դասագիրք մարցվում ճանապարհ: Սա մի մաքուր, պարզ և խոշորարկ հրատարակություն էր, որը սիրով ընդունվեց ոչ միայն սաների կողմից: Առարկայի նկատմամբ հեղափոխությունը գնալով աճում էր, այն մեծ կարևորություն էր ձեռք բե-

28 «Անգլիացի անպեղծ»: Յոթում պարագրին քաղուածք պէսպէս գեղեցկապաճոյն խրատական և հոգեգործարժ քանից ի զանազան երևելի անգլիացի մարենագրաց, գլխաւորաբար դիւրեալ ի հրահանգութիւն և ի զբօսանս համբակաց», Կալկաթա, 1821:

29 Ռ. Շապորբիան, Արալա. օրիորդն սիրագոհ. Որ է սրբառու պարմութիւն, Կալկաթա, 1826:

30 Սամուել Զոնտոն, Նոաստեղա, արքայորդին Եթովպիոյ: Որ է բանաստեղծական պարմութիւն իմն բարոյական, Կալկաթա, 1826:

31 «A Summary of the principal evidences for the truth and divine origin of the Christian revelation». (Բ. փիլոսոփայութիւն՝ «Քրիստոսոստոյց, յորում պարունակի բովանդակութիւն գլխաւոր վկայութեանց ճշմարտութեան և երկնային ծագման յայտնութեան քրիստոնէութեան», Կալկաթա, 1828): Տիպոգրաֆերթն է միայն անգլերեն, բնագիրը հայերեն է:

32 «Պարմութիւն Նայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ փեսոն 1784: Յօրինեալ ի Նայր Միքայել վարդապետ: Չամչեանց Կոստանդինոպոլսեցոյ», հատ. Ա-Գ., Վենետիկ 1784-1786:

33 «Խրախճան պարմութեան Նայոց: Յօրինեալ ի Նայր Միքայել վարդապետ: Չամչեանց», Վենետիկ, 1811, 488 էջ:

34 «Խրախճան պարմութեան Նայոց: Յօրինեալ ի Նայր Միքայել վարդապետ: Չամչեանց և փապագրեալ ի Վենետիկ: Վերադրին փապագրեացալ՝ ի պէս Մարդասիրական ճանապարհին», Կալկաթա, 1824, է+587 էջ:

րում նաև ծնողների շրջանում և ընդհանրապես հնդկահայ հերիածայնության կյանքում: Նանգամանք, որ աստիճանաբար նկատելի էր դառնում և կարևորվում նաև օտար՝ անգլիական միջավայրում: Այդ ժամանակ է, որ Բենգալիայի Ասիական ընկերության Ավդալի պաշտոնակիցներից շարերը և ընդհանրապես անգլիացի մրավորականները բռն են արաբաբարություն և ցուցաբերում հայոց պարմական անցյալի նկատմամբ:

Գիտակցելով հայոց պարմությունը օտարալեզու ընթերցողներին ներկայացնելու և այդ միջոցով նրանց հերաբարությունը հայերի ներկա դժբախտ կացության վրա հրավիրելու հրամայականը՝ Ավդալը որոշում է Խրախճանը թարգմանել անգլերեն: Բենգալիայի Ասիական ընկերության 1826 թ. հոկտեմբերի 4-ին կայացած նիստի ժամանակ արտասանած ելույթում Ավդալը համեստորեն խոստովանում է, որ ինքը հիմնադրի գիտակցում է, որ «անգլերեն լեզվի իր իմացությունը չի կարող անթերի լինել», հետևաբար երախտագիտությամբ է հիշարակում Կալկաթայի եպիսկոպոսական կոլեջի պրոֆեսորներ Զարդ Նաթինսի և Զորջ Նոկինսի անունները, որոնց «քարյացկամ աջակցությամբ» հնարավոր եղավ թարգմանության դժվարին գործը իրականացնել: Իմաստալիտական ընկերության իր մտերիմներից, հրապարակախոս, գրող Մարտիրոս Մկրտիչ Դավթյանը ոչ միայն խրախուսել, այլև աջակցել է գործընթացին:

Ի վերջո, թարգմանական դժվարին աշխատանքը պսակվեց հաջողությամբ: 1827 թ. Բենգալիայի եպիսկոպոսական կոլեջի հրապարակչությունը լույս ընծայեց Խրախճանի անգլերեն թարգմանության գույգ հատորները³⁵: Անգլերեն թարգմանության առաջին և կարևորագույն փաթեթությունը հայերեն բնագրից դրա երկհատոր լինելն է: Նրա արականությունն իրականացվել էր դրա՝ դասագիրք ծառայեցնելու գիտակցությամբ. փառերը խոշոր էին, փողերը՝ ազատ, լայն:

Առաջին հատորն ընդգրկում է Աշխարհաստեղծումից մինչև -Ք. հ. 855 թվականը՝ մինչև Աշուր Բագրատունու Նայասարանի կառավարիչ նշանակվելու իրողությունը (414 էջ): Երկրորդ հատորը՝ Բագրատունյաց թագավորության հռչակումից մինչև 1780 թվականը (504 էջ):

Վերջին իրադարձությունը, որ հիշարակում է Միքայել Չամչյանը, Ղուկաս Ա. Կարնեցու գահակալության ակարն է (1780): Այս իրողությունը շեշտելուց հետո պարմագիրը հավելում է. «Այլ թե յառուս սորա (Ղուկասի - Ա. Ու.) և յորս գելնի գելնի գինչ անցք անցին ի մեջ Նայոց՝ **այլոց թողաք գրել**»³⁶: Կարծես թե հիմք ընդունելով այս ցուցումը՝ Ավդալը որոշում է ինքնուրույնաբար շարունակել Խրախճանը և այն համալրում է ևս 47 փարի ընդգրկող (1780-1827) չորս նոր գլուխներով: Սրանցում նա վեր է հանում Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780-1799) և Եփրեմ Ա. Ջորագեղցի (1809-1830) կաթողիկոսների գահակալության շրջանում փեղի ունեցած իրադարձությունները՝ մասնավորապես Դավիթ-դանիելյան կռիվների, Անդրեովկասում ռուսների առաջխաղացման և ռուս-պարսկական ռազմական ընդհարումների մանրամասները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև Նոր Զուղայի հայկական գաղթավայրերի եկեղեցական-ազգային կյանքի պարագաներին: Այսպիսով, պետք է վերականգնել Ավդալի մոռացված

35 «History of Armenia by Father Michael Chamich: from B. C. 2247 to the year of Christ 1780». Translated from the original Armenian, by Johannes Avdal, in two volumes, v. I-II, Calcutta, 1827.

36 Մ. Չամչյան, Խրախճան պարմութեան Նայոց, էջ 479 (ընդգծումը մերն է - Ա. Ու.):

հեղինակությունը որպես մի որոշակի ժամանակաշրջանի՝ 1780-1827 թթ. պարամության հեղինակի, ինչպես ավելի ուշ Ավերիս Պերպերյանի դեպքում, որն ինքնությունաբար ևս առանձին գրքով շարունակեց Մ. Չամչյանի «Պարամությունը»՝ սկսելով 1772-ից մինչև 1860 թվականը³⁷:

Անշուշտ, Նովի. Ավդալը «Խրախճանի» անգլերեն թարգմանությունը սաստիկ կարևորում էր աշխարհում ցրված հայությանը, հատկապես երիտասարդությանը ազգային ինքնագիտակցության ու հպարտության ոգով դաստիարակելու բնագավառում: Բայց կար մի չափազանց կարևոր հանգամանք, որ նա անհրաժեշտ է համարում շեշտել աշխարհային ընդարձակ առաջաբանում (էջ XIII-XLI) և կողմորոշել ընթերցողներին: «Միքայել Չամչյանը,- գրում է նա,- թեև ծնողյամբ հայ է, սակայն Նոմնական Կաթոլիկ Եկեղեցու հետևորդ: Ճիշտ է, նա իր Պարամության առաջաբանում խոստանում է լինել անկողմնակալ, անաչառ և շարադրել միմիայն ճշմարիտը, այնուհանդերձ, Նայոց պարամության այն հատվածները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են Էկումենիկ խնդիրներին, նա զանց է առնում խոստումը և իր դավանանքին հատուկ կողմնապահությամբ ու միտմամբ փորձում մոլորեցնել միամիտներին, դուրսահավասարներին, հարցին անտեղյակ ընթերցողներին»³⁸: Ավդալը մի քանի վառ փաստերով ցույց է տալիս, որ հեղինակն ամենաչնչին առիթն իսկ օգտագործում է ջատագովելու Կաթոլիկ Եկեղեցին և նրա կողմնակից (իրական թե թվացյալ) հայ հոգևորականներին (որ մասնավորապես նկատվել է 451 թ. իրադարձություններից հետո), և ընդհակառակը՝ մեղադրում Նայ Առաքելական Եկեղեցու բոլոր այն գործիչներին, որոնք չեն ընդունել Նոմնական Եկեղեցու որդեգրած դավանաբանական սկզբունքները: Ներկաբար, եզրակացնում է Ավդալը, դավանաբանական հարցերում Մ. Չամչյանը այնքան էլ անկողմնակալ չէ, և ամբողջ գիրքը պետք է ընկալել այս լույսի ներքո: Անկախ նման ոչ ցանկալի փաստերից, թարգմանչի հետևությունը միանշանակ է, որ այս գրքի հրապարակությունը նպաստավոր դեր կխաղա բազում հայ և օտար պարամասներին, աստվածաբանների, գրողների և ընդհանրապես բոլոր հետազոտողների համար, որոնք անհրաժեշտ էր ևս հստակ պնդելություններ կարանան երբեմնի փառապանծ ու երջանիկ երկրի մասին, որոնք ևս կօգտագործեն իրենց համապատասխան ուսումնասիրություններում: Թարգմանիչը հավաքացած է, որ «Ներկա թարգմանությունը ամենապարբեր դավանանքի տեր քրիստոնյաների շրջանում համակրանք կառաջացնի այս ճնշված երկրի և նահապետական ժողովրդի հանդեպ, իսկ հալածված ու փարագիր հայության սրտերում էլ կբորբոքի հայրենասիրական զգացումներ, և նրանք իրենց ամբողջ եռանդը կներդնեն վերականգնողական գործի համար այնքան պաշտելի Մայր Նայաստանը»³⁹:

Նովի. Ավդալի այս հայեցակետը այսօր ևս շարունակում է մնալ այժմեական, որով էլ, անշուշտ, պետք է բացատրել Խրախճանի անգլերեն թարգմանության երկրորդ⁴⁰ և երրորդ հրապարակությունները⁴¹:

37 **Անդրիս Պերպերյան**, Պարամություն Նայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871:

38 **Michael Chamich**, *History of Armenia*, Preface, p. XXII.

39 Անդ, էջ XLI:

40 Մեսրոպ Մեթի արժեքավոր վկայության համաձայն Կալկաթայում սակավաթիվ օրինակներով այն վերահրապարակվել է 1930 թվականին (տե՛ս **M. Set**, էջ 512):

41 N. Y., 1990. Սա 1827թ. հրապարակության նույնական վերապրությունն է բարձրորակ պոլիգրաֆիկ

ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՐ ԻԸ. 3 ՍԱՂՄՈՍԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԺԳ-ԺԴ. դդ. բանիմաց եւ խորագեղ եկեղեցական գործիչներից է Կիրակոս վարդապետ Երզնկացին († 1355)՝ մարեմնագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, փիլիսոփա, շարակա-նագիր, քաղաքացի, մանկավարժ, ռաբունապետ, որի անփառ երկերից է ԻԸ. 3 սաղմոսին նվիրված մեկնողական ճառը¹: Այն մեզ է հասել ձեռագիր մեկ ընդօրինակությամբ²: Կիրակոս ռաբունին այս ճառում անդրադառնում է «ձայն» հասկացության սահմանմա-նը, Նայոց Եկեղեցում կանոնակարգված ութձայնի եւ երկու սրբելիների սուրբգրային հիմքերին, քաղիս սաղմոսի աստվածաբանական եւ դրախտի չորս գեղերի խորհրդա-բանական բացատրությունները: Այս երկում նույնպես երևում է Կիրակոս Երզնկացու քաջաբեղականությունը նյութին եւ նրան հարակից խնդիրների շրջանակին:

Նեղիմակը նախքան բուն սաղմոսի մեկնությունը, սուրբգրային, իմաստասիրական եւ այլ օրինակներով ընթերցողին նախապատրաստում է՝ խորամուխ լինելու սաղմոսի նրբությունների եւ խորհուրդների մեջ: Ինչպես վարպետը եւ իր գործի գիտակը նախ նյութն են պարզաբանում եւ ապա սկսում իրենց գործը, նույն ձևով աստվածաբանական Մովսես մարգարեն վկայության խորանի համար նախ համապատասխան նյութերը պարզաբանում եւ ապա դրանցից՝ վկայության խորանը: Ըստ ճառագրի՝ չպետք է զարմանալ այս ամենի վրա, որովհետեւ արարիչ Աստված նույնպես նախ չորս քաղերը սրբեց եւ ապա մնացած բաները: Օգտվելով եւ մեջբերելով Ս. Դավիթ Անհաղթի (Ե. դար) «Սահմանք իմաստասիրության» երկի համապատասխան հարվածը՝ ճառագիրը նշում է, որ ամեն մի արվեստ ունի ենթակա եւ նպատակ, եւ՝ յուրաքանչյուրից կրկնակի, որովհետեւ ունի մերձավոր ենթակա եւ հեռավոր, մերձավոր նպատակ եւ հեռավոր: Ուստի մեզ համար մերձավոր ենթական Նին եւ Նոր կրակարանների ուսումնասիրությունն է, իսկ հեռավորը՝ Դավիթ մարգարեի այս սաղմոսը: Կիրակոսն ընդգծում է, որ հեռավոր նպատակին հասնելու եւ Ս. Գրքում Աստծո գիտության եւ իմաստության ամբարված եւ ծածկված գանձերը հասկանալու համար պետք է ազատ լինել բոլոր նյութական բանե-րից՝ առավել ներթափանցելու համար հոգևոր խորհուրդների մեջ³, «զի ճառս է իբրեւ զմարմին, իսկ միտքն որպես հոգի, որով անձնաւորի ճառս, որ ասէ. «Ձայն Տեառն ի վե-րայ ջուրց»:

ճաշակով:

1 Այս սաղմոսն այժմ էլ կիրառվում է մեր եկեղեցու ծիսական կյանքում՝ մկրտության խորհրդի եւ ջրօրհների արարողության ժամանակ:

2 ՄՄՄ ձեռ. Ն^թ 2187, 1346 թ., թ. 105ա-121բ: Ձեռագրի նկարագրությունը տես «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մարեմնագրանի», հ. Ա., կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաթեան: Ներածությունը՝ Օ. Եգանեանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երևան, 1965, էջ 741:

3 Կիրակոս Երզնկացու այս միտքը համեմատելի է Լոնդանական Եկեղեցու հայրերից Ս. Դիոնիսիոս Արիստագացու այն կարծիքին, որ Աստծուն մերձենալու խորհրդապաշարական գործընթացի առաջին փուլը՝ մաքրագործումը (կաթարսիսը), մարդկային հոգու ձեռքազատումն է ամեն փեսակ զգալի-նյութական կաշկանդումներից, ամեն փեսակ խառնուրդներից, տես The Armenian Version of the works attributed to Dionysius the Areopagite (=Dionysius the Areopagite), edited by Robert W. Thomson, Lovanii, 1987, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 448, Scriptores Armeniaci, Tomus 17, p. 12:

Կիրակոս Երզնկացու այս ճառը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում եւս աստվածաբան-իմաստասերներին հուզել է «ձայն» հասկացության սահմանումը: Մեջբերելով ձայնի մասին վաղ միջնադարյան այն տեսակետը, թե՝ «Ձայն է վիրատորություն ատոյ»⁴ Երզնկացին նշում է. «Այլ զայս սահման հոռի գոլ համարեցան իմաստասերքն, զի ոչ զուգադարձի: Քանզի որ ձայն է, եւ եւ վիրատորություն ատոյ, այլ ոչ որ ինչ վիրատորություն ատոյ, այն ինչ է ձայն, վասն զի եւ ասէրք որ եթէ հարկանէ զատո, ոչ բացակաւարէ ձայն»⁵: Այնուհետեւ նա տալիս է ձայնի սահմանումը. «Ձայն է բացակաւարումն գանգեցելոյ ի մեզ հագագի եւ երկրեցելոյ ընդ խոշորություն շնչափողին եւ տեսակաւարեցելոյ լեզուաւ եւ մակալեզուաւ»⁶: Նիկողոս Թաեմիզյանը, անդրադառնալով Կիրակոս Երզնկացու եւ Դավիթ Անհաղթի՝ ձայնի մասին տեսակետների տարբերությանը, նշում է. «Կիրակոս Երզնկացին ակնարկում է Դավիթ Անհաղթին եւ մեջ է բերում հենց նրա խոսքերը մասնակի մի երևույթի՝ մարդկային ձայնի մասին, շրջանցելով, սակայն, այն պարագան, որ մեծ իմաստասերը ամենեւին չի ժխտել «ձայն է վիրատորություն ատոյ» ձևակերպման բուն բովանդակությունը: Այլ՝ լոկ թերի է համարել այն (սահմանումը), որ «ոչ զուգադարձի» (առ սահմանելին), ինչպէս պահանջում են ձևական պրամաբանության օրենքները, եւ միայն այդ իմաստով դրան հակադրել է մարդկային ձայնի իր սահմանումը»⁷: Կիրակոս Երզնկացին, քաղելով Դավիթ Անհաղթի՝ Պորփյորի «Ներածության» վերլուծությունից, խոսում է նաեւ ձայնի չորս կարգերի մասին, եւ դրանք հաստատում պարզ օրինակներով⁸:

Ձայնի մասին դատողություններում Կիրակոս վարդապետն անդրադառնում է նաեւ Նայոց Եկեղեցում կանոնակարգված ութձայնի եւ երկու սրբոյնների տեսությանը. «որ լինի Ժ.՝ ի պաշտառություն եւ ի փառաբանություն սուրբ եւ աստուածընկալ խորանիս եւ ի հրճումն մանկանց Եկեղեցոյ»: Կիրակոսը մեջբերում է չորս բուն եւ չորս օժանդակ ձայների ծագման սուրբգրային հիմքերը՝ ազդված լինելով արեոպագիպյան եւ հայրաբանական համաբնույթ երկերից⁹: Նա իր հիմնավորումներն ապացուցում է սկզբում Տին, ապա Նոր կրակարաններից բերված օրինակներով:

Այսպէս՝ առաջին ձայնը (Ա2) պարզաճ է մեր նախահայր Ադամին, որ քահանայա-

4 Տե՛ս Դաւիթ Քերական, Մեկնութիւն Քերականին (=Դաւիթ Քերական), «Մատենագիրք Նայոց», Ե. հատոր, Է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005:

5 Տե՛ս Դաւիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք (=Դաւիթ Անյաղթ), համահաւաք քննական բնագրերը եւ առաջաբանը՝ Ս. Ս. Արեւշտաբեանի, Երևան, 1980, էջ 75: Ձայնի սահմանման մասին վաղագույն վկայություններից մեկը պահպանվել է Եղիշե վարդապետի (Ե. դար) «Մեկնութիւն Յեսուայ եւ Դավաւորաց» գրվածքում. տե՛ս Նաևոր Քյոսեյան, Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստուածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 103:

6 Անդ:

7 Նիկողոս Թաեմիզյան, Ձայնի մասին ուսմունքը հին եւ միջնադարյան Նայաստանում. «Բանբեր մատենադարանի», ՏԺ 6, 1962, էջ 147:

8 Անդ, էջ 138-139:

9 Նայոց Եկեղեցում գործածվում են ձայնի հետևյալ տեսակները՝ Ա2 (Առաջին ձայն), ԱԿ (Առաջին կողմ), Բ2 (Երկրորդ ձայն), ԲԿ (Երկրորդ կողմ կամ Աագ կողմ), Գ2 (Երրորդ ձայն), ԳԿ (Երրորդ կողմ կամ Վառ ձայն), Դ2 (Չորրորդ ձայն), ԴԿ (Չորրորդ կողմ) եւ երկու սրբոյններ: Խնդրի մասին տե՛ս Աննա Արեւշտաբեան, Նայ միջնադարյան «Ձայնից» մեկնություններ, Երևան, 2003, էջ 8-85: Յավոք, երաժշտագետն անտեղյակ է եղել Կիրակոս Երզնկացու այս գործին, եւ բնագրերի բաժնում չի գերեզել Կիրակոսի ճառի համապատասխան հարվածը:

կան, մարգարեական և թագավորական շնորհներով էր զարդարված, բայց անհնազանդության պարճառով զրկվեց այս ամենից և արտաքսվեց դրախտից: Իսկ Նոր Ուխտում նույն առաջին ձայնով հրեշտակները հովիվներին ավերեցին Փրկչի հրաշափառ Ծնունդը¹⁰: Ի պարբերություն մյուս մեկնիչների՝ Կիրակոսն առաջին ձայնը կապում է նաև Տիրոջ մկրտության հետ, որի ժամանակ հայտնվում է Ս. Երրորդությունը, և Տայր Աստծո ձայնը վկայում է Որդու մասին: Աձ-ի բացառության ժամանակ Կիրակոսն ընդգծում է նաև Կալվայ ձայնի կապը եկեղեցու ծխական-գործնական կյանքի հետ, որն իր արտացոլումն է գրել մեր «Ժամագրքում»։ «Եւ Յով[ի]աննէս զարինութիւնս և զփառս մաւրոյց, և զհետ «Արքիմեալ Տէր բնակեալն» ձայնն»¹¹: Իսկ առաջնակողմ ձայնը (ԱԿ) խորհրդանշում է Մովսեսի առաջնորդությամբ իսրայելցիների անցումը Կարմիր ծովի վրայով, Աստծուն ուղղված նրա օրհներգությունը¹² և Բաբելոնի հնոցում երեք մանուկների փառաբանությունը: Այն Նոր Ուխտում առնչվում է Բրիսարոսի Նարոթյան և Տիրոջ՝ Երուսաղեմ հաղթական մուրքի հետ¹³:

Երկրորդ ձայնը (ԲԶ) նման է Սինայի փողի ձայնին: Նույն ձայնեղանակում հրեշտակը յոդաբեր կանանց ավերեց Տիտոսի Նարոթյան մասին: Իսկ նրա կողմ ձայնը (ԲԿ) Երիբովի կործանման խորհուրդն ունի, որը Նոր Ուխտում Մեծ Դահլիճի ընթացքում սաղմոսների ընթերցումներն են¹⁴: Իսկ նույնի սպեղին կապվում է Սամվել մարգարեի և կամավորապես Տիրոջը գերեզման դնելու հետ:

Երրորդ ձայնը (ԳԶ) հիշեցնում է Դավիթ մարգարեին, որ երգում էր Կապանակի առաջ, իսկ Նոր Ուխտում խորհրդանշում է Սուրբ Նոգու Էջբն առաքյալների վրա՝ Նոգեգալստի: Իսկ նրա կողմը (ԳԿ) Սողոմոնի պաճարի նավակապիքն է, և Մովսեսի խորանի օրհնությունը: Իսկ Նորում քահանայապետի միջոցով Եկեղեցու մարքությունն ու պայծառացումն է¹⁵:

Չորրորդ ձայնը (ԴԶ) խորհրդանշում է պաճարի քահանաներին, իսկ Նորում ապականված Եկեղեցու վերանորոգությունն ու պայծառացումը քահանայապետի ձեռամբ, ինչպես նաև Նավապո հանգանակի խոստովանությունը¹⁶: Նրա կողմը (ԴԿ) Ս. Նոգով

10 Նմմր. «Մովսեսի Քերթովի յաղագս կարգաց Եկեղեցոյ բացայայտութիւնը» (=Մովսէս Քերթով). «Մարենագիրք հայոց», Դ. հատոր, Է. դար, Անթիլիաս-Լիբանոն, 2005, էջ 445: Այս երկը հայ մարենագրության մեջ պահպանված ձայնեղանակներին նվիրված հնագույն աղբյուրներից է, երկի մասին Կ. Մ. Թահմիզյան, Մովսէս Սյունեցի և նրա «Յաղագս կարգաց» գրվածքը. «Լրաբեր», 1972, թիւ 11, էջ 85-94:

11 Տե՛ս «Ժամագիրք Նայասարանայց Եկեղեցոյ» (=«Ժամագիրք»), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004, էջ 371: Կիրակոսն այստեղ նկարի ունի Երեկոյան ժամերգության ժամանակ ասվող մաղթանքը, որը վերագրվում է եւ Յովհաննէս Մկրտչին, եւ Յովհաննէս Մանդակունուն. Կեն Նորայր արք. Դողարեան, Ծխագիրութիւն, Նիւ Եորք, 1990, էջ 23:

12 Նմմր. Մովսէս Քերթով, էջ 445:

13 Մովսէս Քերթովը երեք մանուկների օրհնությունը կապում է երկրորդ ձայնի հետ, իսկ Բրիսարոսի՝ Երուսաղեմ հաղթական մուրքը՝ երրորդի. Կեն անդ:

14 Երկրորդ ձայնի օժանդակ ձայնի մասին Մովսէս Քերթովն ասում է. «Իսկ կողմն նորին ողբերգական ձայն. սովա յարինեցան Սաղմոսք ի սուրբ ի պաիս քառասնորդացն և Բրիսարոսի չարաբանաց ատուն, ըստ երկրորդի զղծման ապաշխարողացն, զառաջին զբարեգարությունն ոչ ունելով». Կեն անդ:

15 Նմմր. «Անանիայի վարդապետի յաղագս գիրութեան ձայնից». Կեն Աննա Արևշարյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

16 Անդ, էջ 120:

լցված առաքյալների՝ Քրիստոսի նոր վարդապետության քարոզությունն է¹⁷, իսկ սպեղին սերովբենների օրհներգությունն է, որը Նոր Կրակարանում կապվում է Ս. Նադորդության խորհրդի հաստատման հետ:

Լինելով իր ժամանակի նշանավոր բաբունապետներից՝ Կիրակոս Երզնկացին անդրադառնում է նաև սաղմոսի աստվածաբանական բովանդակությանը: Աստված «անքանակ է, անուր և աներբ» և ամեն ինչի արարիչն է: Դավթի այս սաղմոսում ևս բացահայտվում է Ս. Երրորդությունը. «Եւ դարձյալ՝ ձայն Տեառն, և Աստուած փառաց՝ Նոզին, և Տէրն Ինքն ի վերայ՝ Որդին»:

Ճառագիրը փեղյակ է Սուրբ Գրքում գործածված «ձայն» հասկացության փարբեր իմաստներին: Ձայն ասելով՝ երբեմն նկարի ունի Աստուծո հրամանը, խոսքը, հոգմը, որոպը, ինչպես նաև այն զգալի ձայնը, որ լսում էին Մովսեսն ու մյուս մարգարեները: Նենց այս վերջինը նկարի ունի Դավիթ մարգարեն՝ ասելով «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց», որն իրականացավ Նորդանան գետում Տիրոջ մկրտության և Թադոր լեռան վրա պայծառակերպման ժամանակ, երբ Նայր Աստուծո ձայնը վկայեց Որդի Աստուծո սիրելիության մասին¹⁸:

Աստուծո ձայնը փարբերվում է մյուս ձայներից, «քանզի արարչական ձայն է և ոչ կարարի ձայնական գործնաց, զի անեղ էական է, և եղելոցս էակ, և ի վեր քան զամենայն սահման»:

Մեկնաբանելով սաղմոսի «Ձայն Տեառն» արտահայտությունը՝ Կիրակոսն անդրադառնում է արարչագործության սկզբին. . «Այլ ի վերայ գոլ ջրոյն զձայն Տեառն զայն բացայայտե՝ ոչ ըստ փեղոյ գոլ ի վերայ, այլ զի յառաջ, և նախ, և ի վեր քան զամենայն արարածական բնութիւն և էութիւն է, և յեպոյ և վերջին ամենայն էիցս է»:

Ըստ Կիրակոսի՝ «Ձայն Տեառն» ասելով՝ այսօրև սաղմոսագրուն Տիրոջ ձայնը զանազանում է «արարածական» և «ծառայական» ձայներից, և ցույց տալիս «ճշմարիտ էրն»:
«Աստուած» անունը բխում է Նրա «արարիչ» իմաստից, իսկ «Տէր» անվանումը պարզաճ է նրա «արքունական» գործությանը: «Եւ ար[ար]չականին անուն է Աստուած, և արքունականին՝ Տէր, և արարչականին է բարեգործելն և նախախնամելն»,- գրում է Կիրակոսը՝ հեղափոխ շարադրանքում ավելի մանրամասնելով իր մտածումները¹⁹: Նե-

17 Չորրորդ ձայնի և նրա կողմի մասին Մովսես Քերթոզը գրում է. «Իսկ չորրորդ ձայն՝ ընդհանուր զքարոզութիւն յայրնէ ըստ չորս անկիւնս աշխարհի, ըստ չորից ժողովոցս և ըստ չորից բաղկացութեան մարդոյս: Իսկ կողմն նորին՝ ուրախալից ձայն, սովալ շարագրեցան սրբողգիականք Սաղմոսք ի սուրբ Պատեքին, ի Յարութեանն Քրիստոսի, ի մի պարունակութիւն երկնայնոցն և երկրատրացս, ըստ առաջին բաղկացութեանն». փնն անդ: Ինչպէս իրավամբ նկարել է Աննա Արեւշապյանը, սրան հաջորդող մեկնութիւնն ունի վախճանաբանական բնույթ. փնն **Աննա Արեւշապյան**, նշվ. աշխ., էջ 49-50:

18 Նմմբ. «Մեկնութիւն Սաղմոսաց՝ յօրինեալ ի Ն. Միքայել վարդապետի Չամչեանց՝ յաշկերպութեմ ամենապարսի Մխիթարայ Աբբայիօր» (=Չամչեանց), հ. Գ, Վենետիկ, 1817, էջ 433, հմմտ. **Է. Մ. Բաղդասարյան**, Նովիաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, 1977, Երևան, էջ 150:

19 Այս հարվածը մեկնելիս Կիրակոսը հավանաբար օգտվել է Փիլոն Եբրայեցու՝ Ելից գրքի մեկնության համապարասխան հարվածից. փնն «Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդք ի Նայս, որ են Մեկնութիւն Ծննդոց և Ելից, Ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան և Յերիս մանկունս կամ երեշտակս» (=Փիլոն), Վենետիկ, 1826, էջ 515-516, հմմտ. **Մովսէս Քերթոզ**, էջ 445: Այս մասին Խոսրով Անձնացու Ժամակարգության մեկնության փայլագրում կարդում ենք. «Աստուած անունն արարչական է, որ զնախախնամելն յայդ առնէ՝ ըստ փիլիսոփայի, և առ մեզ

պնդաբար ողջ արարչագործությունն Աստծո բարության արդյունքն է: Սաղմոսի նույն հարվածի մեկնության ժամանակ, բաղելով Ներսես Լամբրոնացու Սաղմոսաց մեկնության համապարասխան հարվածից, հեղինակը բարոյական մեկնություն է փալիս՝ ջուրը համեմարելով մարդկային մարմնի խորհուրդների հետ, որոնք «դիրահեղ և ծփական» են: Եւ ահա այս մտածումների վրա է հնչում Տիրոջ ձայնը՝ «աստուածային գիտութեանցն ազդեցութիւնք, զի այն ձայն է, որ զայս ջուր ի սէր նորին խռովեցուցանէ բարոք ծփմամբ»:

Եկեղեցու հայրերը «ձայն Տեառն» արտահայտությունը մեկնաբանելիս նշում են, որ նույն այդ ձայնը որոպաց ապստամբ հրեշտակների վրա ևս սասարեց նրանց²⁰: Նկատելով մեկնաբանական այս ավանդույթին՝ Կիրակոսը մեջբերում է Սաղմ. ԺԵ. 14-ը և բացատրում. «Յայր է, թէ դիւական խորհրդոցն սաստեաց»: Նկարագրական է, որ Լամբրոնացու բնագրում օգտագործված «դիրահեղ» բառը Կիրակոսի մոտ դարձել է «դիւական», այսինքն՝ ճառագիրը բառի փոփոխմամբ մեկնել է սաղմոսի այդ հարվածը:

Բացատրելով սաղմոսի «Աստուած փառաց որոպաց» հարվածը՝ Կիրակոսը գուցահեռ է անցկացնում Նոգեգալստի հետ, երբ Ս. Նոգին «որոպմամբ և ձայնիւ» իջավ առաքյալների վրա: Սա խորհրդանշում է նաև Ս. Նոգու էջքը Տիրոջ վրա մկրտության պահին: Ըստ Կիրակոսի՝ այս հարվածում շեշտվում է Աստծո բարության անսահմանությունը՝ արարչագործությունից մինչև այս աշխարհի վախճանը:

Մեկնելով «Եւ Տէրն Ինքն ի վերայ ջուրց բազմաց» հարվածը՝ Կիրակոսն ընդգծում է, որ Դավիթ մարգարեն նկատի ունի Նիուսին մկրտության ժամանակ, երբ հայրնվեց Ս. Երրորդությունը: Իսկ Տիրոջ մկրտությունը Եկեղեցու խորհուրդներից՝ մկրտության նշանակն է, «զի ամենայն ջուրք արինեցան ևս փրան ի լուսցումն Աստուածին մկրտութեան»: Բայց Կիրակոսն այս հարվածին մեկ այլ մեկնություն էլ է փալիս. «Զանապառ յաւիտեանն նշանակէ, զի անդ ողորմութիւն կամ շնորհաւք թողութիւն ոչ է, այլ հանդէսք դարաստանի ևս հարուցումն գործոց»:

Նա անդրադառնում է նաև ջրի տեսակներին, սուրբգրային «Աստծո փառք», «Աստծո բարբառ» արտահայտություններին, փալիս դրախտի գեյրերի անունների սպուգաբանությունը, ինչպես նաև բացատրում է որոպ երևույթը:

Կիրակոս Երզնկացին այս ճառի համար զանազան աղբյուրներ է օգտագործել՝ Ս. Գիրք, հայրաբանական, իմաստասիրական, քերականագիտական երկեր, «Ժամագիրք» և «Շարակնոց»²¹ ժողովածուները: Կիրակոսը սովորաբար ոչ միշտ է նշում իր օգտագործած աղբյուրի հեղինակին: Բաղելով զանազան գրվածքներից՝ նա դրանք պրամաբանական հաջորդականությամբ գեյրելում է իր երկերում, որով չի ընդհատվում նրա մարմնի թելը:

սպուգաբանի, թէ աստ էած զմեզ». Կեն «Մեկնութիւն ժամակարգութեան՝ արարեալ երանելոյն Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի, և կարգադրեալն Մովսէսի գիտնական վարդապետի», յՕրթագիւղ, 1840, էջ 99: Խոսրով Անձնացին Ս. Պարարագի մեկնության մեջ գրում է. «Տէրն անուն վասն փրկելոյն է, իսկ Աստուածն վասն սրբեղծանելոյն և յաստիս ածելոյ գեղեալս». Կեն «Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի մեկնութիւն աղօթից Պարարագին», Վենետիկ, 1869, էջ 16:

²⁰ Նմմ. Զամէնեց, էջ 438:

²¹ Տեն «Մարենագիրք Նայոց», Ը. հարոր, Շարական (=Շարական), Անթիլիաս-Լիբանան, 2007:

Բնականաբար յուրաքանչյուր նմանապիպ գործի համար ճառագրի ներշնչանքի էլ իր մտածումները հաստատող անվիճելի աղբյուրն Աստվածաշունչ մատյանն է, որի պարբեր գրքերից Կիրակոսը մեջբերումներ է կատարում ինչպես այս ճառում, այնպես էլ իր մյուս երկերում: Սուրբգրային համարները նա բերում է ուղղակի, համեմատական կարգով էլ ակնարկելով Ս. Գրքի այս կամ այն համարը, հարվածը էլ դրվագը, որոնք ցույց են տալիս, որ հեղինակը ոչ միայն քաջածանոթ է Աստծո խոսքին, այլ նաև տվյալ համարի մեկնաբանական ավանդույթին:

Խոսելով դրախտի չորս գեղերի մասին՝ Կիրակոսը նշում է, որ դրանք չորս առաքիլությունների՝ խոհականության, արիության, ողջախոհության և արդարության խորհուրդն ունեն: Այս մտածման համար նա հավանաբար աչքի առաջ է ունեցել Փիլոն Երբայեցու (ն. Ք. 25-ք. հ. 50) Արարածոց գրքի մեկնության համապատասխան հարվածը²²: Իսկ «Նախերգան Տեառնընդառաջին» երկում Կիրակոսը դրախտի չորս գեղերը նմանեցնում է ավերարանական վարդապետությանը²³:

Նեղինակն իր ճառում հանվան է հիշարակում է Ս. Դիոնիսիոս Արիպագացուն, որի «Յաղագս աստուածային անուանց» երկից խմաստային մեջբերում է կատարել²⁴:

Կիրակոս Երզնկացու մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը մեծապես ազդված է հայ մեծ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի գրվածքներից և նրա փիլիսոփայական հայացքներից: Այս գործը նույնպես այդ առումով բացառություն չէ: Կիրակոսը «եռամեծ Դավթից» մի քանի հարվածներ է մեջբերում, որոնք մենք արձանագրել ենք բնագրի տողապրակում:

Ձայնի ուսմունքի մասին խոսելիս Կիրակոսն օգտվել է միջնադարում կենցաղավարած քերականագիտական մեկնություններից, մասնավորապես Դավիթ Քերականի (Ե. Ջ. դդ.)²⁵ և Երզնկայի դպրոցի բարոնապետ Նովհաննես Երզնկացի Պլուզի († 1293) համապատասխան աշխատություններից²⁶, ինչպես նաև ձայնեղանակներին նվիրված հայ միջնադարյան մեկնաբանական երկերից:

Ճառագիրը մի ամբողջական հարված է քաղել Ներսես Լամբրոնացու (1153-1198) ցայժմ դժբախտաբար անտիպ Սաղմոսաց գրքի մեկնությունից՝ առանց մեկնիչի անունը տալու: Փաստորեն Կիրակոսն առաջիններից է, որ օգտվել է Լամբրոնացու կոթողային այս աշխատությունից: Բնագրի տողապրակում մենք նաև արձանագրել ենք Կիրակոսի ճառի և Լամբրոնացու տվյալ հարվածի բառային մի քանի տարբերությունները:

Կիրակոս Երզնկացու այս ճառում խմաստային և բառային նմանություններ կանԱ-

22 Նմմր. Փիլոն, էջ 9-10:

23 Տե՛ս **Տիգրան սարկավազ Բաղումյան**, Կիրակոս Երզնկացու «Նախերգան Տեառնընդառաջին» ճառը. «Էջմիածին», 2011, Գ, էջ 95:

24 Տե՛ս **Dionysius the Areopagite**, էջ 133-135:

25 Տե՛ս **Դավիթ Քերական**: Կիրակոս Երզնկացին Նովհաննես Ավերարանի Ա. 1 համարի մեկնության մեջ մեկ բառացի մեջբերում է կատարել Դավիթ Քերականից՝ նրան անվանելով «եռամեծն Դավթ»։ Իրեն ՄՄ ձեռ. Ն^թ 1098, 1320 թ., թ. 127ա:

26 Տե՛ս **Յովհաննես Երզնկացի**, Նաաթումն մեկնութեան քերականի, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Գ. Խաչերեանի (=Յովհաննես Երզնկացի), Լոս Անջելես, 1983:

նանիա վրդ. Նարեկացու (Ժ. դ.) «Մակս բացայայտության թուոց» աշխատության²⁷ և Վանական Վարդապետի (ԺԲ-ԺԳ. դդ.) մեկ գրվածքի միջև²⁸, որոնք նույնպես արձանագրել ենք բնագրի փոփոխությունը:

Կիրակոս վարդապետն իր աշխատություններում լայնորեն օգտագործել է Վարդան վրդ. Արենկցու († 1271) մեկնողական երկերը: Դրախտի չորս գեղերին, նրանց աշխարհագրական տեղադրությանն անդրադառնալիս ճառագիրը հապավածներ է քաղել Վարդանի «Լուծմունք ի Սուրբ Գրոց» (Ժղլանք) հանրագիտարանային աշխատությունից²⁹: Այս ճառում մեջբերումներ կան նաև նրա Արարածոց գրքի խմբագիր մեկնությունից, որտեղ մեջբերված է Ս. Եղիշե վարդապետի Արարածոց մեկնության համապատասխան հապավածը³⁰, ինչպես նաև նրա Սաղմոսաց գրքի մեկնությունից³¹:

Ճառի հրապարակության նպատակն է նպաստել իր ժամանակաշրջանի անվանի բարոնապետ Կիրակոս Երզնկացու գրական վաստակի ուսումնասիրության գործին:

* * *

Բնագրի պարբերական ժամանակ վերականգնել ենք բառավերջի չգրված յ-երը, -ի ավարտով բառերի սեռական-գրականի ւ-երը (եկեղեցոյ=եկեղեցոտ), զանց ենք առել յ-երի անտեղի գործածությունը (ահայ), բացել ենք բոլոր հապավումները: Գրչագրում առկա աւ-ի և օ-ի գուգահեռ գործածություններից նախընտրությունը տրվել ենք աւ տարբերակին: Ձեռագրում առկա միագրությունները և երկգրությունները թողել ենք նույնությամբ (խորամանկություն-խորամանկություն, թարթմանի): Տեղումնական անունները և նրանց փոխարինող դերանունները ներկայացրել ենք մեծատառով՝ առավել հստակ և ճշգրիտ դարձնելու համար նախադասությունների խմաստները: Անհրաժեշտության դեպքում մեր կարարած հավելումներն առնված են անկյունավոր փակագծերի մեջ՝ []:

Այսպիսով, Բնագիրը հրապարակում ենք ըստ ՄՄ ձեռ. Շ⁶⁶ 2187. Բ., թ. 105ա-121բ, 1346 թ., գրիչ Թորոս Տարոնացի, սրացող՝ Մարտիրոս քհն. Սանահինցի, 193 թերթ (թ. 105-297), թուղթ, 15,7x11,7, միասյուն, բոլորգիր, 24 տող³²:

ԶԱԲԱՐԻԱ ԱՐԵՂԱ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

27 Տե՛ս «Անանիայի հայոց վարդապետի սակս բացայայտության թուոց» (=ՍԲԹ). «Մարենագիրք հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009:

28 Տե՛ս «Խորանների մեկնություն» (=Վանական Վարդապետ), աշխատասիրեց Վիգեն Ղազարյան, Երևան, 1995, էջ 301:

29 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Շ⁶⁶ 341, 1365 թ. (=«Ժղլանք»):

30 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Շ⁶⁶ 1267, ԺԵ. դ. (=Վարդան Արենկցի), «Մեկնութիւն Արարածոց գրոց Եղիշեի վարդապետի». «Մարենագիրք Հայոց», հ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003 (=Եղիշե): Բնագրի փոփոխությունները ենթարկվում ենք երկու մեկնությունների համապատասխան էջերը:

31 «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաթի»՝ յօրինեալ սրանչեկի Աստուածաբանութեամբ Սուրբ և Երջանիկ Տառն՝ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ», յԱժդարխան, 1797 (=Վարդան):

32 Մասնավոր շնորհակալություն ենք հայտնում Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գեորգ Տեր-Վարդանյանին՝ ճառի ձեռագրի թվային փոփոխությունները փոխանցելու համար:

Ի ԲԱՆՆ, ՈՐ ԱՍԷ. «ԶԱՅՆ ՏԵԱՌՆ Ի ՎԵՐԱՅ ԶՈՒՐՑ,
ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾ ՓԱՌԱՅ ՈՐՈՏԱՅ, ԵՒ ՏԷՐ ԻՆՔՆ
Ի ՎԵՐԱՅ ԶՈՒՐՑ ԲԱԶՄԱՅ» (ՍԱՂՄ. ԻԸ. 3):
ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵԶՆԿԵՑԻՈՅ
ԱՐԱՐԵԱԼ: ՕԳՆԵԱ՝ ՀՈԳԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Արուեստաւորք եւ մակա-
ւորք նախ եւ առաջին
զնիւթն պատրաստեն առաջիկայ
գործոյն, եւ ապա արուեստիւն
ճանապարհորդեալ՝ ըստ կար-
գի եւ ըստ պատշաճի կազմեն
զառաջիկայ իրն, եւ ապացուցիւ
զբանս հաւաստեցուցուք: Եթէ
ոք ճարտարապետ արհեստիւ եւ
իմաստութեամբ հանդերձեալ
իցէ առնել թագ թագաւորի կամ
թագաւորական ծիրանիս, նախ
նիւթոյն ելեալ՝ ի խնդիր ժողովէ
ոսկի, եւ արծաթ, եւ լուսաճա-
ճանչ մարգարիտս, եւ ականս
պատուականս, մերտաքս¹ եւ
զկոնքեռն ծովային, եւ զայլ
նիւթսն, եւ ապա ընդելուզեալ՝
յեռմամբ ընդ միմեանս շարայա-
րեալ առնէ թագ թագաւորի կամ
անկանէ ծիրանի: Այսպէս եւ
աստուածաբնական Մովսէս նախ
զնիւթ խորանին հրաման առեալ
հաւաքէր՝ կապուտակ եւ ծիրա-
նի, կարմիր եւ բեհեզ, եւ զայլ
/105բ/ նիւթն, զոր բերէր ժողո-

վորդն, եւ ապա ի նոցանէ զխո-
րանն կազմէր վկայութեան (տե՛ս
Ելից ԻԵ. 1-9): Եւ այս զի՞նչ
զարմանք է, եթէ մարդիկ զայս
առնենն, այլ եւ արուեստաւորն
ամենայնի Աստուած, յառաջ
քան զամենայն զնիւթն, ստեղ-
ծանէր աշխարհի զԴ. տարերս եւ
ապա ի նոցանէ զամենայն տե-
սակս, ուստի եւ եռամեծն Դա-
ւիթ ասէ, որ իմաստութեամբն էր
ճոխացեալ, թէ ամենայն արհեստ
ունի ենթակայ եւ կատարումն:
Եւ երկաքանչիւրն կրկնակի՝
հուպ ենթակայ եւ հեռի, եւ հուպ
կատարումն եւ հեռի: Այսպէս
եւ ըստ այսմ աւրինակի. որպէս
թէ ի նաւակառութիւն հիւս-
նութեան ասել հուպ ենթակայ
զընդհանուր փայտն, իսկ հեռի
ենթակայ այս անուն փայտ է, որ
պատշաճի ողնափայտ կամ քե-
ղի, եւ հուպ կատարումն առնել
նաւ, իսկ հեռի ճրագածեւ կամ
այծեմնածեւ²: Սոյնպէս եւ բա-
նական արհեստիս հուպ ենթա-

1 Այսպիսի է քնարդոմ:

2 Դաւիթ Անյաղթ, էջ 53:

կայ մեզ աստուածաշունչ Հին եւ Նոր կտակարանքդ, իսկ հեռի ենթակայ, այսինքն՝ բան մարդարէին Դաւթի՝ բան սաղմոսին, որ ասէ. «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց», որ եւ պատշաճ է աւուրս խորհրդոյ: Իսկ հոռւ կատարումն է, յորում ասեմք զճառն ըստ տեղւոյն, եւ ժամանակին, եւ դիմացն, իսկ հեռի կատարումն է տեսութիւն մտացն՝ այլաբանական յեղանակաւ իմա/106ա/նալի տեսութեամբ հայելն ի ներքին կողմ վարագուրի ճառին եւ տեսանել զամբարեալ եւ զծածկեալ գանձս իմաստութեան եւ գիտութեան Աստուծոյ՝ յամենայն նիւթականաց ազատ լինելով, զի ճառս է իբրեւ զմարմին, իսկ միտքն որպէս հոգի, որով անձնաւորի ճառս, որ ասէ. «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց»:

Արդ, ի վերայ ճառին, որ է հոռւ կատարումն շին[ու]ածոյ բանիս, յելանել, եւ ի մտանել, եւ ի հարկանել զխորանն թուեցաւ, որ կարգեաց զվերագիրս, թէ յորժամ եբեր Դաւիթ զտապանակն յերուսաղէմ ասացեալ է, սակայն կատարի ի վերայ Եղեկիայ, յորժամ կոտորեցան Ասորիք, եւ երկեղ մեծ անկաւ, որ ոչ իշխէին մտանել ի տաճարն եւ ի սրբութիւնսն, այլ

ի գաւիթս եւ ի սրահս խորան հարկանել հրամայէր թագաւորն եւ մատուցանել նուէրս, որպէս եւ ասէ. «Մատուցէ՛ք Տեառն, որդիք Աստուծոյ» (Սաղմ. ԻԸ. 1), եւ «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց»:

Արդ, զայս եղաք ըստ հոռւ առձեռն տեսութեան բանիս, բայց ի վերայ մտացն, որ հեռագոյն ունի զկատարումն, յառեալ դիտեցուք:

«Ձայն Տեառն ի վերայ ջրոց» անուամբ միշտ սովոր է առնուլ զխոկումն բա[նա]կանիս խորհրդոց զբնաւորականն: Նոյն եւ զարտաքուստ մտեալն՝ եթէ յԱստուծոյ, եւ եթէ ի դիւաց՝ ըստ որում ասէ. «Կեցո՛՛ զիս, Աստուած իմ, զի հասին ջուրք յանձն իմ» (Սաղմ. ԿԸ. 2), եւ «Մի՛ ընկղմեսցեն զիս [106բ/ պտոյտք ջուրց» (Սաղմ. ԿԸ. 16): Իսկ վասն աստուածայնոյն ասէ. «Գետն Աստուծոյ լի եղեւ ջուրբ, եւ զակաւսս Նորա արբեցուցեր» (Սաղմ. ԿԴ. 10-11): Եւ վասն բնաւորականին. «Նա ինքն ի վերայ ծովու հիմունս արկ նմա» (Սաղմ. ԻԳ. 2): Քանզի արդարեւ եւ ջուր դիւրահեղ, եւ ծփական խորհուրդքն, եւ դիւրաւ զորակութիւն իւրեանց խառնեն ընդ աստուածային կամ հակառակին համակամութեանն գոյն:

Արդ, որպէս կանխաւ
 Ասաց, թէ՝ «Որոտաց Տէր
 յերկնից, եւ ետ զձայն Իւր ի կար-
 կուտ» (Սաղմ. ԺԷ. 14). յայտ է,
 թէ դիւական³ խորհրդոցն սաս-
 տեաց: Նոյնպէս եւ աստ ասէ.
 «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց»,
 այսինքն՝ ի վերայ բնաւորա-
 կան խորհրդոցն աստուածային
 գիտութեանցն ազդեցութիւնք,
 զի այն ձայն է, որ զայս ջուր ի
 սէր նորին խռովեցուցանէ բար-
 ւոք ծփմամբ:

Աստուած փառաց
 «Եւ որոտաց»: Այսպէս լու-
 ւաք զՀոգւոյն [իջումն] ի սուրբ
 առաքեալսն՝ որոտմամբ եւ ձայ-
 նիւ: Արդ, որպէս ի նոքա զգալա-
 պէս վասն սքանչելի լինելոյ առ
 տեսողսն, նոյնպէս յամենայն
 մաքուր հոգի իմացականապէս
 որոտայ, եւ զվերին գիտութեանն
 ցաւղ ի նոսա արկանէ, եւ զայնր⁴
 փառացն տեղեկութիւն:

Տէրն Ինքն ի վե-
 «Եւ րայ ջուրց բազմաց»,
 այսինքն՝ զի բազում եւ անթիւ
 խոկմունք, որ ծնանին ի խոհա-
 կանս մտաց՝ ըստ որում ի չարն,
 այսպէս եւ ի բարին: Յիմոյս,
 ասէ, ի վերայ /107ա/ բազմութիւն
 խորհրդոցս տիրէ, զի ամենայն

յԱստուած եւ յաղագս աստու-
 ւածայնոցն է մտածութիւնքն:
 Եւ զայս ոչ եթէ որպէս կարծի
 անյա[ր]մար է առաջին ասացե-
 լոցդ, այլ կարի միաբան, քանզի
 զայն ցուցանէ, թէ պատարագ
 զիս եւ նուէր Աստուծոյ ի ձեռն
 Հաւր ոչ իմ զաւրութիւնս արար,
 այլ Աստուծոյ ձայնի ուժգնու-
 թիւնն, որ զաւրացոյց զիս ի
 յընթացս առաքինութեան, եւ
 որոտմամբ իմաստիցն Իւրոց ու-
 սոյց ինձ գործել զնոյն, եւ Նորա
 է ամենայն եւ Նովալ՝ ըստ այնմ,
 զոր առաքե[ա]լ ասէ՝ «Ո՛չ ես,
 այլ շնորհքն Աստուծոյ, որ ընդ
 իս» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 10): Նոյն-
 պէս եւ սա՝ եթէ ո՛վ⁵ հրեշտակք,
 եւ որ զիս նուիրէք, քահանա՛յք,
 վասն իմ սրբութեանս Աստուծոյ
 մատուցէք զփառս եւ զերկրպա-
 գութիւն, զի Նորա ձայնն եղեւ
 ի վերայ իմ, Նորա հոգին եհան
 յինէն զչար խորհուրդն, Նորա
 ձայնն բորբոքեաց յիս հուր սի-
 րոյն, եւ ամենայն Նովալ եղեւ⁶:
 Եւ այս մասնաւորաբար ճշմա-
 րիտ տեսութիւն մտաց բանիս,
 որ ասէ. «Ձայն Տեառն»:

³ Ներսես, Լամբր. բնագրում՝ ոչ:

⁶ «Ձայն Տեառն ի վերայ ցրոց... Նովալ եղեւ»
 հայրվածը բառացի մեջբերում է Լամբրոնացու
 Սաղմոսաց մեկնությունից. փոխ ՄՄ ձեռ. ՏՊ 2613, էջ
 161ա-161բ:

³ Ներսես Լամբր. բնագրում՝ դիւրական:

⁴ Ներսես Լամբր. բնագրում՝ զայրն:

Ե՛ր այսուհետեւ մանրա-
Բմասնաբար զիւրաքանչիւր
բառսն դասեցուք: Նախ՝ թէ
քանի՞ նշանակութիւն է ձայ-
նի, եւ այլոց, եւ անուանցդ ըստ
կարգի: Եւ երկրորդ՝ թէ յազագս
որո՞յ նշանակութեան է բանս:
Եւ երրորդ՝ վասն որո՞յ բանն է,
սահմանեցուք: Բայց նախ տես-
ցուք զգործ եւ զեղանակ բա-
ժանման եւ սահմանի:

Արդ, [107բ] գործ բաժան-
ման է առնուլ զսեռ եւ
բաժանել ի տեսակս: Իսկ Պղա-
տոն յերիս յեղանակս բաժան-
ման աւանդէ մեզ, որոց առաջին
այս է: Ասէ, թէ պարտ է զբաժա-
նումն ի սեռականագունիցն լի-
նել մինչեւ ցտեսակագոյնսն, եւ
յայնկոյս տեսակագունիցն ոչ
անցանել յանհատսն, քանզի ոչ
են մակացական եւ մշտնջենա-
ւոր, այլ այսաւր են եւ վաղիւն
ո՛չ եւս. այս առաջին յեղանակ
բաժանման:

Երկրորդ յեղանակ բաժան-
ման, զոր պատուիրէ Պղա-
տոն պահել՝ ասելով, թէ պարտ
է, որ բաժանեն՝ ոճով բաժանել
եւ ոչ գերազանցեալ աստիճա-
նաւք այլափոխել, այլ կարգաւ:
Եւ զի ախորժելի է Պղատոնի
ոճով առնել զբաժանումն, իսկ
յայտ արար ասելով, զի ըստ բա-

ժանականն, ասէ, հնարս ոչ ինչ
պանծասցի փախչել:

Երրորդ յեղանակ, զոր պա-
տուիրէ յեղումն առնել
զբաժանումն, այլ ոչ ի մակե-
ղումն, զի մակեղումքն անհուն
են, եւ ոչ [ե]նթակացուցանեն
զբնութիւն որպէս եղումքն⁷: Իսկ
գործ սահմանի է զիւրաքանչիւր
ոք ի գոյիցն սահմանել, եւ լինի
սահման ի սեռէ եւ ի բաղկացու-
ցիչ զանազանութեանց, որպէս
սահմանաւ մարդոյն է իմանալ
զբանս: Քանզի [108ա] մարդ
կենդանի բանաւոր, մահկանա-
ցու, մտաց եւ մակացութեան ըն-
դունակ. աստանաւր կենդանին
փոխանակ սեռի առաւ, եւ այլ
բառքդ փոխանակ բաղկացուցիչ
զանազանութեանց: Արդ, այսո-
քիկ այսքան:

Եթմ ըստ կանոնի բաժա-
նականին, որպէս խոստա-
ցաք, նախ զձայնն տրամատես-
ցուք, որ ասէ. «Ձայն Տեառն», եւ
ապա սահմանեցուք:

Արդ, ձայնն երկակի է՝ կամ
Այաւդեալ, կամ անյաւդ:
Յաւդեալ՝ որպէս մարդոյ, կամ
անյաւդ՝ որպէս անասնոյ եւ
կամ որպէս անշնչիցն հնչմունք:
Եւ երկաքանչիւրքն դարձեալ

⁷ «Իսկ Պղատոն... որպէս եղուպքն» հապավոր
քնն Դաւիթ Անյաղթ, էջ 148-149:

երկակի՝ կամ նշանական, կամ աննշանական: Յաւել եւ նշանական՝ որպէս արծուի եւ եղջերու, վասն զի յաւելալ է սիղդոյբայիւք, եւ նշանակեն զարծուին եւ զեղջերուն: Իսկ յաւելալ եւ աննշանական՝ որպէս ձիակապիկն եւ եղջերուաքաղն, քանզի այսոքիկ յաւելալ են, բայց նշանակեն եւ ոչ ինչ: Իսկ անյաւել եւ նշանական՝ որպէս հաջիւն շան, զի թէպէտ եւ անյաւել է, նշանակ[է] զգալուստ մարդոյ կամ գազանի: Իսկ անյաւել եւ աննշանական՝ որպէս հնչիւն քարի կամ փայտի:

Արդ, այսոքիկ այսպէս Աելոց՝ իմաստասէրք ոչ վասն անյաւել ձայնի եւ ոչ վասն յաւելեցելոյ եւ աննշանակի՝ որպէս քերթողք առնուն ի կիր, այլ զ[յ]աւելալն եւ զնշանակեալն առնուն ի կիր: Իսկ յաւելալ /108բ/ ձայնն եւ նշանական երկակի է՝ կամ հանուր, կամ մասնական. մասնական՝ որպէս Սոկրատէս, հանուր՝ որպէս մարդ, ձի, արծուի: Այլ զմասնական ձայնն ոչ առնուն ի կիր, զի անորիչք են անբաւք, որպէս ասաց Պղատոն, այլ զհանրականն առնուն ի կիր: Եւ այս դարձեալ յաւելալս, եւ նշանակեալս, եւ հանրականս երկակի է՝ կամ եղուտ, կամ մա-

կեղուտ. եւ ասի մակեղուտ որպէս պատահումն, որ յէութիւն ունի զգոլն: Եւ իւրաքանչիւր ոք ի սոցանէ երկակի գոյ: Քանզի մակեղուտն երկակի գոյ՝ կամ միոյ բնութեան պատկանի, կամ բազմաց: Եւ եթէ բազում բնութեան պատկանի՝ պատահումն լինի, որ է երկակի՝ անջատական եւ անանջատական: Անջատական՝ որպէս նստել, գործել, եւ անանջատական՝ որպէս առնուունկն պնչատ, որպէս բազում բնութեանց պատկանի: Իսկ եթէ մոլ բնութեան պատկանի, յատուկ լինի, որ է մակեղուտ, որպէս յորժամ մարդոյ ասեմք յատուկ գոլ զծիծաղականն:

Ասի դարձեալ եւ եղուտ Աերկակի, քանզի կամ միոյ բնութեան պատկանի, կամ բազմաց: Եւ եթէ բազում բնութեանց պատկանաւորի, կամ ի զինչէումն ստորոգի եւ լինի սեռ. քանզի հարցեալ՝ զի՞նչ է /109ա/ մարդ, կենդանի՝ պատասխանեմք, որ բազում բնութեանց պատկանաւորի: Եւ կամ ի ներորպիսումն ստորոգի եւ լինի տարբերութիւն, քանզի հարցեալք՝ որպիսի՞ ինչ [է] մարդ, զտարբերութիւնն պատասխանեմք՝ բանական, եւ այս բազում բնութեանց պատկանի: Եւ կամ

դարձեալ՝ ի ներ զինչէտումն ստորոգի, եւ լինի տեսակ, քանզի հարցեալք՝ եթէ զի՞նչ [է] Սոկրատէս, ասեմք՝ մարդ, գտեսական պատասխանատրեմք, որ միտմբնութեան պատկանաւորի, քանզի միայն մարդ ասի մարդ: Եւ կամ ի ներ որպիսիէտմ ստորոգի, եւ լինի եղուտ յատուկ: Որպէս յորժամ հարցեալք՝ որպիսի՞ ինչ [է] մարդ, պատասխանեմք՝ մտաց եւ մակացութեան ընդունակ, որ է յատուկ մարդոյ՝:

Արդ, այս ձայն յաւելեալ է, եւ նշանական, եւ ընդհանուր, եւ եղուտ, որ ինքն անե[ղ] [գ]ոլով՝ ձայնի[ւ]ս միայն գոյացոյց զամենայն էակքս՝ յանէ[ու]թենէ յէութիւն ածելով զամենայն, որպէս ասէ. «Ձայն Տեառն»:

Դարձեալ՝ տեսցուք եւ այլ ազգ յեղանակաւ զձայն, քանզի տրամատի եռակի՝ ի չորս բնաձայնս եւ ի քառակի կողմունս Բ. ստեղամբք հանդերձ, որ լինի Ժ.՝ ի պայծառութիւն եւ ի փառաբանութիւն սուրբ եւ աստուածընկալ խորանիս եւ ի հրճուումն մանկանց Եկեղեցւոյ, զոր քաղցրալից բարբառով հնչեցունան են ի լսելիս Աստու-

ծոյ ի Դիոնէսիայ [109բ] Արիսպագացւոյ նախերգացն պատմելով զհրաշս Աստուծոյ՝ անեղ, ամենակալ, Տէր, վեհագոյն անուն, Աստուած, Արարիչ ձայնի⁹: Եւ ձայնիւ նշանակիչ ամենայն գոյիցս Տէր, որ նախքան զամենայն զիմանալիսն, բաղկացոյց տասնեակ դասիւքն, զորս աւրհնաբանողս եւ փառաբանիչս Իւր կարգապետեալ, յորոց մինն անկեալ ի փառաց լուսոյն՝ անարժան գտեալ աւրհնելոյ զԱստուած: Իսկ զհետ իմանալի աշխարհին իմանայր զսգալի աշխարհս, եւ իմաստքն գործ լինէին: Ժ.մասնեայ գոլով եւ սա՝ մին ի լուսոյդ ի վայր եւ է. մոլորակդ, եւ մին անմոլար գունդն, եւ բանն Աստուծոյ, որ վարէ զամենայն Ժ.երորդ¹⁰: Ընտրեաց ի հողեղինացս ի զգալի աշխարհիս՝ Ժ.եակ դասիւք լեալ զհարսն, զնահապետսն, զաւրէնսդիրսն, քահանայս, դատաւաւրս, թագաւորս, մարգարէս, առաքեալս, վարդապետս, վկայս, զոր ուսոյց Հոգին Սուրբ երգաբանութեամբ՝ ի զանազան ժամանակս Ժ.եակ ձայնիւք աւրհնութիւն երգել Ամենասուրբ եւ Համագոյ

8 «Արդ ձայնն երկակի է... որ է յապով մարդոյ» հալովածը քնն Դաւիթ Անյաղթ, էջ 110-111:

9 Նմմր. «Յաղագս ասրուածային անուանց», Dionysius the Areopagite, էջ 133-135:

10 Նմմր. Մովսէս Քերթոզ, էջ 446, Վանական Վարդապետ, էջ 301:

Երրորդութեանն: Ի Հին Կտակին եւ ի Նոր աւետարանական քարոզութիւն Փրկչին մերոյ եւ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի, զոր ուսաք, այսպէս:

[ԱԶ.] Արդ, առաջին ձայնն նախատեղծին պարզեւեալ յԱստուծոյ քահանայական, եւ մարգարէական, եւ թագաւորական շնորհիւ ի Հանդիսի անցանելով, իսկ /110ա/ յ[ո]րժամ արտասահմանեցաւ ի դրախտէն եւ յաւրհանութենէն զրկեալ գտաւ: Իսկ ի ծննդեանն Քրիստոսի հրեշտակք զնոյն առաջին ձայնիւք զաւետեալ հովուացն «զՓառս ի բարձանցն» (տե՛ս Ղուկ. Բ. 14) երգ զերգս ուսուցանեն եւ ի մկրտելն Յիսուսի յայտնեալ Սուրբ Երրորդութիւնն, քանզի իբրեւ մկրտեցաւ Յիսուս, ել վաղվաղակի ի ջրոյ անտի, եւ ահա բացան Նմա երկինք, ետես զՀոգին Աստուծոյ, զի իջանէր իբրեւ զաղաւնի եւ գայր ի վերայ Նորա, եւ ահա ձայն ի յերկնից, որ ասէր. «Դա՛ է Որդի Իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցայ» (Մատթ. Գ. 17): Եւ Յով[հ]աննէս զաւրհանութիւնս եւ զփառս մատոյց, եւ զհետ «Աւրհնեալ Տէր բնակեալն»¹¹ ձայնն, եւ հրեշտակա-

յին կարգաւորութիւնն, եւ այլ առաջնաձայն նման սոցին:

[ԱԿ.] Իսկ առաջնակողմն ձայնս կոչի մեծի Մովսէսի անցանելն ընդ ծովն Ժողովրդեամբն, մարգարէութեամբ երգեա[ց] կողմաձայնիւ զԱւրհանեցուք զՏէրն ի ծովու բաժանմանն վերաւրհնէին (տե՛ս Ելից ԺԵ. 1, 21), ըստ նմին աւրինակի եւ երից մանկանցն զհուրն ի ցաւղ փոխեալ [աստուած]ային կամաւն (տե՛ս Դան. Գ. 52-90), նոյնգունակ զՀարցն ընծայեցուցին Աստուծոյ: Իսկ որ ի նորումս, որ ճրագլուցին պաշտի յԵկեղեցւոյ Քրիստոսի Աւրհնեցուքն, եւ որ ի կարգին է ձայն, զոր եւ եբրական դասք յԱրմաւենեաց աւուրն երգէին զաւրհանութիւն ովսան/110բ/նայիւքն զՅիսուս, եւ մանկտին զխաղաղութիւնն տային, որպէս հրեշտակք յերկինս նոյն ձայնիւ (տե՛ս Մարկ. ԺԱ. 10), զոր եւ ասէ մարգարէս. «Ձայն ի վերայ», այսինքն՝ ի վերայ Կարմիր ծովուն եւ ցաւղոյն երից մանկանցն:

Իսկ որ երկրորդ ձայնս ԲԶ. կոչի յիջանելն Աստուծոյ ի Սինէական լեառն ամպեղէն խորանաւն՝ հրեշտակական բարբառքն որպէս փողոց հնչիւնս գոլով (տե՛ս Ելից ԺԹ.

¹¹ «Ժամագիրք», էջ 731:

18-19): Ուստի եւ Մովսէսի փողս կազմեալ, աւրհնելով զԱստուած երկրորդ ձայնիւ, եւ զնոյն աւր փողոց անուանէր տաւնս (տե՛ս Ղեւտ. ԻԳ. 24): Իսկ ի նորումս նոյն երկրորդ ձայնիւ ի յաւրհնութիւն Փրկչին ի վերայ վիմին հրեշտակն փողելով աւետարանէր կանացն, եւ այլք նմանապէս ձայնք, որ վասն Տեառն յարութեանն, որ եղեւն գետոցն բանականաց:

[ԲԿ.] Իսկ որ երկրորդ ձայնի կողմանակս կոչի հարկանելով քահանայիցն զԵրիքով կործանմամբն, որ եւ զեւթն նուիրական փողսն առ Մովսէսիւ եւ առ Յեսուաւ պատրաստեալ (տե՛ս Յեսու Զ. 13): Իսկ ի նորումս մեզ շնորհեցաւ ողբերգականաւ ասել զսաղմոսս յաղուհացսն, զոր եւ յՈւրբաթուն Մեծի զԱստուած աւրհնութեան ձայնն կարգեալ նոյնգունակ, եւ յամենայն ձայն ի կարգս նորին ձայնիւք յարմարեալս: Իսկ որ ստեղ նորուն կոչի առ Սամուէլի մարգարէիւ, իջեալ ի բազմադասք մարգարէիցն փողով, սրնկիւ եւ թմբկով երգել զաւրհնութիւնսն Տեառն (տե՛ս Ա. Թագ. Ժ. 5): /111ա/ Իսկ ի նորումս կամաւորապէս եղելոյն ի գերեզմանի Փրկողին զմեզ, զորս

կարգեալ է Շաբաթուն Մեծի սաղմոս. «Եղին զԻս ի գբի ներքնում» (Սաղմ. 25. 7), եւ նմանապէս ձայնք:

Գ[Զ.] Իսկ երրորդ ձայնս առ Դաւթաւ մարգարէիւ, զորս Ը. դասիւքն երգէր առաջի տապանակին, զոր ինքեան շինեալ վերնատուն սուրբ՝ դնէր ի նմա (տե՛ս Բ. Թագ. Զ. 5): Իսկ ի նորումս յաւուր Պենդակոստէին, իջեալ Հոգին Սուրբ ի Վերնատունն յառաքեալսն, հնչմամբ մեծաւ եւ ուրախութեամբ լցոյց զնոսա եւ տաւնախմբաց ձայնս սաղմոսաց, որ հանապա[զ] կատարեմք յելս եւ ի մուտս կենաց մերոց (տե՛ս Գործք Բ. 1-13):

[ԳԿ.] Իսկ որ կողմն նորուն կոչի նաւակատիք լեալ տաճարին, եւ ձայնք քահանայիցն, զոր եւ Սողոմոն շինեաց, որով եւ Մովսէս զխորանն աւրհնեաց: Իսկ ի նորումս զԵկեղեցի սրբել եւ պայծառացուցանել[լ] ի ձեռն քահանայապետին, եւ նորուն սաղմոսաց ձայնք կարգք պաշտամանց:

Իսկ չորրորդ ձայնս Դ[Զ.] քահանայք աստի տաճարին հանապազակիւր երգ առեալ նուագէին յելս եւ ի մուտս փառաւորութեան սե-

դանոյն, եւ Զաւրաբաբէլի շի[ն-]
]եալն նմանապէս ձայնք: Իսկ
ի նորումս նոյն ձ[ա]յնիւքս
զապականեալ Եկեղեցի վերստին
[նո]րոգել, եւ պայծառացուցա-
նել, եւ սրբել ի ձե[ռն] քահա-
նայապետին: Եւ ի Նիկիական
ժողովքն Հաւա/111բ/տամքն՝
«Զսեղան քո, Տէր»¹² ասելով, եւ
«Քեզ վայելէն»¹³, որ հանապազ
պաշտի ի Սիրոն՝ կատարեալ յա-
ւուր յարութեան Տեառն մերոյ
եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի:

Իսկ կողմանակ ձայն
ԴԿ. չորրորդիս Մակաբա-
յեցիքն զերգս հրեշտակաց լո-
ւան ալէլուաւքն հանդերձ Յու-
դայ Մակաբէ, զպղծեալ տաճարն
սրբեցին աւրհնութեամբք եւ
գոհութեամբ ալէլուաւք հան-
դերձ (տե՛ս Ա. Մակ. Դ. 41-54):
Իսկ ի նորումս նոյն կողամբ
ձայնիւ երջանիկ առաքելոցն ըն-
կալեալ զՀոգին Սուրբ, եւ նո-
րին եղանակաւք եւ ալէլուաւք
ստողողիքն կարգեցան ի Պեն-
դէկոստէին աւուրսն, որ բերեն
զՔրիստոսի նոր խորհուրդս եւ
զձեռնադրութիւնս, նա եւ յայսմ
ձայնի եւ ի ժամի կան, մնան
վերջակողմանցս:

Իսկ որ վերջին ստեղն կոչի
Ի զսէրովբէիցն բարբառս լո-
ւեալ մեծի մարգարէին Եսայեայ,
եւ որ շուրջ կալով զփառացն
աթոռովն Տեառն Յիսուսի, եւ
Նմա երգել զսրբասացութիւնն
ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյն Սրբոյ,
զորս եւ «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ
Տէր զաւրութեանց» (Ես. Զ. 3)
վերառաքելով նովին ստեղա-
կան ձայնիւ: Նա եւ երանելին
Դաւիթ բազում երգոց եղանա-
կաց եղեւ պատճառ՝ ոչ միայն ի
յերրորդ ձայնին առ տապանակ
անդր պարելով, այլ զտասնադի
սաղմոս ողոգութիւնն. զԺ. ձայ-
նից բերէ զաւրինակս եւ զխոր-
հուրդս, յորմէ բազումք ի սաղ-
մոսացս /112ա/ կորեան: Իսկ ի
նորումս նոյն ստեղական ձայն
զՍուրբ Խորհրդեանն՝ զկենա-
րար մարմնոյ եւ արեանն Տեառն
եւ Փրկչին կատարեալ ուսաք
յառաքելոցն եւ ի հոգեկիր վար-
դապետացն. յաղագս Այնորիկ,
որ ճմարիտ զենեալ է եւ միշտ
կենդանի, այն զինքն պատարագ
տայ Հաւր կամաց հաճութեան,
եւ ինքն զինքն ընդունի յաղագս
աշխարհիս կենաց, զոր եւ այլ
մարգարէ հուր ի բերան մերձե-
ցելոյ սրբեալ եղեւ, այլ եւ զամե-
նեցուն մաքրեալ զմեղս:

¹² Կանոն Նաակապեաց Սրբոյ Խաչին,
Շարական, էջ 312:

¹³ Կանոն Խամարէն ննջեցելոց ի Քրիստոս,
Շարական, էջ 414:

Արդ, այսքանեաւք ձայնիւք զարդարեաց զԵկեղեցի փառաց Աստուծոյ ոչ միայն յերկրի, այլ եւ ի յերկինս, եւ ըստ հաւատոց իմանալեաց՝ արժանաւորեաց ելանել հոգւոց արդարոց նախ ի Բեթղէհէմ մանկանցն կոտորելոց, եւ զհետ բազմահոյլ վկայիցն, որ ելին եւ խառնեցան ի զաւրս զուարթնոցն՝ ձայնակից լեալ նոցին, լցին զթիւ անկելոցն հրեշտակացն, զոր եւ մարգարէս Դաւիթ ասէ. «Ձայն Տեառն ի վերայ», եթէ ձայն Տեառն է արարիչ ամենայն ձայնից՝ որպէս ջրոց եւ ձայնի նոցա:

Ձայն դարձեալ յաւդայն ընդ ձայն ասի մարդոյդ միայն սակս տառիցն զանազանութեան, եւ բարբախման, եւ երիւրման ի գոչմանէ ձայնի մերոյ, իսկ անասնոցն ոչ զանազանի տառիւքն խառնմամբ, /112բ/ այլ մ[ե]րկ յայսցանէ է¹⁴:

Եւ արդ, յերիսս յայսոսի[կ] յանազանի ձայնս մեր՝ ի շեշտ, ի բութ [եւ ի] պարոյկ, քանզի արդար եւ իսկ ըստ եր[ի]ս ըստ այսմիկ, որ ասէ, յաւդի ձայն բանաւոր կենդանոյս. շեշտիւն, որ է սուր, եւ բթիւն, որ է կարճ կամ ծանր, իսկ պարու-

կաւն, որ է շրջումն վերուստ ի վայր, եւ բեկումն ձայնի, եւ բթել ի սրութենէ: Եւ որպէս տարերք Դ. նիւթ են ամենայն մարմնոյ, այսպէս գիր, տարր եւ նիւթ է խաւսից: Եւ սոցա ձայնաւորք են ութ՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ, աւ: Եւ ձայնաւորք ասին, վասն զի ձայնս յինքեանց անպակաս ելուզանեն: Եւ ի ձայնաւորացդ երկարք են երկու՝ է, աւ, եւ սուղք Գ.՝ ե, ո, ւ, եւ երկամանակք Գ.՝ ա, ը, ի: Եւ երկամանակք ասին, վասն զի երբեմն ձկտին եւ երբեմն ամփոփին: Արդ, յաղագս ձայնի այսքան:

Ասացուք եւ զերկրորդ Ագլուխն՝ եթէ յաղագս որո՞յ ձայնի է բանս: Արդ, վասն յաւդեալ եւ նշանական եւ որ տառիւքն զանազանի, ասէ, ձայնի:

Եկեսցուք եւ յերրորդ Ագլուխն եւ սահմանեացուք զձայն, թէ զի՞նչ է: Ձայն է վիրաւորութիւն աւդոյ՝ ըստ քերդողացն¹⁵, այլ զայս սահման յոռի գոլ համարեցան իմաստա/113ա/սէրքն, զի ոչ զուգադարձի: Քանզի որ ձայն է, նա եւ վիրաւորութիւն աւդոյ, այլ ոչ որ ինչ վիրաւորութիւն աւդոյ, այն ինչ եւ ձայն, վասն զի եւ ասէրք

14 Յովհաննէս Երզնկացի, էջ 149:

15 Դավիթ Քերական, էջ 1168:

որք եթէ հարկանէ զաւդ, ոչ բացակատարէ ձայն: Վասն որոյ սահմանեն զձայն այսպէս. ձայն է բացակատարումն գանչեցելոյ ի մեզ հագագի եւ երիւրեցելոյ ընդ խոշորութիւն շնչափողին եւ տեսակարարեցելոյ լեզուաւ եւ մակալեզուաւ¹⁶:

Աւելի, թէպէտ եւ նշանաւոր, թէպէտ է Աստուծոյ ձայնն, եւ տառիւք տպաւորեաց ի տախտակսն քարեղէն ի լերինն Սինեայ, այլ ոչ պարագրի ընդ այսու սահմանաւ, քանզի արարչական ձայն է եւ ոչ կարաւոր ձայնական գործեաց, զի անեղ էական է, եւ եղելոցս էակ, եւ ի վեր քան զամենայն սահման: Եւ այսոքիկ այսքան:

Կեսցուք այժմ ի տեսութիւն այլոց բառիցդ եւ անուանց եւ ասացուք, թէ վասն է՞ր Տեառն, ասէ, զձայնն, եւ ոչ ձայն Նորա կամ քո: Նոյնպէս եւ զայսն ասէ. «Աստուած փառաց որոտաց, եւ ինքն ի վերայ ջուրց բազմաց»:

այն Տեառն Տեառն» «Ձասելովն՝ որոշէ յարարածական եւ ի ծառայական ձայնից, եւ ցուցանէ զճշմարիտ էրն: Իսկ էրն Բ. զաւրութիւնք են՝ արարչական եւ արքունական:

Եւ ար[ար]չականին անուն է Աստուած, եւ արքունակա/113բ/-նին՝ Տէր, եւ արարչականին է բարեգործելն եւ նախախնամելն: Եւ այս կրկին է՝ մին, որ առանց միջնորդի ասաց եւ եղեւ, հրամայեաց եւ հաստատեցան (Հմմտ. Սաղմ. ԾիւԸ. 5), եւ միւսն միջնորդիւ բնութեան՝ յարարչական ձայնէն սահմանեալք¹⁷:

Իսկ արքունականն երկակի գոյ՝ մինն կամեցողացն եւ ոչ կամեցողացն տիրել արարչութեամբն՝ ըստ Եսայեայ, թէ՛ «Ձեռն իմ արար զայս ամենայն, եւ իմ է ամենայն՝ ասէ Տէր» (Ես. 43. 2), եւ ըստ Դաւթի՝ «Քո են երկինք, եւ Քո է երկիր, զաշխարհս լրիւ» (Սաղմ. 2Ը. 12), եւ Սողոմոն ասէ դարձեալ. «Տիրելդ Քո ամենայնի՝ խնայել տայ Քեզ յամենեսեան» (Իմաստ. ԺԲ. 16):

միւսն կամեցողացն Եւ միայն: Եւ այս դարձեալ եռակի՝ մինն սրբոցն, որք առնեն մաքուր վարուք զհրամանս Նորա՝ որպէս առաքեալքն, եւ մարգարէքն, եւ ամենայն սուրբք: Եւ երկրորդն, որ թէպէտ եւ անմաքուր են վարուք, այլ սպասաւոր լինին կամացն Աստուծոյ ի գործ ինչ՝ մասնաւորապէս Նաբուգո-

16 Դաւիթ Անյաղթ, էջ 75:

17 Նման. Փիլոն, էջ 515-516:

դոնոսորի պատժելն Աստուծոյ զխարայել: Եւ երրորդն՝ ծառայութիւն մեղացն՝ ըստ առաքելոյ. «Մինչդեռ ծառայքն էիք մեղաց» (Հռոմ. 2. 20), եւ «Մի՛ եւս ծառայել ձեզ մեղացն» (Հռոմ. 2. 6): Եւ տէրդ որքան ասի տէր, ըստ այսքան եղանակի եւ ծառայն ասի, զի տէրն եւ ծառայն յառնչիցն է, [114ա] որպէս հայրն եւ որդին, եւ կրկնապատիկն, եւ կէսն, զի առինչքն, որ ինչ են, այլոց ասին բացորոշաբար: Այսպէս եւ տէրն ծառային ասի տէր, եւ ծառայն տեսուն է ծառայ, վասն որոյ ասէ. «Ձայն Տեառն ի վերայ ջրոց»:

Արդ, զվերինն եւ զներքինն Առմանք քանակին ասացին գոլ՝ բայցահայելով առ ոլորտս աշխարհի եւ միջոց. ոչ ինձ թուի ըստ որում տեղի, այլ ըստ որում այլոց՝ արդեաւք ստորոգութեանց զայս պատահեաց գոլ, քանզի ըստ որում ոլորտք առնչին, այլ ոչ քանակին, իսկ ըստ որում վերին եւ ներքին ուրին ստոր[ոգ]ութիւն եղիցի, քանզի որպէս ուր ասէք ընկիկիոջն կամ ներաստում: Այսպէս վերնումն կամ ներքնումն: Այսպէս ուրեմն առաւելուր, այլ ոչ քանակ այսպիսիքս են: Եւ եւս զի ոչ վայրապար ներքինն եւ վերինն ներհա-

կանք են, այլ ըստ որում ներհակացն ընդունականք են, քանզի ոմն ծանրութեան եւ ոմն թեթեւութեան ընդունական գոլ բնաւորեցան, քանզի աւդ եւ հուր թեթեւ գոլ բնութեամբ զվերին դասն հասեալ կալան, իսկ ջուր եւ երկիր՝ զներքին:

Արդ, «ձայն Տեառն ի վերայ ջրոց» ասելովն՝ ի վերայ ջրոցն միայն ցուցանէ գոլ, այլ ոչ ի վերայ ցամաքի, ապա զիա՞րդ կամ այլոց տարեացդ ասէ Մովսէս, թէ՛ «Ասաց Աստուած. «Բխեսցէ երկիր» (Ծննդ. Ա. 11), եւ Դաւիթ՝ «Ողորմութեամբ Տեառն լի եղեւ երկիր, եւ բա/114բ/նիւ Տեառն երկինք հաստատեցան, ի Հոգւոյ բերանոյ Նորա ամենայն զաւրութիւնք նոցա» (Սաղմ. ԼԲ. 5-6):

Արդ, որպէս Տէրն յԱւետարանն շուշան ծաղկովն զամենայն ծաղիկս նշանակէ զարդարեալ յԱստուծոյ, եւ ագռաւովն զամենայն թռչունս կերակրէ (Հմմտ. Մատթ. 2. 28, Ղուկ. ԺԲ. 24), նոյնպէս եւ աստ «ի վերայ ջրոցն» ասելովն՝ զձայն Տեառն յարարչագործութեանն ցուցանէ, եւ ի վերայ համասեւիցն գոլ զնոյն ձայն արարչական. որպէս զջուրն՝ ջրային կենդանեաւք, եւ զերկիր՝ երկ-

րայնաւք, եւ զաւդ՝ աւդայնաւք զարդարեալ ձայնիւ:

Արդ, վերին եւ ներքին, որպէս ասացաք, ուրին եւ կամ առնչին, եւ ըստ այլոց քանակին է, եւ Աստուած անորակ եւ անքանակ է, անուր եւ աներբ: Այլ ի վերայ գոլ ջրոյն զձայն Տեառն զայն բացայայտէ՝ ոչ ըստ տեղւոյ գոլ ի վերայ, այլ զի յառաջ, եւ նախ, եւ ի վեր քան զամենայն արարածական բնութիւն եւ էութիւն է, եւ յետոյ եւ վերջին ամենայն էիցս է՝ ըստ այնմ. «Ես առաջին, եւ Ես առ յապայ» (Ես. ԽԱ. 4), եւ եթէ՝ «Ես Ալֆա եւ Օ, եւ Այբ, եւ Քէ, առաջին եւ վերջին» (Յայտ. ԻԲ. 13):

Դարձեալ՝ ձայն Տեառն, **Ե**ւեւ Աստուած փառաց՝ Հոգին, եւ Տէրն Ինքն ի վերայ՝ Որդին: Եւ քանզի նախ զնէ զարքունական անունն, եւ ապա ի միջումն զարարչականն: Եւ յետոյ դարձեալ զարքունականն՝ նախադասելով զարքունականն. յայտ առնէ, թէ ոչ ի |115ա| հարկէ, այլ տիրաբար իշխանութեամբ՝ վասն բարերարութեան շարժեցաւ յարարչագործութիւն ամենայնի:

սկ «Աստուած փառաց **Ի**որոտաց» զբարերարու-

թեանն զառատութիւնն յայտնէ՝ յարարչագործութենէն մինչեւ ի կատարած աշխարհիս:

Տէր Ինքն ի վերայ»:

«**Ե**ւ Զանսպառ յաւիտեանն նշանակէ, զի անդ ողորմութիւն կամ շնորհաւք թողութիւն ոչ է, այլ հանդէսք դատաստանի եւ հատուցումն գործոց:

«Ի վերայ ջուրց»՝ ի վերայ Յորդանանու եւ ի Թաբաւր:

Աստուած փառաց «**Ե**ւ որոտաց»: Հոգին Սուրբ ի Յորդանան եւ ի Վերնատունն: Եւ լինի այս յաղթական, յորժամ Աստուծով յաղթութիւն հաստատի, որպէս Մովսէս ի կործանմանն փարաւոնի ասէր. «Աւրհնեսցո՛ւք զՏէր, զի փառաւք փառաւորեալ է» (Ելից ԺԵ. 1): Եւ «փառք Աստուծոյ» կոչեն Գիրք կամ զանբաւ մեծութիւնն եւ զպատիւ, եւ կամ զյաղթող զաւրութիւնն, կամ զանճառելի պայծառութիւնն, յորժամ յայտնեսցի: Զմեծութիւնն՝ ըստ այնմ. «Ո՞վ է Սա թագաւոր փառաց» (Սաղմ. ԻԳ. 8), եւ «Զփառս Իմ այլում ոչ տամ» (Ես. ԽԲ. 8), եւ «Մեծ են փառք Տեառն» (Սաղմ. ԶԼԷ. 5), եւ զզաւրութիւնն՝ ըստ այնմ. «Փառաւորեցայց ի փարաւոն եւ յամենայն զաւրս նորա» (Ելից ԺԴ. 5): Որպէս

թագաւորին փառք զաւրու-
թիւնն է, նոյնպէս եւ Աստուծոյն
է: Եւ զպայծառութիւնն՝ ըստ
այնմ. «Մեծ վայելչութեան փա-
ռաց Նորա ոչ գոյ բաւ» (Երեմ.
ԻԳ. 9): Զայս տեսանեմք եւ ի
զգալիսս, զի արեգականն փառք
պայծառութիւնն է, որպէս /115բ/
գրէ Պաւլոս. «Այլ փառք արե-
գականն, եւ այլ փառք լուսնի
եւ աստեղաց, քան զաստղ առա-
ւել է փառաւք» (Ա. Կորնթ. ԺԵ.
41), եւ «Փառաւորեցան երեսքն
Մովսէսի» (Հմմտ. Ելից ԼԴ. 29):
Այնպէս եւ «Աստուած փառաց»
ասէ զմեծութիւնն եւ զպատիւ,
եւ զզաւրութեանն, եւ զպայծա-
ռութեանն: Իսկ որոտալ զահա-
ւորապէս իջումն Հոգւոյն Սրբոյ
ասէ ի Յորդանանն, ի Վերնա-
տունն՝ որոտամբ եւ ձայնիւ՝
ըստ այնմ. «Միթէ բարբա՞ռս
հանգոյն Նմա որոտայցես» (Յոր
Խ. 4), եւ թէ՛ «Որոտաց Տէր յերկ-
նից, եւ Բարձրեալն ետ զձայն»
(Բ. Թագ. ԻԲ. 14):

Արդ, որոտումն է հոգմն
Աշարամանեալ ընդ ամ-
պոյ խոնաւի եւ թանձրագու-
նի՝ ի ձեռն ինքեան պատառեալ
զշարունակ ծալմունս ամպոյն՝
խաշիւն, շաշիւն եւ թնդիւն
առնելով, եւ որոտումն ասեմք
այնմիկ: Հոգմ ինչ յոյժ վարեալ
մտանէ ի մէջ ամպոց, եւ անդ

ըմբռնեալ լինի յամենայն կող-
մանէ, եւ պատառելով ամենայն
հոգմն՝ վրդովելով ելեալ լինի,
եւ զամպն ջերմացուցեալ՝ ըստ
պատառմանն, որ եւ ծագումն
արարեալ լինի զփայլատակումն:
Ուստի եւ յառաջ որոտումն լի-
նի, թէպէտ եւ յետոյ լինի լսելի՝
յապաղեալ ի յաւդոյն եւ հեղ-
գագոյն հասանել բնաւորեալ,
եւ փայլմանն ի հեռաստանէ
երեւեալ, իսկ որոտման ի հուալ
լինել լսելեացն, վասն որոյ երե-
ւումն հրոյն /116ա/ կանխագոյն
եղեւ էութիւն՝ ունելով առ ի տե-
սութեան հասումն ի բացուստ:
Իսկ որոտումն, յորժամ ի լսելիս
հասանի, լինի լսելի: Եւ զայսպի-
սի ձայնս «բարբառ Աստուծոյ»
սովոր են կոչել Գիրք Սուրբք՝
ըստ այնմ. «Եթէ ձգեաց Մովսէս
զձեռն իւր յերկինս, եւ ետ Տէր
բարբառս եւ կարկուտ» (Ելից Թ.
23), եւ փարաւոն ասէր. «Կացէք
յաղաւթս վասն իմ առ Տէր եւ
դադարեսցեն ի լինելոյ ձայնքն
Աստուծոյ» (Ելից Թ. 28), եւ
«Սամուէլ կարդաց առ Տէր, եւ
ետ Տէր ձայնս եւ անձրեւս» (Ա.
Թագ. ԺԲ. 18): Այլ աստ վասն
Հոգւոյն իջման ասէ, որ ի Վեր-
նատունն:

Տէր ինքն ի վերայ
«Եւջուրց բազմաց»՝ Յի-

սուս, զի անդ յայտնեցաւ Եր-
րորդական Աստուածութիւնն,
ուր եւ բացաւ արգանդ Սուրբ
Աւագանին: Իսկ «Նուրց բազ-
մաց» ասէ, զի ամենայն Նուրք
աւրհնեցան եւ տուան ի լու-
սացումն Աւագանին մկրտու-
թեան, որպէս ի հրամանն Նուրց,
թէ՝ «Բխեսցեն Նուրք» (Ծննդ.
Ա. 20), ամենայն Նուրք առին
զաւրուութիւն ծննդեան, այլ եւ
ամենայն ծնունդք ի ջրոյ լինին,
ի խոնաւութենէ սերման՝ ի ձայ-
նէ Տեառն սահմանեալ, որպէս
ասէ. «Եւ Տէր Ինքն ի վերայ»¹⁸:

դարձեալ՝ «Տէր ի վերայ»
Եւ քառակի իմանի. առա-
ջին՝ արարչական, եւ երկրորդն՝
սահմանական, եւ երրորդն՝
ծննդական, եւ չորրորդն՝ յարա-
տեալական: Արարչականն, որով
գոյացան Նուրք ամենայն: Եւ
ծննդականն, որով հրաման առին
բխել /116բ/ զանազան սեռս կեն-
դանեաց եւ թռչնոց: Իսկ սահ-
մանական, որ ասաց. «Յայդ
վայր եկեսցես եւ մի՛ անցանի-
ցես» (Յոբ ԼԸ. 11), եւ թէ՝ «Սահ-
ման եդ եւ ո՛չ անցանեն, եւ ո՛չ
եւս դառնալ ի ծածկել զերկիր»
(Սաղմ. ԾԳ. 9): Իսկ յարատեա-
կան, զի ոչ պակասին կամ առա-
ւելուն տարերքդ կամ տեսակ

կենդանեացդ, այլ յարամնան
անփոփոխելի, վասն որոյ ասէ
մարգարէս. «Տէր Ինքն ի վերայ
Նուրց բազմաց»: Եւ քանզի թէ-
պէտ Նուր ասի հոմանունաբար,
այլ ի զանազան տեսակս տար-
բերի, վասն այսորիկ յոքնակի
ասաց յաւելին եւ բազմաց: Զի
որպէս տեսաք իմանալի եւ զգա-
լի, այսպէս եւ Նուր իմանալի է
եւ զգալի:

Իմանալի Նուրն բաժանի
Եւ երկակի՝ յանեղ Նուրն եւ
յեղական իմանալի Նուր: Յանեղ՝
ըստ այնմ, որ ասէ. «Զիս թողին
աղբիւր ջրոյ կենդանույ» (Երեմ.
Բ. 13), եւ թէ՝ «Ի Քէն է, Տէ՛ր,
աղբիւր կենդանութեան» (Սաղմ.
ԼԵ. 10), եւ Տէրն, թէ՝ «Գետք յո-
րովայնէ Նորա բխեսցեն ջրոց
կենդանութեան» (Յովհ. է. 38):

Իսկ եղական իմանալի
Ի Նուրք դարձեալ երկակի
ասի եւ նա՝ հրեշտակական եւ
բանական խոկումն մարդկան՝
ըստ այնմ. «Զայն թեւոց նոցա
իբրեւ զձայն Նուրց բազմաց»
(Յայտ. Թ. 9), եւ Դանիէլ ասէ.
«Ամբարձի զաչս իմ, եւ ահա այր
մի զգեցեալ փառս եւ ընդ մէջ
իւր ածեալ յոսկւոյն Ուրազայ,
/117ա/ եւ մարմին նորա ծովա-
գոյն» (Դան. Ժ. 5-6): Իսկ բա-
նական խոկումն, որ ի մարդիկ

18 Վարդան, էջ 102:

ասին ջուր՝ ըստ այնմ. «Գնացք գետոց ուրախ առնեն զքաղաքն Աստուծոյ» (Սաղմ. ԽԵ. 5), եւ «Գետն Աստուծոյ լի եղեւ ջուրը» (Սաղմ. ԿԴ. 10). վասն առաքելոցն ասէ եւ մարգարէիցն: Այսպէս եւ զհակառակն իմայ:

«Ջուր ստուծեան» կոչի
«Ջսատանայ եւ գործաւ-
նեայք նորա՝ չար դեւք եւ մարդիկ՝ ըստ այնմ. «Մի՛ ընկլցին զիս պտոյտք ջուրց, եւ մի՛ ծածկեսցեն զիս անդունդք խորոց, ջրհոր մի՛ [կափուսցէ զբերան իւր ի վերայ իմ]» (Սաղմ. ԿԸ. 16)՝ զչար խորհուրդն նշանակելով եւ զնոցին վերակացուն՝ զմարդիկ եւ զդեւս:

Իսկ զգալի ջուր ի բազում տեսակս տարրորոշի եւ նա: Ի ջուր, որ է մի ի չորից տարեարցդ, եւ ունի երկու որակութիւն՝ ի ցրտութիւն եւ ի գիջութիւն, ի կաթն, ի յե[ւ]ղ եւ ի մեղր, եւ ի սերմ ամենայն, որ ի կենդանեաց են սոքա՝ ի ձէթ, ի գինի: Ի ջուր ամենայն խոտոց, եւ ծաղկանց, եւ ծառոց, եւ պտղոց, որ ի պէտս եւ ի վայելս մարդկան տուան յԱստուծոյ, յորոց վերայ տէր է, քանզի «ջուր» կոչի Աստուած (Յովհ. Է. 37), եւ «Իւղ թափեալ» (Երգ Ա. 2), եւ «Խնծոր» (Երգ Բ. 3) եւ այլ ամե-

նայն:

Դարձեալ՝ տարրական ջուրդ հատանի յԲ.՝ ի ջուրն, որ ի վերոյ հաստատութեանդ, եւ ի ջուրն, որ ի ներքոյ հաստատութեանդ: Եւ ի վերոյ ջուրն գատի յԲ. կիսագունդս: Իսկ որ ի ներքոյ հաստատութեան, ջուր եռակի բաժանի՝ ի ծովս, ի լճակս եւ ի գետս: Եւ վասն զի /117բ/ ջուրն մի է բնութեամբ՝ որպէս բոլոր մարդկութիւնս մարդադասի տեսակին անուամբն յորջորջեալ, այսպէս եւ «մի գետ» կոչէ զամենայն գետս տեսակին անուամբն, եւ թէպէտ բազում հետ գոն: Իսկ յԱստուածաշունչ Գիրս «մի, ասէ, գետ՝ եթէ ելանէր յԵդեմայ ոռոգել զգրախտն» (Ծննդ. Բ. 10) եւ անդի բաժանի ի չորս առաջս. «Անուն միումն Փիսոն. նա է, որ պատէ զամենայն երկիրն Եւրլատայ, անդ ուր ոսկին է, եւ ոսկի երկրի այնորիկ ագնիւ է: Անդ է սուտակն եւ ակն դահանակն: Եւ անուն գետոյն երկրորդի Գեհոն. նա է, որ պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց: Եւ գետն երրորդ՝ Տիգրիս. նա է, որ երթայ յանդիման Ասորեստանի: Եւ գետն չորրորդ՝ Եփրատէս» (Ծննդ. Բ. 11-14):

Փիսոն գետ ելանէ յարե-
 ի հարաւակողմն Հնդկաց եւ
 մտանէ ի ծովն Կարմիր: Հնդիկք
 Գանգէս կոչեն, եւ Պարսիկք՝
 Վեռոտ, Յոյնք՝ Ինդոս, Եբրայե-
 ցիք՝ Փիսոն, զի Դ. ական է, ելանէ
 իւրաքանչիւր տեղւոյ անուամբն
 կոչին: Եւ իլատ գնեքքին Հնդիկք
 ասեն, եւ Յոյնք զԵւիլատ Պե-
 լապոնացւոյ աշխարհ կոչեն, եւ
 Պարսիկք՝ Ապրշահր, անդ ուր
 ոսկին է ագնիւ, որ բուսմամբ է,
 զոր պահեն մըջմունք, ուր ասեն
 զգոհարն հալուէ Դ. ազգ՝ ինկրէ,
 անդրատարագ, ժայռաւոր, ծա-
 կոտկէն: /118ա/ Եւ անդ է սու-
 տակն եւ ական դահանակ: Սու-
 տակն կարկեհանն է, եւ յականց
 գիրքն «կայծ» ասի եւ գտանի
 յԱփրիկէ¹⁹: Եւ զի Փիսոն ի Ծովն
 մեծ մտանէ ըստ կողմանց հարա-
 ւոյ՝ յարեւմտից յՈվկիանոս, եւ
 Ովկիանոս պատէ զամենայն եր-
 կիր, եռացեալ ական ի սահմանս
 Կարկեղոն Լիբէացւոց երեւի
 յԱփրիկէ: Եւ էր կարմիր եւ լու-
 սաւոր՝ արեան նշան ունելով եւ
 գտանի ի գիշերի եւ տեսանի ի
 հեռաստանէ, վառի եւ շիջանի,
 եւ որ ունի գնա, չէ հնար ծած-
 կել, թէպէտ եւ ջանայ բազում
 հանդերձիւ: Լոյսն երեւի արտա-

քուստ՝ դազանաց երկեղ եւ
 զբաղմանց փարատիչ, եւ է սա
 անդրեայ բորբոքեալ հրով Հոգ-
 ւոյն ընդ Քրիստոսի խաչեալ:
 Ահա մի ի բազում ջրոցն էր
 սա, յորոյ վերայ էր Տէր Հոգին
 Սուրբ, որ տպաւորեալ ի հրեղէն
 լեզուս՝ նստեալ ի վերայ նորա,
 վասն որոյ ասէ մարգարէս. «Տէր
 ի վերայ ջուրց բազմաց»: Իսկ
 դահանակն շափիւղայն է եւ ծի-
 րանէգոյն՝ իբրեւ զդիպակ ի սե-
 ւոյ, եւ այլեւս բազում ազգք: Եւ
 թագաւորական ո[սկ]ի ստիքս
 խիտ ունի ի մատանի եւ ի քրա-
 միթ թագաւորի, որ ի յաճախ կա-
 պի, զի ցանկալի է սա եւ ախտա-
 հալած՝ լեսեալ կաթամբ: Բժիշկ
 է քոսոյ եւ սնկան, եւ զսա ետես
 Մովսէս ընդ ոտիւք Աստուծոյ ի
 լերինն եւ գտանի ի Հնդիկս Եթո-
 պացւոց, վասն որոյ ասեն զտա-
 ճարն Դիոնէսի է, որ անդ երեք
 հարիւր /118բ/ եւ վաթսուեւ եւ
 հինգ աստիճան ունել համակ ի
 շափիւղայէ, եւ թէ անհաւատալի
 թուի՝ իւրաքանչիւր աստիճան
 ունի անձնաւոր ական մի: Եւ է
 սա ի նահապետաց Իսաքար, եւ
 աւրինակ երանելոյն Պաւղոսի,
 որ յերգս Աւետարանին իբրեւ
 զաւդ եւ զջուր փո[փո]խական
 արար զկամս իւր ընդ հրեայն՝
 հրէայ, եւ ընդ հեթանոսսն՝ հե-

¹⁹ «Ժողովրդ», էջ 66բ-67ա:

թանոս, եւ յամենայնի՝ ամենայն, որով եւ զամենէսեան շահեցաւ (տե՛ս Ա. Կորնթ. Ի 20-22):

Գեհոն, որ կոչի Նելոս, Գորր էսայ[ի] Ռենոյ Կիոտայ²⁰ ասէ (տե՛ս Ես. Իէ. 12), եւ հինքն Եգիպտոս ձայնէին, գայ ի հարաւոյ, ի Լուսին լեռնէ, անցանէ ընդ Եգիպտոս, ընդ արեւելից եզրն Եթովպացւոց՝ մերձ ի Կարմիր ծովուն, եւ բաժանի ի յեւթն վտակս եւ առնէ երիս լիճս՝ զՄուռիդոտ, զԱրելիք, զՍերբանիտէ, եւ յարեւելից Աղեքսանդրէ մտանէ յԵգիպտական ծովն:

Տի Իգրիս, որ է Դկլաթ, ելանէ ի Չորրորդ Հայոց, ի Հաշտէն գաւառէ, ի գեղջէն Ոլոր, ի լեռանցն Կորդուաց, հատանէ զԱսորիս եւ զՄիջագետս, խառնի յԵփրատ եւ պատելով զԲաբելոնիւ՝ անցանէ ի Պարսկական ծովն²¹: Իսկ Եփրատ ելանէ ի Կարնոյ եւ ի Տարաւնոյ, անցանելով ի Չորրորդ Հայս, հատանէ զԱսորիս եւ խառնի ի Դկլաթ²²՝ անցանեն ընդ ծովն /119ա/ ասացեալ:

20 Զոհրապայան հրապարակության մեջ՝ Ռինոյ Կորուրայ, իսկ փարբերցվածներում՝ Ռինոկորայ, Ռինոկորուրայ, Ռինոկորայ:

21 «Ժդլանք», էջ 67ա:

22 Անդ:

արդ, ի յասացեալ սահ-
Եւմանս գետոցս այսոցիկ դրախտ ոչ է, բայց եթէ ելեալք ի դրախտէն մտանեն ի ծոց երկրի, եւ ընդունիչ երակաւք ձեւեն զթանձրութիւն երկրի եւ գան աղբիւրանան միւսանգամ, որ յԱրեւելս, եւ որ ի Հարաւ, եւ որ ի Հայս, որպէս թէ աւետաւորք եւ հրաւիրակք անդրէն կոչելով զհալածեալ բնութիւնս, յոյս տալով եւ մխիթար տարագրելոցս:

Կոչէ Փիսոն զազգն Սեւմայ, եւ Գեհոն՝ զծառայն Քանան յազատութիւն, եւ Տիգրիս եւ Եփրատէս զազգն Յաբեթի յընդարձակութիւն²³:

Եւ հետքս նշանակ խոհականն, եւ արիութեանն, եւ ողջախոհութեանն, եւ արդարութեանն²⁴, որ են ընդդիմութեան ախտից՝ ըստ գերազանցութեան եւ ըստ պակասութեան, եւ աւերինակաւ զբանս հաւատանցուցուք ի վերայ մասանց հոգւոյն, քանզի եռամասնեայ գոլով հոգի՝ ունի բան, ցասումն եւ ցանկութիւն: Եւ բանին խոհականութիւն, որ է չափաւորութեան միջելով, առնի իւր ծայրս ըստ առաւելագանցու-

23 Վարդան Արեւելցի, ք. 22ա, Եղիշէ, էջ 783:

24 Նմմը. Փիլոն, էջ 9-10:

թեան՝ զխորամանգութիւն, իսկ ըստ նուագութեան՝ զանմտութիւն: Իսկ արիութիւն, որ է եւ սա, չափաւորութիւն միջակելով ունի ծայրս ըստ առաւելագանցութեան՝ զյանդգնութիւն, իսկ ըստ նուագութեան՝ /119բ/ զերկչոտութիւն, նոյնպէս եւ այլքն, ապա ուրեմն խոհականութեան, եւ արիութեան, եւ այլոց առաքինութեանց: Մի է ներհական, որ է չար: Իսկ իւրաքանչիւրոց ծայրիցն խորամանգութեան, որ է չարութիւն, յերկոքին են խոհականութեան՝ ըստ չափաւորութեան: Իսկ անգիտութիւնն դարձեալ չարում ելում. խոհականութիւն՝ ըստ չափաւորութեան, իսկ խորամանկութեան՝ ըստ գերազանցութեան:

արձեալ՝ յանդգնութեան, **Ռ**որ է չարութիւն, երկոքին են. արութեան՝ ըստ չափաւորութեան, իսկ երկչոտութիւն՝ ըստ նուագութեան: Երկչոտութիւն դարձեալ չարում ելում:

արձեալ՝ արութիւն՝ ըստ **Ռ**չափաւորութեան, իսկ յանդգնութիւն՝ ըստ գերազանցութեան. այսպէս եւ այլքն: Ապա ուրեմն մէջն, զի բարի է, մի՛ ընդունի ներհական զչարն, իսկ երկաքանչիւր ոք զծայրիցն չարելով, ըստ որում չար

ելով, զբարին ներհական ունի, եւ ըստ որում եւ առաւել կամ նուագ զընդդիմակսն նոցա: Եւ ընդդիմակքն են ութ՝ որպէս եւ ասացաք, եւ առաքինութիւնքն՝ չորք, որոց նշանակք են գետքս:

իսոն, որ թարգմանի «բե-
Փրանոյ այլայլութիւն», Եւիլատ՝ «երկունս»: Խոհականն է այս, որ ի բերանոյն այլայլմանէ երեւի իմաստութիւնն ի կազմուած բանին: Իսկ Եւիլատ նշանակ անմտի, /120ա/ որ միշտ յերկունս գոլով, երկոքին բանն փառաց եւ ընչից ցանկալով՝ ոչ երբէք լաւ ծնունդս ծնանի գործս բարիս եւ հաճոյս Աստուծոյ, որ ունի գործս բարիս եւ հաճոյս Աստուծոյ, որ ունի զխոհականն պարիսպ ածելով, պատէ արգելով ի ներհակ վատթարէն, որպէս ասացաք՝ զՏէր ունելով ի վերայ բազմութեան ջրոց խոհականին, որպէս ասէ. «Տէր ի վերայ ջուրց բազմաց»:

«ազնիւ ոսկի»՝ աննենգ,
Եւեւ անխոտան, եւ հրացեալ աստուածապաշտութեամբ հաւատն էր, եւ երկու ակունքն՝ ներտրամադրեալն եւ յառաջ բերեալն: Սուտակն խոստովանութեան յեղանակ, քանզի Յուդայ գրեալ է ի նմա, որ է անմարմին, քանզի ոչ ասաց քար, զի

նիւթ է: Եւ ակն դահանակ նիւթական վաստակոց է աւրինակ. զայս ասացեալն այլոց գործովք ցուցանէ աշխատութեամբ, քանզի իսաքար²⁵ գրեալ էր ի նմա, որ եղ զուս իւր աշխատել վասն դեղնագոյնականն, որ նշանակէ զվաստակեալսն յուսանել եւ յուսուցանել: Եւ դեղնեալ է միշտ վախելով՝ գուցէ թէ վրիպիցի յերանելի կատարածէն: Իսկ խոստովանողն հրացեալ է գոհութեամբ Տեառն եւ արեալ զգաստ արեցութեամբ, զի գինէգոյն է սուտակն:

Իսկ Գեհոն թարքմանի «լանջք» կամ «եղջիւրց եղով»: Եւ երկոքին սոքա վարժիչք են արութեան, քանզի առ լանջանաւքն, որ սիրտն է, կայ արիութիւնն՝ /120բ/ եղջիւր ածելով եւ պատերազմ տալով ընդ երկչոտութիւնն, որ է լեթովպիայ, որ կոչի «նուաստութիւն»²⁶: Եւ նուաստ է երկչոտութիւն, եւ արիութիւն թշնամի է նմա:

Իգրիս «արութիւն», «առութիւն» թարքմանի, կամ «լայնութեան», կամ «ցաւկոտութեան»: Այս է ողջախոհութիւն, որ արիանայ ընդդէմ հեշտութեանն լայնացեալ համ-

բերութեամբ եւ ցասնու ընդդէմ այնմ, որ ուղղելն թուի զմարդկային տկարութիւնս ցանկութիւն, զի Ասորիք «ուղղիչք» թարքմանին, եւ Տիգրիսն՝ «վազր», որ է գազան ահագին ընդդէմ որսողացն²⁷: Ի կորուստ խոտան ցանկութեանն Եփրատէս կոչի «խրախարար» կամ «պտղաբերութիւն», որ է նշանակ արդատութեան, որոյ տեղին ոչ ցուցաւ, զի առանձինն մասն յոգւոջն ոչ ունի, որպէս խոհականն՝ զբանն, արիականն՝ զսրտմտականն, ողջախոհականն՝ զցանկականն: Այլ հասարակ բաշխատուր է արդարութիւնն այլոցն ամենեցունց եւ կարգաւորիչ, եւ լինի այս, յորժամ իշխէ վատթարին բանն, ցասմանն եւ ցանկութեանն արդարութիւնն:

Արդ, այսոքիկ ստուերագարութիւնք տիպք են չորից աւետարանչացն ստուգապէս: Մատթէոս՝ Փիսոն, որ վիճակեցաւ որդւոցն Սեմայ, զի հրէիցն հաւատացեալքն խնդրէին ի Մատթէոսէ, որ գրեաց նոցայեւ է. ամի վերացմանն /121ա/ Տեառն յերկինս, եւ ի ձեռն Թովմայի եւ Բարդուղիմէոսի անդ տաւաւ, ուր գետս այս ընթանայ եւ քարոզեցաւ Եբրայեցերէն գրեալ

25 ՄԲԹ, էջ 445, «ժլլանք», թ. 67ա:

26 ՄԲԹ, էջ 445, հմմտ. «ժլլանք», թ. 67բ:

27 ՄԲԹ, էջ 446, հմմտ. «ժլլանք», թ. 67բ:

անդ, ուր ոսկին է՝ հաւատն ձոյլ եւ յստակ, անաղտ եւ անխմոր: Եւ Բ. ակունքն, Բ. աստիճանքն եւ աթոռքն պատուականք հայրապետութեան եւ թագաւորութեան անակնառու եւ անկաշառ, որպէս պատմեն տեսողքն: Ըստ որում եւ «երգ կենաց» կոչի Մատթէոս, զի քաղցրացաւ նոցա իբրեւ ճաշակ կենաց եւ անմահութեան պատճառ:

սկ գեղեցկապէս նշանակէ
Ի Գեհոն զՄարկոսի Աւետարանն, որ անդ ձեռնադրեցաւ ի սրբոյն Պետրոսէ եպիսկոպոս, եւ անդ գրեցաւ զհետ Եփ. ամի չարչարանացն Տեառն խպտի լեզուաւ համառաւտ բանիւ հանգոյն վարդապետին իւրոյ Պետրոսի, որ չափաւորն էր ի խաւսս: Վասն որոյ եւ «բարձր պատուէր» լսի անունն աւետարանչին, կամ զի բազում բանս միջեւով բարձրացուցանէ, կամ ոչ երկրաւոր եւ խոնարհագոյն ինչ աւետարանէր, այլ հոգեւոր երկնաւոր բարձրագոյն եւ կամ պատուար ի տանիս՝ ըստ Ասորւոց, զոր աւրէնքն հրամայէ պսակ դնել շուրջ զտամբ՝ չանկանել ումեք ի խոնարհ: Եւ սա նոյնպէս զգոյշ եւ պատրաստ բանիւ, զի մի՛ անկանել ի հաւատոց եւ ի տանէ արագ մեռանիցի:

որորդ գետն Տիգրիս խոր-
Ե հուրդ Ղուկասու աւետարանին՝ [121բ] սկսեալ առ Տիգրիս գետով եւ առ Ասորեստանեաւք ի ձեռն Պաւղոսի քարոզութեանն, որպէս եւ նոյն ասէ. «Չոգայ յԱրաբիայ, եւ դարձեալ դարձայ ի Դամասկոս» (Գաղ. Ա. 17), որ են գաւառք Ասորեստանեաց, զի Ղուկաս աշակերտէր Պաւղոսի, եւ զնորա քարոզութիւն գրեաց ընդարձակ բանիւ՝ ըստ ոճոյ վարդապետին իւրոյ զկնի Ի. ամի չարչարանաց Տեառն, զոր այլք յետ ԻԵ. ամի ասեն, որ եւ բժիշկ գոյով արուեստիւ՝ զբազումս բժշկեաց ըստ հոգւոց եւ յարոյց ի հիւանդութենէ եւ ի մեռելութենէ մեղաց: Ըստ որում եւ «յարութիւն» թարգմանի Ղուկաս, զոր եւ Վարդապետ նորին ասէ. «Արի՛, որ ննջեադ, եւ կանգնեաց ի մեռելոց, եւ լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս» (Եփես. Ե. 14):

որորդ գետն զՅովհան-
Չ նէս քարոզէ յայտնապէս, վասն որոյ ոչ գրեցաւ տեղի Եփրատայ, որպէս եւ մեծն այն աստուածաբանն՝ ոչ ի տեղւոյն եւ ոչ ի ժամանակէ սկիզբն²⁸:

28 «Ժողովար», թ. 67բ:

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
ԶՈՒԼԻԷՏԱ ՍԱՆՎԱԵԱՆ

**ԽԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 976 ԹՈՒԱԿԱՆԻ
ԿՈՆԴԱԿԸ՝ ՏՐՈՒԱԾ ԴԱՐԱՇԱՄՔԻ ՍՈՒՐԲ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ**

Քաղաքական փրկական աննպաստ պայմանների պարճառով մեր արքունական և նախարարական փրկական դիմանական փաստաթղթերից թիչ բան է պահպանուել. եղածն էլ վերաբերում է Նայոց պարմութեան միայն կլիկիկան շրջանին և գրնում է առաւելապէս երոպական դիմանում: Նայրապեարական աթոռի յարաշարժութեան պարճառով թիչ են նաև Նայ Եկեղեցու պարմութեան վաղ շրջանին վերաբերող բնօրինակ վաւերագրերը (ձեռագրերում որպէս գրքային-գրական նիւթ օրինակուած և հիմնականում նամակ-թուղթ գրարեսակին վերաբերող փաստաթղթերը նկարի չունենը): Նայոց կաթողիկոսարանի Նոմկլայի և Սսի գործունէութեան ժամանակաշրջանին վերաբերող թանկագին նշխարներն էլ կորսուել են թուրքերի կազմակերպած չարաղէպ եղեռնի ժամանակ՝:

Այսուհանդերձ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մարտարական որոշ միաբաններ, սկսած ԺԹ. դարի կէսերից, իրենց փեղագրական ուսումնասիրութիւնների կամ «Արարար» պաշտօնաթերթի հրապարակումների մէջ փալագրել են նոյն Մայր Աթոռի Մարենադարանում կամ Դիւանում պահպանուող արժէքաւոր ձեռագրական նիւթեր կամ փաստաթղթեր: Առաջինների դէպքում ժամանակի սովորութեան համեմատ, իսկ փաստաթղթերի պարագայում Դիւանի չմշակուածութեան պարճառով, իրենց հրապարակումների հիմքերի հասցէները՝ ձեռագրի և նրա էջերի կամ փաստաթղթերի համարները չեն յայտնել: Նիւթերի անյայտութեան պարճառով այդ հրապարակումներին վերաբերող գիտական հարցերը, առանձնապէս՝ բնագրական որեւէ հաղորդման կամ ընթերցման ուղիղ լինելու, անգամ՝ ամբողջ փաստաթղթի վաւերականութեան նկատմամբ առաջացած կասկածները մնացել են չլուծուած, այսինքն՝ պարասխան չստացած վարկածների մակարդակի վրայ:

Մաշտոցեան Մարենադարանի Դիւանական բաժնում գրանք կամ վերագրանք

1 Ահա Ստում պաշտօնավարած վերջին՝ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի (1902-1939) վկայութիւնը. «Սույ վանքին մէջ մենք իսկապէս ձեռագիր չը գրանք, թէւ թուով 300, բայց անարժէք և անկարեւոր: Ռուբինեանց ժամանակէն մէկ երկու մաքաղաթեայ յորդորակներ կային, անոնք ալ Սույ փեղափոխութեան ժամանակ, իբրեւ թէ Եղիշէ եպիսկոպոս [Կարոյեան]ի զգեստեղինաց սնորկով կը կորսուին: Այս մեծագոյն կորուստին մէջ դուզնաթեայ միւխթարութիւնն այն է, որ ժամանակին յիշարակարանները փայած ենք: Տարրակներ. արձանագրութիւններ նոյնիսկ նախորդէս /// փեղրակներ չը փեսանք», փեւն Թղթակցութիւն Սահակ <Ա.> [Բ.] և Բարգէն <Բ.> [Ա.] կաթողիկոսներու, [Աշխարասիրութեամբ Գրիգոր Շահինեանի], Անթիլիաս, 1999, էջ 41:

շար արժեքատուր և շար արժարժուած մի փաստաթղթի հիմք-բնագիրը², որ նախկինում քաղաքացիական է վեց անգամ. առաջին երկուսն արուել են բնագրից, միւս չորսը նրանցից առնուած վերաքաղուծներ են: Թուարկենք:

Ա. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարաբայ, հ. Բ., Էջմիածին, 1842, էջ 305-7 (այսուհետեւ՝ Շահխ.). «Սկզբնաւորութիւն մենաստանիս եղեալ է յերկուց սրբոց առաքելոցն՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի՝ ըստ վկայութեան պարզեալոցի թագաւորին Աշոտայ և կաթողիկոսին Խաչկայ. պարունակեալ ի մի կոնդակ և գրեալ ի թուականի հայոց ՆԻԵ., այն է՝ յամի 976, յաւուրս առաջնորդութեան մենաստանիս արքեպիսկոպոսին Բարդէնի, որոյ օրինակն պահեալ ի մենաստանիս ընդ այլ հնութեանց՝ և է ըստ այսմ» (Շահխ., էջ 304): Այսու՝ կոնդակի բնագիրը պահել և օրինակել է Նախավկայի վանքում. չորս տեղ բազմակերպեր դնելով՝ կրճարել և չի քաղաքել բանաձեւային հարաւորներ:

Բ. Նամականիք նախնեաց. Խաչիկ Կաթողիկոսի առաջնոյ կոնդակը փրկչական 976 թուին.- Արարաբ, 1868, Յովիս, ՏՊ Գ., էջ 29-33 (վրիպակով Էջմիածնէն քաղուած են 31-34. այսուհետեւ՝ Արար.). «այս կոնդակն է, որ ուր հարիւր իննսուն և երկու տարուան ազգային իբրեւ մէկ հազարապիս հնութիւն կ'իտանք հրապարակել Ամսագրիս միջոցաւ՝ ի տեղեկութիւն ազգայնոց, ուրիշ ժամանակի թող քաղուած ընտրութիւն առնել կոնդակի գրչութեան վրայ և Խաչիկ կաթողիկոսի կենսագրութիւն և գործքերը գրել» (էջ 30)³. *բնագիրը հրատարակուած է ամբողջապէս, առանց կրճարումների, այսինքն՝ նախորդից անկախ հրատարակութիւն է, սակայն յայտնի չէ՝ այդ ժամ կոնդակն Էջմիածնէն էր (որ առանկ հաւանական է), թէ՛ օրինակուել է կրկին Նախավկայի վանքում:*

Գ. Միսական. Տեղագրութիւն Միսեաց աշխարհի, Ի Ն. Ղեւոնդեայ Ս. Ալիշան Ս. Միսիթարեան, Վենետիկ, 1893, էջ 516-7 (այսուհետեւ՝ Միսական). *տպագրել է հարաւորաբար՝ վերապատմութիւնով, դժուար է կրահել, թէ՛ նախորդ ո՛ր տպագրից է առնել:*

Դ. Սմբարեանց Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, Նկարագիր Սուրբ Կարա-

2 Ջովիտա Սահակեանն արել է այստեղ հրապարակուող կոնդակի բնագրի նախնական վերծանութիւն-վերադրութիւնը, մնացեալը՝ մենք - Գ. Տ.-Վ.:

3 Արարաբ, 1868/Գ., Յովիս, էջ 30-33՝ կոնդակը, էջ 29-30. նախաբանին՝ վերի քաղումին նախորդող մասը. «Խաչիկ Կաթողիկոս առաջինն է սա, ինչպէս Կոնդակի թուականը ցոյց կ'ընայ որ յամին 972 Արշարունեաց ընտրեցաւ Կաթողիկոս ազգային ժողովով, հրամանաւ երբորդն Աշոտ թագաւորի, Անի արքայանիստ մայրաքաղաքին մէջ, Սրեփանոս Կաթողիկոսի մահուանէն ետք, որ Արծրունեաց Արտասիկ թագաւորը արտրեց ի Կոտորոց ասացեալ բերդը ի Վասպուրական: / Բարգէն գոր եպիսկոպոս կ'ձեռնադրէ Խաչիկ Կաթողիկոս Նախավկայի թեմի վրայ՝ Վահան Կաթողիկոսի արմութեան անցքէն կ'երեւի, որ կուսակից էր Կաթողիկոսին՝ Վահանը կաթողիկոսութենէն ձգելու ժամանակին, ուստի երբոր 971 թուին Սրեփանոս Կաթողիկոսը գնաց Վասպուրական բազմութեամբ կրօնաւորաց, ուր փախած էր Վահան, նորա հետ էր և այս Բարգէն վանական կոչեցեալ Միսեցի: / Վասպուրական նահանգի այն մասն էլ, ուր է Ս. Սրեփանոս Նախավկայի վանքը, Միսեաց նահանգին յարեմորից սահմանակից լինելով, որում հաւանական է թէ առնել ծանօթ լինէր Բարգէն և վանահայր Նախավկայի վանքին, յիշեալ մասին վրայ Կաթողիկոսը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ ԳԲարգէն իւր իշխանութեան չորրորդ տարին. նրան վիճակ և թեմ կ'հաստատուէ Աշոտ թագաւորի հրամանաւ Նախիջեանայ գաւառը հետեւեալ կոնդակով, որ արեւելեան մասն է Վասպուրական նահանգի»:

պերի վանից Երևնական և շրջակայից նորա. 1897-1904. Տիփսիս, 1904, էջ 410-2. առել է Շահխաթից՝ ունի նրա սխալները և կրճատումները:

Ե. Ն. Ոսկեան, Մադարթայ Նախավկայի վանքի կոնդակները.- Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ. մաս (Ազգային մարենադարան, ԾԾԱ), Վիեննա, 1942, էջ 577-83 (նախապես՝ ՆԱ, 1941, Տ^ն 7-12, էջ 231-4). գիրք նախորդ բոլոր հրատարակությունները, բնագիրն ամբողջական է, առանց կրճատումների՝ առել է «Արարար»-ից, բայց ունի նաև Շահխաթունեանի որոշ վրիպումներ:

Զ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանը ձեռագրաց. Նապոք Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիպիս, 1951, էջ 129-32՝ «Պարզեւագիր Աշոր թագաւորի և կոնդակ Խաչիկ Կաթողիկոսի» (այսուհետև՝ Յովս. - Յիշ-ք). առել է Շահխաթից՝ չունի նրա կրճատած մասերը, ունի նրա բազմակերպերը:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջինից մինչև վերջինն անցել է ուղիղ 110 տարի. այդ ամբողջ ընթացքում, միմիայն փաստաթղթի տեղի կամ հասցեի անյայտության պարնառով, նրա որևէ բառի ընթերցման կամ հարուստի խնամարի նկատմամբ առաջացած կասկած սրուգելու հնարատրություն չի եղել: Մինչդեռ վերջին Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեան հրատարակչի ամփոփիչ դիտարկումը պարտադրեցնող է. «Այս գրութեան վաւերականութիւնը արուգելի է» (Յովս. - Յիշ-ք, էջ 132)⁴:

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ. մեզ հասած կոնդակը գրուած է ըստ ամենայնի ԺԳ-ԺԴ. դարերի սահմանագծում, առանել ճշգրիտ՝ 1320ական թուականներին. այս պնդման հիմքը կոնդակի ձևակարգարդն է, որի արուեստը տիպական է ԺԴ. դարի առաջին քառորդի Միսիք-Նախիջեւանի հայկական գրարուեստի համար (տե՛ս նկարը): Այս թուագրման օգրին վկայում են նաև ուղղագրական որոշ յարկանիշներ. «եւ» կապը գրուած է գերագանցապես միանիշ՝ «եւ», սովորական «աւ»ի փոխարէն երեք տեղ կայ «օ»: Կան նաև ընդօրինակման ժամանակ վրիպմամբ առաջացած՝ տառերի կամ վանկերի ջնջումներ, որոնք բուն փաստաթղթի մէջ չէին կարող լինել:

Ինչ առիթով պէտք է առաջացած լինէր հին փաստաթղթի վերաբերյալ օրինակման-նորոգման կարիքը. այս հարցի որևէ պարասխան (բուն օրինակը երեսի մաշուել էր և այլն) ենթադրութիւնից աւելին չի կարող լինել, ուստի սա պէտք է թողնենք անպարասխան:

ՎԱԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. «Կոնդակ... թէպէտ և հին աւի, այլ ոչ թուի ինձ վաւերական կամ հարագար բնագրին, զի երեսին ի նմին անհեղեղ մեծաբանութիւնք» (Միսական, էջ 516, ծ.): «Կոնդակի գրութեան ոճը և գաղափարներու և ասութիւններու երեսառաջութիւնն յիշատի Ն. Ալիշանի մէջ կասկած կը յարուցանեն... Իրապէս այլ այս կոնդակն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Աշոր Ողորմածին

4 Շահխաթունեանցի և Գ. Յովսէփեանի հրատարակութիւնների մատնանշում տե՛ս նաև «Արարար» հանդէսի բնագրային հրատարակութիւնների մատնագիւրտիւն, Կամնց Կ. Դ. Աւերեան, Երևան 1989, էջ 28:

անունով հասած նուիրագրին (Մեսրոպ եպիսկոպոս Մմբարեան, Երևջակ, էջ 418-20, աստ, էջ 534-6) և ուրիշ կոնդակի մը - Խաչիկի անունով - խառնաշփոթ ամփոփումը» (Ոսկ. Բ., էջ 577):

Յովսէփեանը (Յիշք, էջ 132) առաջարկում է այս կոնդակը համեմարել իր իսկ հրադարակած երեք փաստաթղթի և 1541 թ. մի կոնդակի հետ. թուարկենք համեմարելի այդ փաստաթղթերը.

1. Յովս. ՏՊ՝ 60՝ «Նուիրագիր Աշոտ թագաւորի Մաղարդայ վանքի համար», 976 թ. (Յիշք, էջ 132-4).

2. ՏՊ՝ 62՝ «Նրովարդակ գրում Սմբար Բ. արքայի կողմից Սանահնի ուխտին», 979 թ. (Յիշք, էջ 135-6).

3. ՏՊ՝ 64՝ «Կրակագիր Տոբիսիմէ արքայադսեր յանուն Նախավկայի վանուց Մաղարդայ», 981 թ. (Յիշք, էջ 137-42).

4. Գրիգոր ԺԱ. Կաթողիկոսի 1541 թուականի կոնդակ (Ստորագրութիւն Շահխ.ի, Բ. հր., եր. 308-13)»:

Բնագրի վաւերականութեան առումով շար ուշագրաւ են նաեւ Ղ. վ. Ալիշանի դարձուցումները. Սիսական, էջ 516. «Բննաշարժ է յիշարակ յիսուական մանանայիդ, գոր յևր կոնդակիդ գրանեմ նախ յիշեալ ի Միխայելէ Ասորոյ, ըստ հայ թարգմանութեանն. «Գ. հար մանանայ բերեալ ի Բարդուղիմէոսէ և ևդեալ քիտով ի հիմն եկեղեցոյն, որ հանդէպ հայի Գողթան գաւառին առ Երասխ գետով՝ ի քեղտօջ, գոր Մաղարթն կոչեն»։ Այսպէս և Օրբէլեան աներկբայաբար յևր յիշելոյ զշինութիւն եկեղեցոյն ի Բարդուղիմէայ, ասէ. «Եւ պահեցաւ յորմ եկեղեցոյն ի մանանայէն Իսրայէլացոց Գ. հար, գոր հասարակէ Միխայել պարմագիրն», սակայն որպէս քեղտօջ, Միխայել գմանանայն միայն յիշէ և ոչ զիսրայէլացոցն։ Նաւանագոյն գրէ Ղազար Ճահկեցի, թէ, «Եբեր և առաքեալն Բարդուղիմէոս յօրինեալ հացէն՝ գոր Բրիսպոս աճեցոյց, և ևդեալ ի հիմն եկեղեցոյ», և այլն։ - Ըստ յիշեալ կոնդակիդ Բաբգէն Սիսական իշխանագն կրօնաւորեալ՝ շինեաց նորոգ զառաքելահիմն եկեղեցին և զվանսն և հրախրեաց ի նաւակարիս՝ զթագաւորն Աշոտ Ողորմած և զԽաչիկ Կաթողիկոս, յամին 976. որոց հաճեցեալ յևր եկեղեցոյն օծանեն և կարգեն գնոյն Բաբգէն՝ եպիսկոպոս, թեմ սահմանեալ նմա զկարգեալն, որպէս ասի [էջ 517] անդ ի Մեծէն Ներսիսէ...»։ Էջ 517՝ «գրիւն», «Շիրինթալն» բառերի մօտ հարցական է դրել։ Վանքի կալուածների թուարկման հարումը բերելուց յետոյ գրում է. էջ 517. «Յայրում կեղակարծ հին գրումի, որ է կրակագիր Տոբիսիմէայ դսեր թագաւորին Աշոտոյ, յամի 981, ասէ նա վասն հօր իւրոյ՝ ընծայեալ վանացս զար յեկեղեցական սպասուց, և զայս ինչ նուէքս. «Սրբոյ Յակոբայ եկեղեցոյն դիմաց զԱյգոյ հողն, և Շամբայ երեք ջաղացն, և ջաղցի գրուի Սերսամուրն՝ չորս հարովն, և զՆաւարեղն, գորս դրամով գնեալ շնորհեաց և ոչ բռնութեամբ, և ևր յիշարակ հոգոյ իւրոյ և բարեպաշտ ծնողացն...»:

Շահխաթ., էջ 305, ծնթ. «Վասն այսր Գ. հար մանանային գրի և ի վախճանի Պարմութեան Միխայելի Ասորոյ՝ ի սկիզբն շարակարգութեան հովուաց Նայասարանի՝ ըստ այսմ. «Եւ ասեն շնորհաց նշան հին և նոր բերեալ ի Նայս Գ. հար մանանայ ի Բարդու-

դիմեռս է և եղեալ քփով ի հիմն եկեղեցոյն, որ հանդէպ հայի Գողթան գաւառին առ Երասխ գետով՝ ի քեղտօջ, գոր Մաղարթն կոչեն»:

Գուցէ մեր կոնդակի կամ պարմական բանառը աւանդոյթի արձագանգն է նաեւ Վարդան Արեւելցիի Աշարհացոյցի հետեւեալ հաղորդումը. «Խրամ (Խամ Գ.Դ., Խրաիմ Զ) քաղաք այժմ աւեր է ի մէջ Ասորայարայ և (ԱԲԳ.Դ.) Շամբի ձորն (ձորին Բ.Դ. յորոյն Գ) է առ ափն Երասխայ (երախ խայոյ փխ. Երասխոյ Գ) (ԱԲԳ.Դ.), ուր կայ (և անդ է փխ. ուր կայ ԱԲԳ.Դ.) Նախավկայն սուրբ Ստեփանոսն, նորոգեալն ի Բարգէնայ (Բարկենայ ԱԳ.) (ԱԲԳ.Դ.)»⁵:

* * *

Բնագրի ճշգրիտ վերարտադրութեան հետ միասին կոնդակի ամբողջական լուսանկարը տպագրելով, հաստատում ենք նրա վաւերականութիւնը գոնէ ըստ ներկայ փաստաթղթի գրչութեան ժամանակի՝ Ժ.Դ. դ. սկզբի, սակայն իրաւունք չունենք բացառելու նրա մէջ արձանագրուած՝ 976 թ. փաստաթղթի գոյութիւն ունեցած լինելը, անհնար չհամարելով նաեւ, որ այդ սկզբնագիրը կարող էր մեզ հասածի հետ կապարելապէս նոյնական չլինել: Իսկ սա նշանակում է, որ պարմական օժանդակ տուեալների գործածութեամբ այս փաստաթղթի՝ 976 թ. և Ժ.Դ. դ. շերտերն իրարից զարելը մնում է ապագային:

Փաստաթղթի հնութիւնը նկատի ունենալով՝ ամէն փողի վերջում որպէս փողափոխի նշան դրել ենք թեք գիծ՝ /: Կարծով գրուած փողերը գրել ենք նոսրագրով, ուղղագրական շեղումները՝ քարքերտող քառաքրեակով:

Տողարակին դրել ենք մեր վերծանման համեմատ առաջին երկու՝ հրապարակութիւնների (յաջորդ չորսը, ինչպէս ասացինք, վերարտադրել են նրանցից) ունեցած քարքերտութիւնները. Շահխաթունեանցի տպագրինը նշանակել ենք Ա, Արարարինը՝ Բ պայմանանիշներով, արձանագրելով նաեւ Շահխաթունեանի կրճատումները. Դ, Ե և Զ պայմանանիշներով արտայայտել ենք վերջին երեք տպագրութիւնների որոշ ձեւեր (Գ՝ Ալիշանի հրապարակութիւնը համեմատելն աւերող համարեցինք): Արձանագրուած քարքերտութիւնները ցոյց են տալիս, որ առաջին երկու տպագրութիւնների մէջ ընդհանուր միտումը եղել է բնագրի թերականական, ուղղագրական և իմաստային կանոնականացումը:

Չենք նշանակել՝

- աւ-օ քարքերտութիւնները:

- Բառամիջի և բառավերջի աւելադրութիւն յ-ն (աստուածայնեմար, սայ, դորայ), քառավերջի անիւրածեշտ յ-ի, նաեւ՝ «ը» գաղտնաւանկի գոյութիւն-չգոյութիւնը:

- Բնագրում անհնուր գրուած է «կաթողիկոս», որ նախորդ հրապարակիչները հերքեողաբար դարձրել են «կաթողիկոս». անտեսել ենք նաեւ սրանք:

- Մաշուած և եղծուած մասերի առանձին տառագծեր այսօր ևս նշմարելի են, սակայն այդպիսի տեղերի փակագծային [] վերականգնումներն արել ենք

5 Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի. Քննական հրապարակութիւն Նայկ Պերպերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի և տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 16, ք.81-83:

Բ՝ «Արարար»ի հրապարակության հիման վրայ՝ այն համեմարելով բնագրի հետ էլ համոզուելով, որ նրա ընթերցումները սրտյոզ են (յիշենք՝ համարժեք է չիթ-ին, յ՝ փիս-փոխարենին):

- Պարբերությունների քաժանույնը մերն է (բնագիրը գրուած է անընդ էջ տողերով):

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՆԴԱԿՈՒ

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐ՝ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔ: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ԺԴ. դ. սկիզբ: ԳՐԻԶ էլ ԾԱՂ ԿՈՂ՝ անյար: ՍՏԱՅՈՂ՝ Նախավկայի վանք:

ԹԵՐԹ 1. չգրուած՝ ք. երեսը: ՆԻԲԹ թողթ. արեւելեան: ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 143,5x27,5-28,2: ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասին (122x24,5). ձախ եզրից զոյգ, աջից՝ մէկ սեւով սահմանագծուած: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 110+ 1 (գրչի ստորգր.): ՎԱԵՐԱԿԱՆ ՆՈՒԹԻՒՆ՝ ԺԴ. դ. առաջին քառորդում արուած պարճէնում:

ՅԱՐԴԱՐԱՆՔ 27x17,7 չափի ձակարագարդ. վերելը խաչ (վերին թելը չկայ), նրա տակ բոլորակ, մէջը պարկերում վեց անձ. կենտրոնում Աստուածածին՝ մանուկ Յիսուսը գրկին, Աստուածածնից աջ Խաչիկ Կաթողիկոսը, նրա կողքը Բաբգէն եպիսկոպոսը՝, Աստուածածնի ձախում Աշուր Ողորմած թագաւորը (դէմքը պահպանուած կիսով չափ), մօտը երկու աշխարհական մարդ: Բոլորակի երկու կողմում մէկական թեւաւոր հրեշտակ, ամէն մէկի ձեռքին մի թշոց: Ըակարագարդի թիւի կենտրոնում Քրիստոս, նրանից աջ՝ թիւ ծայրին Պետրոս՝ առաքեալ, հակառակ ծայրին «ՊԱԼՂՈՍ» առաքեալ: Առաջին տողը զարդագրերով՝ թոջնագիր, 2-3րդ էլ վերջին 2 տողերը կարմրով (այսպէս՝ նորրգիր):

ՎԻՃԱԿ վնասուած. երկայնքի 61 սմ մասի ք. երեսին ԺԹ. դարում փակցուած սպիտակ քաթան, որ այդուհետեւ՝ միւս վերջ շարունակում է միայն եզրերով, ձակարագարդը խիստ վնասուած, ունի թափուած տեղեր: Թղթի անորակութեան պարճաւորով շար տեղերում թանաքը թափուած, գրերը՝ հազիւ երեւացող:

ՆԵՏԱԳԱՅ ՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ-ԲՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ՝ Բ. երեսին, ԺԹ. դ. շրագրով «Կոնդակ Խաչիկ Կաթողիկոսի վասն ձեռնադրութեան Բաբգէն եպիսկոպոսի եւ կարգելոյ վանահայր Նախավկայի. Տճ՝ Ա. ի թիւ. հայոց ՆԻԵ. (976 թիւնական թիւ)»:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ-ՏԱՍՅԷ՝ Մաշտոցեան Մարենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 244, վաւ. 396ա:

ՆԱԽՈՐԴ ՆՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ՝ տե՛ս վերը:

ԲՆԱԳԻՐ

ՈՒ[ԱՄԲ] ԱՆԵՂԻՆ
ՆԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԱ/ԼԻ ԵԼ Ի
փառս ծնից[ել]ոյն¹ եւ² Ի³ նմա-
նէ անեղապէս Որդւոյն մի/ածնի,
եւ Ի փառս բխեցելոյն⁴ Ի յէու-
թենէ Հոգւոյն⁵ ճշ[մա]/լտի. այս
մեր գիր Հոգեւորական բարձր
հրամանի Հա/ստատութիւն է եւ
աւրհնութիւն:

Եւ Ի Հոգեւոր Հովիւթեան⁶
/ Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթո-
ղիկոսի եւ ըստ մեծի մերոյ տէր/
ութեան արեւելից⁷ եւ հարա-
ւոյ⁸ Հայոց թագաւոր⁹ Աշոտ /
հորջհորջեալ¹⁰ անուամբ՝ բարե-
պաշտ եւ մեծ Շահանշահ/ի, ես՝
Աշոտ թագաւոր թագաւորեաց¹¹
ամենայն տիեզերաց, / եկեալ
Ի սուրբ ուխտս աստուածաբ-
նակ Նախավկայիս, հանդերձ /
զօրաւքս¹², թագաւորաւք¹³ եւ

իշխանաւք, Տեառն Խաչկայ¹⁴
Հայոց կաթ/ողիկոսի, երկիր պա-
գալ¹⁵ սուրբ տաճարիս հին Մա-
ղարդա վանից, / երանելի կրօ-
նորս¹⁶ աստուածայմեծար մե-
ծանուն Տեառն¹⁷ Բաբգենի¹⁸ /
Հայկազնոյ¹⁹ նախաշինաւդ²⁰
եւ Ի Քրիստոս ծնող²¹ Հոգեւոր
գառանց՝ /մանկանց եկեղե-
ցոյն²² եւ բարձր հրամանի բա-
րեպաշտ թագաւոր/ի եւ Տեառն
Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի²³
եղեւ ձեռնադրեալ արք/եպիս-
կոպոսայպետ ՆԻՇ.²⁴ տոմարիս²⁵
Արամեան մնացուածիս: Եղեւ /
կատարումն շինութեան եւ նո-
րոգութեամբ²⁶ աստուածայբ-
նակ Սուրբ Նախ/այվկայիս՝ ջա-
նիւք եւ աշխատութեամբ Տեառն
Բաբգենի, որ էր սայ շին/եալ
սուրբ առաքելոցն²⁷ Բարդողո-

1 Բ ծնելոյն

2 ԱԲ > եւ

3 ԱԲ > Ի

4 ԱԲ բղխեցելոյն

5 Դ հոգոյն

6 ԱԲ հովուութեան

7 ԲԵ > եւ ըստ մեծի մերոյ փրութեան արեւելից

8 Ա հարաֆայնոյ] հարաւոյ

9 Ա թագաւորի, Ե թագաւորն

10 ԱԲ յորջորջեալ

11 ԱԲ թագաւորաց

12 Ա զօրօք, Բ զարարս

13 Ա թագաւորականօք] թագաւորաւք

14 Դ ընդ Խաչկայ

15 ԱԲ երկրպագեալ

16 ԱԶ կրօնատրս, Բ կրտումատրս] կրօնորս

17 Ա փեր] փեառն

18 ԴԶ բաբգէն

19 Ա հայկազն

20 Դ նախաշինող

21 Բ ծնաղ

22 ԱԲ եկեղեցոյ

23 Ա > եւ բարձր հրամանի բարեպաշտ թագաւորի

եւ փեառն խաչկայ հայոց կաթողիկոսի

24 Բ նագրում .ն. եւ .լ. փառերի միջեւ մէկ կամ երկու
փառ՝ ջնջա՞ծ:

25 Ա փոմարիս

26 Ա նորոգման, Բ նորոգութեան

27 Բ առաքելոյն

մէոսի²⁸: Եւ ի սուրբ²⁹ տաճարիս
կայ հան/գուցեալ³⁰ սեւեռեալ
բէվեռն³¹ բազկացն Յիսուսի եւ
ի³² արքայական³³ թա/գից փուշ³⁴
պսակէն ճուղ մի, եւ ի Քրիստոսի
ձեռաց Գ. հատ մանանայն / եւ ի
բազմայհաւաք սրբութեանցս³⁵,
որ աստ կեան³⁶ հաւաքեալ:

/ ետու հնձէքս³⁷ եւ հայ-
Եւրենիքս եւ դասայկերտ³⁸
եւ ընծայան³⁹ հին⁴⁰ Մա/ղար-
դեվանաց⁴¹ Սուրբ ըՍտեփա-
նոս⁴² Նախայվկային, Տիրամայր
Սուրբ Աստուած/ածնին եւ ի⁴³
Սուրբ Գորգ⁴⁴ զաւրավարին՝
անդառնալի եւ բարձր հրամ/ա-
նաւ մերով թէմ եւ վիճակ⁴⁵,
զոր⁴⁶ եւ սահմալեալ⁴⁷ էր նախ-
նացն⁴⁸ / մերոց եւ սուրբ հայրա-

պետացն⁴⁹ մերոյ⁵⁰ Տեառն Ներ-
սէսի՝ թոռին մերոյ սուրբ Լոյ/
սաւորչին⁵¹. նախ եւ առաջին
խոյակապ⁵² եւ հռչակաւոր մայ-
րայքա/ղաքն Նուխոռան⁵³, ի⁵⁴
Կոկ⁵⁵ գաւառն բոլորովին. ի⁵⁶
Խոյ, որ է Զարեւանդ գաւ/առն⁵⁷
եւ ամենայն վիճակն⁵⁸ իւր բոլո-
րովին, մինչ ի Նուան, ի Ղարայ
դարայն⁵⁹, որ / բաժանի Առաքե-
լոց յերկրէն⁶⁰ եւ գնայ մինչեւ ի
Ղարայ Թափան⁶¹, / եւ⁶² բաժա-
նի ի Սալամաստայ, ի Երասխայ⁶³
մինչեւ⁶⁴ ի Մարանդայ գիրիւ
/էն⁶⁵, Մարանդ իւր վիճակովն եւ
Շրինթալն⁶⁶ իւր յերկրովն⁶⁷ գնայ
մինչ ի / դոցակն Խոստրովոլ⁶⁸ ի
յԱզատ եւ ի Գիրեան⁶⁹, ի Զու-

28 Ա բարդուղիմէոսի + եւ թաղեոսի, Բ բարդուղիմէոսի

29 «Սուրբ» բառին յաջորդում է ջնջած՝ «ն»

30 «Խան/գուցեալ»՝ փողի վերջում՝ «Խան» վանկից յետոյ ջնջած «կ»

31 ԱԲ սեւեռեալ բեւեռն

32 Բ > ի

33 Ա յարքայական] ի յարքայական

34 «Փուշ» բառին յաջորդում է ջնջած «մի»

35 Ա սրբութիւնքս] սրբութեանցս

36 ԱԲ կան] կեան

37 Դ ընծէքս

38 ԱԲ դասարակերք, Զ դասարակերք

39 Ա ընծայան, Դ ընծայ, Զ ընծայարան

40 Բ ընծայ անիին] ընծայան հին

41 Ա մաղարդայ վանից, Բ մաղարդայ վանաց

42 ԱԲ սարփաննոս

43 ԱԲ > ի

44 ԱԲ գեորգ] գորգ

45 Դ վիճակ + սահմանեցաք

46 Ա որ] գոր

47 Ա սահմանեալ] սահմալեալ

48 Ա ի նախնեաց

49 Դ հայրապետէն

50 ԱԲ մերոց

51 ԱԲ լուսաւորչին

52 Ա խոյակապ] խոյակապ

53 Բ նախիջեան

54 Ա > ի

55 ԱԴ (կոգ), Բ կոգ

56 Ա > ի

57 Բ գաւառ

58 Ա վիճակ

59 Ա դարադարան, Բ դարադայն

60 Դ յառաքելոց երկրէն

61 ԲԴ դարաթափան

62 ԱԶ > բաժանի առաքելոց երկրէն... դարայ թափան եւ

63 ԱԲ յերասխայ

64 Ա մինչեւ

65 Բ մարանդ] մարանդայ գիրիւէն: Դ գրին

66 Բ իշրինթալն] եւ շրինթալն, Ա շիրինթալն, Դ շիրին թաղն, Ե իշրինթալն

67 Ա վիճակովն] յերկրովն, Բ երկրովն

68 ԱԲ դղեակն խոսրովն] դոցակն խոսրովն

69 Դ ազար եւ գիրան, Ե ազար եւ ի գերան: ԱԲ գիրան

ղայ⁷⁰ եւ իւր վանքն, / ի⁷¹ յԱստապատ⁷² եւ իւր վանքն, ի Շամպ⁷³ եւ իւր վանքն, ի Զաղացտեղն⁷⁴, ի⁷⁵ / յԱրարքն⁷⁶ եւ իւր վանքն եւ յամենայն Դիտայապաւլացդ⁷⁷ յար[եւելեան հարաւ]ոյ⁷⁸. տուաք ընծայ⁷⁹ եւ հայրենիք անդառնալի եւ բարձր հրամանաւ / մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի եւ ահեղ դատաստանն. եւ մի՛ ոք իշխեսցէ ի մեծաց եւ ի փոքր⁸⁰ արգել առնուլ կամ խաւսել չար բան:

որք / ի ժամանակի ժամանակի կան ի պաշտաւն սրբութեան՝ անմոռաց յիշել պարտիք ի Քրիստոս, եւ յայսմ յետէ ի գաւառաց սահմանեալ / թէմէն եւ վիճակէն՝ Դիտայապաւլաց⁸¹ ազգի որդաց Դիայապաւլաց⁸² / կամ տանուտէրք⁸³ ի⁸⁴ յերկրէն կամ գեղջէն՝ մեծ մարդ⁸⁵ կամ փոքր, այ/ս սահմանալ թէ-

միս⁸⁶ եւ վիճակէ⁸⁷ եւ յամենայն անդաստանաց՝ եւ ամենայն ար/մտիք եւ իրաւունք, որ տալ կամին ի յԱստուծոյ եւ յաթոռոյս, որք ջանայն / յարկաց⁸⁸ պահանջել կամ ընդ չարով առնել, այնպիսիքն նզովե/ալ եղիցին ՅԺԸ. հայրապետացն, վարձքն զԿորխայ եւ / զԴադանայ⁸⁹ առցէ⁹⁰, մասն եւ բաժին ընդ Յուդայի եւ ընդ Կայեն/ի եւ խաչայհանուլացն եղիցի. ամէն⁹¹:

աւարտումն եղեւ / բա-
Եւնիս եւ գրիս ձեռամբ մեծանուն Տեառն Խաչկայ կաթողիկոսի / ամենայն հայոց եւ Տէր Բաբգենի, եւ մեծ իշխանացն Ապղարիպի՝ իշխան/նի⁹² Հայոց եւ Վրաց⁹³, Վասակ իշխանի⁹⁴ Սիւնեաց, Գրիգոր իշխանի⁹⁵ Ռըշ/տունեաց⁹⁶, Գէորգ⁹⁷ իշխանի⁹⁸ Գնունեաց, Շապ[ու]հ իշխանի⁹⁹ Արծրունեաց: / Նամակիս եւ

70 Ա ջուղա

71 Ա > ի

72 Դ աստապատ

73 ԱԲ շամբ

74 Ա ջաղաց տեղն + եւ իւր վանքն

75 Ա > ի

76 Ա յարարք

77 Բ դիտայապաւլաց

78 Ա > եւ յամենայն դիտայապաւլացդ յար[եւելեան հարաւ]ոյ. մեր վերականգնումն ըստ Բ, էջ 31

79 ԱԲ ընծայ

80 ԱԲ փոքրոց] փոքր

81 Բ դիտայապաւլաց

82 Բ > դիտայապաւլաց

83 Բ տանուտէրք

84 Բ > ի

85 Բ նազրում «մարդ» բառի «ք» գիրն առելի նման է «փ»ի

86 Բ թեմիս

87 Ե վիճակիս

88 Բ հարկս] յարկաց

89 Ե գղանայ] գղաղանայ

90 Բ առցեն

91 Ա > կամ խաւսել չար բան... եղիցի. ամէն

92 Ա իշխանին

93 Ա եւ հայոց] հայոց եւ վրաց

94 Ա իշխանին

95 Ա իշխանին

96 Ա ըռշտունեաց, Բ ըշտունեաց

97 Բ գեորգ] գեորկ

98 Ա գեորգ իշխանին

99 Ա իշխանի

սիկէլիս¹⁰⁰ կատարիչքն¹⁰¹ աւրհ-
նին յԱստուծոյ եւ յամենայն
սրբոց, ա/փաբանիչքն¹⁰² դատին
ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ
է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

եառն խաչկայ կաթողի-
/Տկոսի¹⁰³ ամէնայն Հայոց՝
պատրիարք¹⁰⁴ յարեւել/ան¹⁰⁵
տանս, առաքեցայք գրաւորա-
կան աւրհնութեան հրամանաւս
/ մեծանուն երջանիք¹⁰⁶ Տէր Բաբ-
գէն արքեպիսկոպոս¹⁰⁷ գալ առ
ձեզ եւ / առաքելաբար¹⁰⁸ շրջես-
ցի¹⁰⁹ ընդ¹¹⁰ միջի ձերում՝ վարդա-
պետել, խրա/տել եւ ուսուցանել
ի հաւրենս¹¹¹ եւ ի պատուիրանս
Տեառն, կալ ան/արատութեան¹¹²,
ի տուէ եւ ի գիշերի տալով
զանձն աւրինակ / ձեզ ամենե-
ցուն. ինքն արասցէ եւ ձեզ ուս-
ցուցէ¹¹³ սրբութեամբ, / արդա-
րութեամբ, խոնարհութեամբ եւ
յերկուղիւ¹¹⁴, սիրովն առ Աստո-

ւած եւ / զընկերս¹¹⁵ իւր: Եղբար-
սիրութեամբ¹¹⁶, աղքատսիրու-
թեամբ, ողորմած/ութեամբ եւ
աղաւթիւք¹¹⁷ լինել այցելու որ-
բոց եւ այրեաց, եւ ամենայն¹¹⁸ /
կարաւքելոց¹¹⁹ կարեկից սիրովն
Քրիստոսի: Կոչեսցէ զարժա-
նաւորան եւ զի/մաստունան ի
կարգ եւ աստիճան¹²⁰ կիսա-
սարկաւազութեան¹²¹ եւ քա-
հանայ/ութեան: Կալցի եւ հրա-
մանաւ¹²² մերով ի վերայ ձեր
իշխանութիւն / առաքելական՝
կապել եւ արձակել յերկինս եւ
յերկրի, զմեղուց/եալսն կշտամ-
բել եւ յանդիմանել, եւ ըզզղ-
ջացեալսն¹²³ ընդունել ապ/աշ-
խարհութեան¹²⁴: Որով եւ դուք
ամենեքեան սիրելի որդի¹²⁵ ի
Քրիստոս զաստուած/այպատիւ
եւ զառաքելաշնորհ¹²⁶ արքեպիս-
կոպոսդ՝ մեծանուն Տէր Բաբգէն
/ մեծաւ պատուով եւ յոյժ սիրով
ընկալարո՛ւք որպէս հրեշտակ /

100 ԱԲ սիկիլիս

101 Բ կապարոդքն] կապարիչքն

102 ԱԲ խափանիչքն

103 Ա փէր խաչիկ կաթողիկոս: Բ կաթողիկոսի

104 ԱԲ պապրիարգ

105 Բ առաքելական] յարեւելան

106 Ա զմեծանուն երջանիկ: Բ երջանիկ

107 Ա արքեպիսկոպոսն

108 ԱԲ առաքելաբար

109 Ա շրջիլ

110 Ա ի] ընդ

111 Ա յօրէնս, Բ յարէնս] հարէնս

112 Բ յանարարութեան

113 Բ ուսուցէ

114 Բ երկիւղիլ

115 Բ առ ընկերս] զընկերս

116 Բ եղբայրսիրութեամբ, Ե եղբայրասիրութեամբ

117 Ա > կալ անարարութեան, ի փոէ եւ ի գիշերի...
եւ աղտոյթս

118 Ա > ամենայն, Բ փնանկաց] ամենայն

119 Ա կաթօքելոց, Բ կարաւքելոց] կարաւքելոց
(երկաթագրից օրինակելու S-Ք շփոթ)

120 Բ յաստիճան

121 Ա կիսասարկաւազութեան + սարկաւազութեան

122 Բ հրամանաւս

123 Բ զղջացեալսն

124 Բ յապաշխարոթիւն

125 Բ որդիք

126 Բ զառաքելաշնորհ

Աստուծոյ, եւ զառաքեալսն¹²⁷ Քրիստոսի, եւ ամենայն հոգեւորական խրատոյ¹²⁸ դորայ, որ ի / չահ եւ աւգոլտ է հոգեւոր ձերոց, հնազանդութեան¹²⁹ ունկնդիր լեր[ու]ք¹³⁰: Այլ եւ կանոնեալ հաս եւ զիրաւունք¹³¹, զոր եւ¹³² պարտիք տալ յԱստուծոյ¹³³ / բաժին յԱթոռոյ¹³⁴ զհաս տանց քահանայից եւ զամենայն ընդանաց¹³⁵ նոցա, / զերախայրիս կալոց եւ¹³⁶ յընծանաց¹³⁷, զտեառնականս¹³⁸, զխաչաւրհնեան¹³⁹ եւ / զսրբայնուվէրս¹⁴⁰, զիրաւունս մատաղաց, կենդանեաց եւ ննջեց/ելոց, բազմականս¹⁴¹ եւ¹⁴² զանկարծամահ¹⁴³ եւ զառակամահ եւս ամենայն¹⁴⁴ / իրաւունս կենաց եւ մահոլ լիով անթերի տո՛ւք ի ձեռս դորայ / զուարթ

եւ առատ սրտիւ, որպէս¹⁴⁵ զի ըզտուրս զուարթ եւ ա/ռատ սիրէ Աստուած:

մի՛ ոք իշխեսցէ հակառակ **Ե**ւկիլ սմայ¹⁴⁶ հրամանիս / մեր եւ արգելցէ իրաւանց¹⁴⁷ տալոյ, կամ¹⁴⁸ խորեսցէ կամ աւագանկա/նի եւ ոյժ¹⁴⁹ հասուցանէ Սուրբ Նախավկային վանից¹⁵⁰: Զի որ ոք որ դմայ¹⁵¹ / կամ հրամանիս մեր հակառակ լիցի, նա այնպիսին է ընդ անիծուք¹⁵², / ներքոյ բանադրանաց, զանէծսն Կայէնի առցէ յԱստուծոյ, զմասն Յուդայ/ի եւ զխաչահանուցն: Որով աւրհնեալքն ի դմանէ աւրհնեալ / եղիցին յԱստուծոյ, կապեալքն ի նմին մնասցեն՝ մինչեւ զղջացին: Վասն / որոյ ի մտանել դորայ եւ հոգեւորական բարձր հրամանիս մերոյ առ / ձեզ եւ սուրբ Սիօնիս, իջցէ եւ շնորհք ողորմութեանն¹⁵³ Աստուծոյ յերկնից / ի վերայ ձեր եւթնպատիկ եւ¹⁵⁴ լցուցէ զձեզ ամենայն հոգեւոր եւ / մարմ-

127 Բ գառաքեալ

128 Բ խրատոց

129 Բ հնազանդութեամբ

130 Ա > զմեղուցեալսն կշտամբել... ունկնդիր լերուք

131 Ա հասք եւ զիրաւունս

132 Բ > եւ

133 Ա աստուծոյ

134 Բ աթոռոյ

135 Բ ընդանեաց

136 Բ > կալոց եւ

137 Ա > զհաս տանց քահանայից, եւ զամենայն ընդանաց նոցա զերախայրիս, կալոց եւ յընծանաց: Բ հնծանաց

138 Ա քահանայականս

139 Բ զխաչաւրհնէրնսն

140 ԱԲ զսրբանուէրս

141 Ա բազմականսն

142 Ա > եւ

143 Ա զյանկարծամահ

144 Ա եւ զամենայն] եւս ամենայն

145 Բ > սրբիս որպէս

146 Բ սմա + եւ

147 Բ իրաւունք] իրաւանց

148 Բ կամ + առ

149 Բ յուշ] ոյժ (գուցէ այսպեղ պէտք է ենթադրել «[յր]ոյժ» բառը)

150 Բ նախավկային վանաց

151 Բ > որ (դմայ)

152 Բ անիծաւք

153 Բ ողորմութեան

154 Բ > եւ

նաւոր բարութեամբ: Բարձցէ¹⁵⁵ ի ձէնջ զամենայն ցասու/մն¹⁵⁶, զպատուհաս եւ զտարաժամ մահ յաշխարհէդ¹⁵⁷ ձեր, տաց/է¹⁵⁸ ձեզ շինութիւն, անդորրութիւն եւ¹⁵⁹ խաղաղութիւն, բուսոց եւ / տնկոց եւ ամենայն անդէոց ձեր աշողութիւն¹⁶⁰ եւ քաղցըն¹⁶¹ պտղաբեր/ութիւն, պաճարեղէն անասնոց ձեր անսղալ¹⁶² ծնընդականութիւն / եւ ամենայն բարեաց ձեր լիութիւն եւ առատութիւն: Եւ աւրհնեսցէ / զձեզ զամենեսեան Քրիստոս Աստուած մեր, որպէս զի զառաւրեայ կեանս / վայելեցէք¹⁶³ եւ երկնից արքայութեան եւ թագաւորութեան Հասա/նիցէք ընդ ամենայն սուրբս ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որ է աւրհնեալ ամենայն յաւիտեանս. ամէն¹⁶⁴:

Նորհեցայք ի ձեռն¹⁶⁵ / Շղորայ ձեզ պարգեւս Հոգեւորական՝ զեղն¹⁶⁶ աւծու-

թեան¹⁶⁷ սրբալուս¹⁶⁸ եւ զաստուածագործակ սուրբ տանն¹⁶⁹, ի լուսաւ/որութիւն նորածնելոցն աւազ[ան]աւ յորդէկրութիւն¹⁷⁰ Հաւր¹⁷¹ երկն/աւորի եւ ի ժառանկակցութիւն¹⁷² Քրիստոսի Աստուծոյ յուսուն¹⁷³ մերոյ: Զնոյ/ն ի ճակատն նշան Հաստատութեան՝ յաւծումն քահանայութեան, ի նորոք / զութիւն¹⁷⁴ սուրբ եկեղեցոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ աւրհնելոյն ամենայն¹⁷⁵ յաւիտեանս ամէն:

արմրով խաչ) Խաչիկ (Կծառայ Յիսուսի Քրիստոսի¹⁷⁶, շնորհաւք եւ ողորմութեան¹⁷⁷ նորին կաթ[ող]իկոս ամենայն Հայոց:

ախ լս.ում, վերից վար, (Չերկայնակի) Գրեցաւ ձեռամբ Աքայթանկեղ¹⁷⁸ դպրի, Ն.Ի.Ե տոմարի¹⁷⁹ Արամայն մնացուածի¹⁸⁰:

155 Բնագրում «բարձցէ» բառից յետոյ գրած եւ ջաջած՝ «էն»

156 Բ ցասումն + եւ

157 Բ յաշխարհէ

158 Բ րացէ + եւ

159 Բ > եւ

160 Բ յաջողութիւն (բառս պէտք է լինէր «անողութիւն»)

161 Բ քաղցը

162 Բ անսղալ

163 Բ վայելիցէք

164 Ա > որպէս զի ըզպորս գուարթ... յախրեանս ամէն

165 Ա ձեռս

166 Ա զիւղն

167 Բ արինութեան] աւծութեան

168 ԱԲ սրբալոյս

169 Ա մեռունն] րանն

170 ԱԲ յորդէկրութիւն

171 Ա հորն, Բ հարն

172 ԱԲ ժառանգակցութիւն

173 ԱԲ յուսոյն

174 ԱԲ նորոգութիւն

175 Ա որ է օրինեալ] արինելոյն ամենայն: Բ ամենայն

176 Ա քրիստոսի + ասպրումայ մերոյ

177 ԱԲ ողորմութեամբ

178 ԱԲ ազաթանգեղ

179 ԱԲ րումարի

180 Ա արամեան մնացուածիս

ՀԱՊԱՌՈՐԴԻՈՒԲԱՆՆԵՐ

ԱՐՄԻՆԵ ԵՓՐԻԿՅԱՆ

պարմական գիյր. թեկնածու

ԳՈՂԹՆԻ 1919 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարությունը և Մուդրոսի զինադադարի մասին լուրերը հայ ժողովուրդը ցնծությամբ ընդունեց: Թվում էր, թե Ղալաթի մարտում ընդհանրապես, Նախիջևանի գավառում՝ մասնավորապես խաղաղություն կհաստատվի և բոլոր հարցերը արդարացի կլուծվեն:

1918 թ. նոյեմբերի վերջին թուրքական զորքերը սկսեցին հեռանալ Ղալաթից: Հանրապետության իշխանությունները շրապ միջոցներ ձեռնարկեցին թուրքերի կողմից դարարկվող փարածքները զորքեր մարցնելու և փեղական վարչակազմեր ձևավորելու համար: ՆՆ ներքին գործերի նախարարի 1918 թ. նոյեմբերի 30-ի կարգադրությամբ Ղալաթի իշխանության ենթակայության փակ անցնող փարածքներում նշանակվեցին կոմիսարներ: Նախիջևանի գավառային կոմիսար նշանակվեց Գ. Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհ): Նշանակվում են նաև նրա օգնականը և գավառակների կոմիսարները¹: Դեկտեմբերի 6-ին հանրապետության կառավարությունը որոշում է հաշարար բաժանմունքներ և քննչական մասեր բացել Շարուրում (Բաշ-Նորաշենում), Նախիջևանում և Օրդուբադում:

Մակայն դեպքերի զարգացումն այլ ընթացք ստացավ: 1918 թ. վերջին բռնկվեց հայ-վրացական պարերազմը, և կառավարությունը հարկադրված ողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեց Ղալաթի հյուսիսային սահմաններում սկսված մարտական գործողությունների վրա:

Թուրքերի հեռանալուց հետո հայկական զորքերի հետ իրենց հայրենի օջախներ սկսեցին վերադառնալ արևելահայ գաղթականները, այդ թվում նաև շարուրցիներն ու նախիջևանցիները: Վախենալով վրեժխնդրությունից, ինչպես նաև չցանկանալով կորցնել իրենց ձեռքն անցած հայերի ունեցվածքը, Շարուր-Նախիջևանի փարքեր վայրերից սկսվեց հեռագրերի հեղեղ Թավրիզ՝ պարսից թագաժառանգ Հազրաթ Վալային՝ «խնդրելով օգնություն, միջնորդություն, որ հայերը չկորսեն իրենց, որ հայերի սոսկալի ջարդերից ազատեն իրենց»²:

1 Տե՛ս ԲՆԱ, 1933, թ. 1-2, էջ 58:

2 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 212, թ. 5:

Նայկական իշխանությունների անկազմակերպ, անհետևողական ու անհաշվենկապ, անվճռական քայլերը, արդի հայության անպարտապահականությունը՝ վճռականորեն արևը կանգնելու իր հայրենիքին, գումարվելով ՄԿ թուլությանը և Անգլիայի հակահայկական դիրքորոշմանը, օբյեկտիվորեն խոչընդոտեցին ՄԿ օրինական իշխանության ամբողջական և ամուր հաստատմանը Նախիջևանում:

Նախիջևանի թուրք բնակչության ղեկավարությունը բացեիքաց ցույց էր ցույց իր հակահայկական քրաժողովության և հայկական իշխանության քրապալման ձգտումները:

Գողթնում, որը Նախիջևանում հայկական իշխանության օրոք գավառի կարգավիճակ էր ստացել՝ Օրդուբադի փոխարեն կենտրոն ունենալով Ագուլիսը, կյանքը կարծես խաղաղ հունի մեջ էր մտնում և որոշ ժամանակ հայերի ու թուրքերի միջև հարաբերությունները կարգավորվել էին: Սակայն դա լուրջ թվացյալ էր: Նախիջևանի հայերի նահանջից ոգևորված Գողթնի մահմեդականները արդեն հուլիսի 25-ին ուժեղ կոիվներ սկսեցին: Գողթնի գավառային կոմիտար Աշոտ Մելիք-Մուսյանը օգոստոսի 3-ին և 18-ին հաղորդում էր, որ հայկական Վերին և Ներքին Ազա, Դեր, Շուռուք, Փորաղաշար, Գյաղ գյուղերը, իսկ Ղազանչի գյուղից 500 հոգի մուսուլմանների ճնշման քակ անցել էր Գողթնի լեռնային հարված, այդ ընթացքում հայերը ոչնչացրել են թաթարական Բիլավ և Բեյրուք գյուղերը: 10-օրյա համառ կոիվներից հետո ընկնում է Տանակերտ հայկական գյուղը: Նապկապես դաժանորեն է ոչնչացվում հայկական փոքրիկ Բաղաբիկ կոչվող գյուղը: Գյուղի մի խումբ երիտասարդների հաջողվում է հեռանալ լեռներ, մնացած ողջ բնակչությունը ոչնչացվում է, բացի 40-50 երիտասարդ աղջիկներից, որոնք գերեվարվում են³:

Տանակերտի անկումից և Բաղաբիկի կոտորածից հետո երկու Ագուլիսները ճանաչում են Ադրբեջանի իշխանությունը⁴: Վ. Ագուլիսի ժողովուրդը Օրդուբադում գրավող Ադրբեջանի իշխանության ներկայացուցչին ցույց էր ցույց տալիս և մոտավորապես հետևյալ բովանդակությամբ համախոսական. «Մենք, Վ. Ագուլիսի ժողովուրդս, ճանաչում ենք Ադրբեջանի կառավարության Օրդուբադում գրավող ներկայացուցիչին և խնդրում ենք նրա հովանավորությունը»⁵: Ագուլիսների օրինակին հետևում է Յոնայի (Չանանաբ) բնակչությունը: Սրանք ևս երեք պարզամավոր են ուղարկում Օրդուբադ և խոսք ցույց համերաշխ ապրել հարևան թուրքերի հետ⁶:

Այդ օրերին գավառապետ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը գրավում էր Ռամիսում և նահապարձակ լինելու ծրագրեր էր մշակում: Այսպես օգոստոսի 25-ին գումարվեց Գողթնի հայության 5-րդ համագումարը, որին մասնակցում էին Բիստ, Փառակա, Ալահի, Մեսրոպավան, Ռամիս, Տանակերտ, Բաղաբիկ, Դեկսար, Շուռուք, Փորաղաշար, Գյաղ,

3 Տե՛ս Ն. Նախնազարյան, Գողթան գավառ, Թեհրան, 1991, էջ 334:

4 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 95, թ. 5, ֆ. 201, ց. 1, գ. 170, թթ. 19-20:

5 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 41, թ. 11:

6 Տե՛ս անդ:

Ղազանչի, Ազա և Դեր գյուղերի 40 պարզամաղորներ: Քննարկվեց սրտեղծված դրոշմները և ընդունվեցին որոշումներ: Դրանք մասնավորապես նախատեսում էին պարզել Նայասարանի կառավարության վերաբերմունքը դեպի Գողթնը, հնարավոր միջոցները Գողթնը ապահովելու դրսի ուժով, հացով և դրամով, սերյա կապ հաստատել Գենվազի, Ղափանի և Գորիսի հետ, և խնդրել Զանգեզուրի ղեկավարությանը հովանավորել և կառավարել Գողթնը: Որոշումների վերջում նախատեսվում էր դիմել Նայասարանի կառավարությանը, և եթե «Նայասարանի կառավարությունը զլանալու լինի անմիջապես պարասխանելու Գողթնի դրած հարցերին, այն ժամանակ համագումարը այս արձանագրությունը իր բոլոր մանրամասնություններով, լրագիրների միջոցով, հասարակական լայն խավերի նիւթ է դարձնելու և իր դասը հանձնելու համայն հայութեան պաշտպանությունը»⁷:

Համագումարի որոշումները գավառի միլիցիայի պետ Մովսես Գյուլնազարյանը Զանգեզուրով հասցրեց Երևան և սեպտեմբերի 8-ին երկու գեկուցագիր ներկայացրեց՝ մեկը Նախարարների խորհրդին, մյուսը ներքին գործերի նախարարին: Ներկայացնելով սրտեղծված իրադրությունը, նա համագումարի անունից խնդրեց ՏՏ կառավարության գրավոր հրահանգները Գողթնի անեկիթների մասին⁸:

ՏՏ կառավարությունը սեպտեմբերի 9-ին քննարկելով Գողթնի մասին հարցը, որոշեց դրամի պահանջը բավարարել, իսկ հաց ու մարդիկ ուղարկելը համարեց անհնար⁹: Նույն օրն էլ պարտասպանվեցին 5-րդ համագումարի նախագահությանն ուղարկվող այս հրահանգները: «Երևանի հայությունը միշտ եղբայրական սրտացավ վերաբերմունք է ունեցել և ունի դեպի Գողթանի անջարված հայ ազգաբնակչությունը:

Եթե մեզինք պեղեկություններն ու լուրերը ուշ են ստացվում, դրա պարճառը հաղորդագրության դժվարությունն ու ճանապարհների հեռավորությունն է: Ուղարկում ենք Ձեզ վերջին լուրերն ու թերթերը: Բանակցություններ ենք վարում գլխավոր կոմիսար գնդապետ Նասկելի հետ՝ Նախիջևանի և Շարուրի գավառներում ամերիկյան նահանգապետություն հաստատելու համար: Ձեզ մոտ նրա նեկայացուցիչը Դ-ը Աշերը իր հետ բերում է փող և դեղորայք:

Ազգային խորհուրդը, եթե առանձին ազգային վրանգ չի սպառնում՝ թող մնա իր տեղը, իսկ եթե որևէ անապահովություն է զգացվում, լավ կլինի, որ ժամանակավորապես փոխադրվի Զանգեզուր:

Մենք ուժի չենք դիմելու և ոչ էլ ուժով ենք գալու ձեզ մոտ, մեր ցանկությունն է համաձայնության ճամփով բանալ երկաթուղին և ալյուր ուղարկել:

Չպետք է մոռանանք, որ Նայասարան ինքն էլ անընդհատ ենթարկվում է հարձակումների գրեթե իր բոլոր սահմաններում, և չնայած այդ ծանր դրության մենք միշտ հի-

7 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 95, թթ. 2-4:

8 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 170, թթ. 22-23:

9 Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 170, թ. 21:

շում ենք Գողթանն ու նրա բնակչությունը և ամեն կերպ աշխատում աջակցություն ցույց տալ մեզնից անջատված մեր հարազատ եղբայրներին»¹⁰;

Իրականում ՄԿ կառավարությունը գաղտնի կերպով ստեղծում է երկու ջոկատ՝ Գարեգին Նժդեհի և Ղազար Քոչարյանի (Քաջալ Ղազար) գլխավորությամբ, որոնք Դարալագյազի և Զանգեզուրի վրայով պետք է անցնեին Գողթն, փաստորեն իրականացնելով Ա. Մելիք-Մուսյանի օգոստոսի 3-ի խնդրանքը, որում նշվում էր. «Փրկված է Գողթնը, եթե գոնե 400 սրտացավ հայ զինվոր մեզ օգնության հասնեն»¹¹: Եթե հանգամանքների բերումով Նժդեհը մնաց Մեղրիում և կազմակերպեց Ղափան-Գեղվազի պաշարպանությունը, ապա Ղ. Քոչարյանը հոկտեմբերի 2-ին հասավ Գողթն:

Նրա ժամանումը որոշ չափով հուսադրեց գավառի պաշարպաններին: Վայկական ուժերի թիվը հասնում էր յոթ-ութ հարյուրի, երկու թնդանոթներով և 6 գնդացիներով: Մեկտեղված հոկտեմբեր ամիսներին գավառում դրությունը հանգիստ էր, բայց նոյեմբերին, Զանգեզուրում ադրբեջանական ուժերի խայրառակ պարությունից հետո, Գողթնում նորից սկսվեցին հարձակումները հայկական գյուղերի վրա:

Նոյեմբերի 10-ին Օրդուբադի մահմեդականները հարձակում սկսեցին Նազովազի և Ալահիի ուղղությամբ, սակայն 5-ժամյա համառ պայքարից հետո թշնամին հեղաշարժվեց, կրելով մեծ կորուստներ¹²: Երկրորդ հարձակումը սկսվեց 25-ին, որը նույնպես հայկական ուժերը հաջողությամբ հեղաշարժեցին: Դեկտեմբերի 5-ին Նժդեհը հեռագրում է Երևան. «նոյեմբերի 25-ին թշնամին երկրորդ անգամ շրջապարպեց Նազովազ-Ալահի-Բիսպը: Կռիվը տևեց 7-ից 14 ժամ: Ջոկատը ցույց տվեց համառ դիմադրություն, երբ է շարժվել թշնամուն, գրավել գերիներ և մեկ դրոշ: Թշնամին թողել է մինչև հիստոն դիակ, հարկապես բռնեց մեր հրեղանու կրակից թշնամու հեծելագործը: Նույն օրը Օրդուբադի ուժերը երկու կողմից հարձակվեցին Ռամիսի վրա և այդ հարձակումը ավարտվեց թշնամու լրիվ պարություն: Նժդեհ»¹³:

Պաշարված վիճակում, թիկունքում ունենալով Ողջիի և Գեղվաձորի թշնամաբար փրամադրված թուրքաբնակ գյուղերը, հնարավոր չէր երկար դիմադրել, ահա թե ինչու Ղափան-Գեղվազի և Գողթնի զինված ուժերի հրամանադրությունը որոշեց մաքրել այդ շրջանները թուրքական գյուղերից: 1919 թ. նոյեմբերի 18-ին Գողթնի, իսկ 21-ին Ղափանի հայկական ուժերը մտան Ողջիի ձոր և բռնեցին թուրքերին, իսկ դեկտեմբերի 1-ին Նժդեհի հրամանադրությամբ հայկական ուժերը մտան Գեղվաձոր և 7-8 օրվա ընթացքում այդ փրամաձորը ևս մաքրեցին թշնամուց, որը փախչելով անցավ Նախիջևան¹⁴: Նժդեհը պարտաստվում էր շարժվել Օրդուբադի վրա, սակայն Զանգեզուրում հայկական ուժերի հրամանադրար գեներալ Ղազարյանը հրամայեց դադարեցնել հարձակումը¹⁵:

¹⁰ ՄԱԼ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 95, թ. 1:

¹¹ ՄԱԼ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 170, թ. 20:

¹² ՏՆՍ ՄԱԼ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, թ. 18:

¹³ ՏՆՍ ՄԱԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 378:

¹⁴ ՏՆՍ ՄԱԼ, գ. 475, թ. 53 շրջ.:

¹⁵ ՏՆՍ անդ:

Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 18-ին Ողջիի և Ջանգեզուրի թուրքերը փախչող թուրքական խուժանի հետ ներխուժեցին Ներքին Ազուլիս և սկսեցին կոտորել ու թալանել հայ բնակչությանը: Դեպքերի ականատես, կոտորածից փրկված Ազուլիսի հաշտարար դարավոր Նովհաննես Տեր-Անյունյանը 1920 թ. հունվարին Երևանում հայտնում էր, որ Ներքին Ազուլիսի բնակիչները, թողնելով բնակարանները և ունեցվածքը, իսկ ռմանք էլ իրենց երեխաներին և ծերերին, փախչում էին Վերին Ազուլիս¹⁶:

Այն, ինչ հեղաշարժ օրերին կարարվեց Վ. Ազուլիսում, շարք բնորոշիչ է մի կողմից հայերի միամտությունը, մյուս կողմից՝ թուրքերի դավադիր և արնախում էությունը ներկայացնելու առումով:

Վ. Ազուլիսի հայերը, որքան էլ փարօրինակ է, հաջորդ օրը դիմեցին Օրդուբադի գավառապետ Աբաս Կուլի Թաիրովին, քաղաքի պարետ, թուրք կապիտան Էդիֆ բեյին մուսուլման բնակչությունից Վ. Ազուլիսը պաշտպանելու խնդրանքով: Նույն օրը Վ. Ազուլիս ժամանեց Էդիֆ բեյը և, փեղավորվելով Աբաս Տեր-Միքայելյանի փանը, դիմեց Նախիջևանում գտնվող Խալիլ բեյին՝ գործ ուղարկելու, բայց ստացավ բացասական պատասխան, թե Նախիջևանում անիշխանություն է, և ինքը գործ չի կարող ուղարկել: Էդիֆ բեյը հայերին խոստացավ գործ բերել փախ Բայազետից կամ անձամբ հայերին ուղեկցել մինչև սահմանագլուխ: Երեք-չորս օր անց Վ. Ազուլիսում սկսեցին կոտորակել թուրք խուժանը: Քաղաքի բնակիչները դիմեցին Էդիֆ բեյին և խնդրեցին հրամայել եկվոր թաթարներին հեռանալ: Նա թեպետ խոստացավ դա անել, սակայն խուժանի թիվը ավելի շարացավ: 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ին Վ. Ազուլիս ժամանեցին Ա. Թաիրովը և փախչող հոգևոր շեյխը և փեղավորվեցին Տեր-Միքայելյանի փանը: Նրանց ժամանումից մեկ ժամ հետո քաղաքի փողոցներում սկսվեց կոտորածը և հայկական թաղամասի հրդեհը: Շեյխը հայերին փեղափախում է մուսուլմանական հարված և փեղավորում մի քանի քններում: Հաջորդ օրը կեսօրին հրահանգ է ստացվում, թե հայերին պետք է փեղափոխել Չանառաք (Յոնա) և որ նրանց ուղեկցելու է ռմն Սաթուր, որը հայտնի ավագակ էր: Բնակչությունը այդ խմանալով սարսափում է և նորից դիմում Էդիֆ բեյին, որ նա անձամբ ուղեկցի հայերին: Սակայն վերջինս թաքնվում է հայերից, իսկ միլիցիաները սկսում են հայերին մարակներով դուրս հանել քններից և հանձնել կանոնավոր գործադատներին, որոնք երկու ժամում կոտորում են բոլորին: Ալան-թալանի միջոցին Ն. Տեր-Անյունյանին հաջողվում է փախչել և հասնել Յոնա, այնպեղից էլ Երևան¹⁷:

ՆԱ արարաքին գործերի նախարարության կազմած փեղեկագրի համաձայն, Ն. Ազուլիսում կոտորվել էր 700, իսկ Վ. Ազուլիսում՝ 1000 հայ բնակիչ¹⁸:

Գրականության մեջ երբեմն Ազուլիսների անկումը բացատրվում է Գեղվաձորի դեպքերով: Մասնավորապես, Ն. Հախնազարյանը հաճախ է կրկնում, որ եթե չլիներ

16 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թթ. 72-73:

17 Տե՛ս անդ:

18 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ. 105:

Գեղվաձորի ղեպերը, Ագուլիսները կանգուն կլինեին¹⁹: Նույնն են ասել նաև Նախիջևանի թուրք-ադրբեջանական իշխանությունները: Պարասխանելով Զանգեզուրի՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ի վերջնագրին հայերի կոպորացիաները վերջ տալու մասին, այսպես կոչված Տարավ-արեւմտյան Ադրբեջանի (Նախիջևանի) գեներալ-նահանգապետը մեղքը բարդում էր Ռոջիի և Կիզի-Դարասի գազազած փախստականների վրա: Այդ բացառությունն անհերթ է, մերժելի²⁰: Գուցե այն պարճառով, որ թուրքերը հայերի ջարդերը իրականացնում էին համարարած ձեռով՝ անկախ հայերի պահվածքից:

Անանուն հեղինակը, նկարագրելով Ղափան-Գեղվազի և Գողթնի 1919 թ. աշնանային ղեպերը, գրում է. «Ագուլիսի թուլամորթ հայերը, կուրորեն հավաքալով (Էդիֆիլի) խոսքումին, ոչ գաղթում են դեպի Յդուա և ոչ էլ օգնություն խնդրում Գողթնի գորամասից, չնայած Ն. Ագուլիսը կուրորելուց հետո անմիջապես գորամասի պետ Քոչարյանը քանիցս անգամ դիմում է Վ. ագուլիսցիներին, որպեսզի նրանք համաձայնեն, թույլ տան գիշերով 200 զինվորներ մարցնենք այդ գյուղը, թե իրենց պաշտպանենք և Ագուլիսները բազա սրելով ենք Օրդուբադի դեմ գործողություններ սկսելու: Պարասխանը միշտ էլ լինում էր նույնը. «Մեզ հետ գործ չունեք, մենք հաշտ ապրում ենք թուրքերի հետ և թե մեր սիրելի Էդիֆիլ խոսքացել է ինչ գնով էլ լինի մեզ պաշտպանել»: Ահա այդպես Ագուլիսները գոհ գնացին իրենց կույր հավաքին դեպի Էդիֆիլները և ընկերները»²¹:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր ՏՏ կառավարության վերաբերմունքը այս ամենի նկատմամբ: Ագուլիսցիների կոպորացիաների կապակցությամբ ՏՏ կառավարությունը վճռական բողոքով դիմեց Դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին և դեկտեմբերի 29-ի հեռագրով պահանջեց անհապաղ ձեռնարկել նոր միջոցներ արյունահեղությունների առաջն առնելու համար: Միաժամանակ նշվում է, որ Նախիջևանը փաստորեն գրավում է թուրք-ադրբեջանցիների իշխանության ներքո և որ հայկական բնակչության կոպորացիաներն իրականացվել են թուրքական սպաների ղեկավարությամբ²²: Նաջոդ օրը նույն բովանդակությամբ հեռագիր ուղարկվեց նաև Ադրբեջանի և Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարներին, որտեղ Ադրբեջանի կառավարությունը մեղադրվում էր 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի հայ-ադրբեջանական համաձայնագիրը խախտելու մեջ²³: Ինչ վերաբերում է Շարուր-Նախիջևանում անձնապուր եղած հայ բնակչությանը և զինվորներին, ՏՏ կառավարությունը դեռևս 1919 թ. նոյեմբերի 15-ին որոշել էր նրանց տեղափոխել Երևանի գավառ: Դեկտեմբերի 29-ին որոշվեց 50 հազար ռուբլի փրամադրել Ալիխան Մակինսկուն, որը հանձն էր առել մեկնել Շարուր և հայերին տեղափոխել, իսկ

19 Տե՛ս Ն. Նախնազարյան, ամո, էջ 358:

20 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 484, թ. 9:

21 ՆԱԱ, գ. 475, թ. 54:

22 Տե՛ս ՆԱԱ, գ. 282, թ. 182:

23 Տե՛ս ՆԱԱ, գ. 282, թ. 184-185:

1920 թ. փետրվարի 5-ին որոշվեց գերի թուրքերին փոխանակել Խանլուիլարի, Թագաքենդի (Աստրապարի) և Ագուլիսի հայ գերիների հետ²⁴:

1920 թ. փետրվարին Ալիսան Մակինսկին և ուրիշներ ամերիկացի գնդապետ Շելլի ղեկավարությամբ, մի քանի բեռնափառ մեքենաներով, 1500 փութ ալյուր, շաքար և այլ մթերքներ, մեկնեցին Շարուր-Նախիջևան, հայ գերիներին հայաստան կամ Պարսկաստան տեղափոխելու համար:

Մակայն այս առաքելությունը լրիվ ձախողվեց. թուրքերը նրանց չթողեցին Նախիջևանից այն կողմ անցնել, իսկ մթերքներն ու գումարները բռնագրավեցին, բաժանեցին տեղացի թուրքերին²⁵: Այս մասին Շելլը գեկուցում է նաև գնդապետ հասկելին:

Այսպիսով, Գողթնի հայկական այն գյուղերը, որոնք ապավինեցին իրենց ուժերին, դրսևորեցին համերաշխություն և կազմակերպված պաշտպանվեցին, փրկվեցին կոտորածից, իսկ մյուսները, ովքեր հանձնվեցին թշնամու ողորմածությանը՝ կոտորվեցին:

24 Տե՛ս ԲՆԱ, էջ 72:

25 Տե՛ս անդ:

ԿԱՐԻՆԵ ՈՍԿԱՆՅԱՆ
պարմական գիր. թեկնածու

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԸ ՆԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՒՄ
(Թ.- ԺԱ. դարեր)

Եկեղեցին կարևորագույն դերակատարություն ուներ միջնադարյան Նայասարանի քաղաքական, քրեական և հոգևոր կյանքում: Ձեռք բերելով նյութական հարստություն և դառնալով ավարապիրական կարգերի հովանավորն ու պաշտպանը, Եկեղեցին ինքն էր թելադրում ավարապիրական հարաբերությունները կարգավորող սկզբունքները: Իր ձեռքում կենտրոնացնելով հասարակության հոգևոր կյանքի ղեկավարությունը՝ եկեղեցին պետության գաղափարական հենարանն ու աջակիցն էր, իսկ կենտրոնական իշխանության թուլացման կամ բացակայության ժամանակ գլխավորում էր հասարակության համախմբման գործը: Եկեղեցու և զինվորականության փոխազդեցությունը բավականին սերտ էր և բխում էր եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերություններից: Քանի որ եկեղեցին եւ՝ բանակը միջնադարյան պետության կառուցվածքային տարրերից էին, ապա նրանց առնչությունները և համագործակցությունը նպաստում էին պետական իշխանության ամրապնդմանը: Եկեղեցին, որպես հոգևոր իշխանության մարմնավորող՝ բանակի և զինվորականության հովանավորն էր: Եկեղեցու հեղինակությունը և ազդեցությունը հասարակության տարբեր դասերի վրա պայմանավորված էր, զինվորապետ, նրա օրենսդրական և դատավարական գործունեությամբ¹: Քանի որ իրեն էր վերապահված արդարադատության որոշ մասի իրականացումը, ապա Եկեղեցին իրավական և բարոյական նորմերով սահմանում և կանոնակարգում էր հասարակության տարբեր խավերի, հատկապես հոգևորականության իրավունքները և պարականությունները: Վերջիններս ամրագրվում էին եկեղեցական ժողովների ժամանակ ընդունված կանոններում: Եկեղեցին հետևողականորեն ձգտում էր հոգևորականներին հեռու պահել զինվորական սովորույթներից և բարքերից: Մասնավորապես, քահանաներին արգելվում էր զինվորական հանդերձներ հագնել. «Եւ մի՛ զձեռն զինուորաց հանդերձի ունել և ի կարգի պաշտաւնէից կայ, այլ ընդ զինուորս կայցեն, այլ զձեռն եկեղեցականաց ունել խորյ կարգին վայել է ըստ քահանայական արինի»²:

Վաղ միջնադարում տարածված էր նաև հոգևորականների՝ զինվորական ծառայության անցնելու երևույթը. «Ոմանք յուխտէ Եկեղեցոյ զկարգ և զպաշտաւն թողին և հեծելութիւն ստացան»³: Եկեղեցին նման հոգևորականներին զրկում էր պաշտոնից ու կոչումից և նրանց փոխարեն նշանակում «արժանավոր անձանց», ովքեր սրբությամբ և զգուշությամբ էին կատարում եկեղեցական կարգը⁴:

1 Տե՛ս Խ. Թորոսյան, Ընդդատությունը միջնադարյան Նայասարանում. «Բանբեր մարենադարանի», 8, Երևան, 1967, էջ 83:

2 «Կանոնագիրք Նայոց», հ. Ա, Աշխարասիրությամբ Վ. Նակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 483:

3 Անդ, էջ 205:

4 Տե՛ս անդ:

Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում ևս դրանից հեկտոն ևս շարունակվում է գինվորական կենցաղի փարածված լինելը եկեղեցական միջավայրում: Ժամանակի հոգևոր գործիչների երկերում նմանափայ երևույթները անվերապահորեն դարապարտվում էին: Նոգևորականների վրա դրված արգելքներից թերևս ամենագլխավորը գենը կրելու արգելքն էր: Այն հիմնավորվում էր հետևյալ փաստարկով. «գի գէն գինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնատուր, այլ հոգևոր և աստուածային, որովք պարերագմիմք ոչ ընդ մարմնոյ ևս արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս, ընդ այսս չարութեան, որ ի ներքոյ երկնից»⁵: Զենք կրելը թույլատրելի էր համարվում միայն «ևն բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հերիտարս և թէ երիւարաւ՝ առնուլ գէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց...»: Այս դեպքում պարտադիր էր գենքը կրել պարկեշտությամբ և ոչ թե՛ «ըստ գինուորութեան կարգի կապարճիւք և կամ կազմեալ սուսերաւ»⁶:

Եկեղեցին նաև արգելում էր հոգևորականներին սպանություն գործել, թեկուզ դա կատարվեր ինքնապաշտպանության նպատակով: Այս պարագայում քահանային գրկում էին կոչումից⁷:

Ներսիսաբար, հոգևորականության գինված մասնակցությունը հայրենիքի պաշտպանությանը ռազմի դաշտում հակասում էր քրիստոնեական գաղափարներին: Նոգևորականների պարտքն էր ժողովրդի մեջ ամրապնդել հավատը, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, ուստի հոգևորականների վարքագիծը չպետք է հակասեր իրենց կողմից բարոգվող գաղափարներին: Իհարկե, սա չի նշանակում, որ հայ հոգևորականներն իրենց մասնակցությունը չէին բերում հայրենիքի համար մղվող պայքարին: Նոգևորականների մասնակցությունը դրված էր այլ հարթության վրա, նրանց ներկայությունը գործի մարտական ոգին բարձրացնելու փեսանկյունից ուներ անգնահատելի նշանակություն:

Բոլոր ժամանակներում ճակատամարտերի և պարերագմների ելքի վրա մեծ էր վճռորոշ ազդեցություն է ունեցել գործի բարոյական վիճակը, որը համարվում է բանակի գաղտնի գենքը⁸: Եթե գինվորը ֆիզիկապես և բարոյապես ճնշված է, ապա դա բացասական ազդեցություն է թողնում նրա վարքագծի վրա մարտի դաշտում⁹: Այդ պարտադիր խիստ կարևորվում է գինվորների ներքին գաղափարական հենարանի առկայությունը, որը խմսարավորում է գինվորի պայքարը, բարձրացնում է նրա գիտակցական մակարդակը և մղում է նրան անձնագոծության¹⁰:

Նայոց բանակում նույնպես կարևորվում էր գինվորների հոգեբանական պարաստվածությունը: Այս առումով կարևոր տեղ էր հատկացվում կրոնին: Քանի որ միջ-

5 Ներսես Շնորհալի, Թուրթ ընդհանրական, Աշխատասիրությամբ Է. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 138:

6 Անդ:

7 Տե՛ս «Կանոնագիրք Նայոց», հ. Ա, էջ 303, հ. Բ, Աշխատասիրությամբ Վ. Նակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 134:

8 Н. Коупленд, *Психология и солдат*, Москва, 1960, էջ 21:

9 Г. Луков, *Психология*, Москва, 1960, էջ 42:

10 Տե՛ս անդ, էջ 56:

նադարյան Նայաստանում գերիշխող էր քրիստոնեական ուսմունքը և հասարակության բոլոր խավերն էլ առաջնորդվում էին նրա գաղափարներով, ապա զինվորների հոգեբանական կայունությունը ապահովելու, նրանց բաջալերելու գործում մեծ տեղ էր փոխում Եկեղեցուն: Վերջինիս վրա էր դրված այն միջոցառումների իրականացումը, որոնք գործի մեջ կբարձրացնեին մարտական ոգին, ինքնավստահությունը, հավաքը հաղթանակի, իրենց պայքարի արդարացիության նկատմամբ: Քրիստոնեական բարոյական արժեքները համալրում էին հայ զինվորականության գաղափարական զինանոցը: Եկեղեցին քրիստոնեական գաղափարախոսության դրույթների հիման վրա ձևակերպում էր այն սկզբունքները, որոնցով պետք է առաջնորդվեր զինվորականությունը: Այս սկզբունքներից կարևորվում էր հոգևոր դաստիարակությունը, որը զինվորական կենցաղի անբաժան մասն էր կազմում: Եկեղեցին առաջնակարգ նշանակություն էր փոխում զինվորականների կողմից եկեղեցական ծեսերի և արարողությունների ճշգրիտ կատարմանը և հիմնավորում էր դրանց անհրաժեշտությունը:

Զինվորականներին ուղղված կոչում նշվում էր, որ «Նաև քան զայլ հասարակաց ժողովրդականսդ՝ ձեզ առաւել պարտ է երկնչել յԱստուծոյ և զպարտիրանս նորա պահել, զի յամենայն ժամ ընդդէմ սրոյ թշնամեաց ունիք պարերազմել: ... Վասնորոյ, առաւել քան մարմնական զինուք, հաւարոյ զինովն վառեցարուք...»¹¹: Նավարքի զենքերից գլխավորը աստվածապաշտությունն էր. այն ենթադրում էր, որ զինվորականները պետք է հարգանքով վերաբերվեին հոգևորականներին և չխախտեին աստծո պարտիրանները. «և մի յաղագս զինուորութանդ արհամարհեալ զպարտիրանս Աստուծոյ, լինիցիք անհնազանդք առաջնորդաց, որք խրապեն զձեզ պահել զպարտիրանս Աստուծոյ»¹²:

Նայոց գործի հետ հոգևորականները մշտապես մասնակցում էին պարերազմներին և արշավանքներին: Հոգևորականների պարտականությունն էր կարարել եկեղեցական արարողությունները: Ղևոնդը կարևոր և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայոց բանակի օրվա կանոնակարգի մասին. աղոթքները սովորաբար սկսվում էին երեկոյան, առավոտյան ժամերգություն էր կատարվում, պարարագ էր մատուցվում, որից հետո զինվորները հաղորդություն էին ստանում, այնուհետև նախաճաշում: Միայն դրանից հետո գործը դասավորվում էր և պարաստվում ճակատամարտի. «Եւ ինքեանք զգիշերն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանխեալ՝ հայցէին ի բոլորեցունց տեառնէն զմեծագոր աջոյն օգնականութիւն և ուղղութեամբ դարել ի մէջ նոցա և թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրեւ յանգէր պաշտօնն առաւօտին՝ մարտուցանէր և հոգևոր պարարագն, և արժանատրք հաղորդէին մարմնոյ և արեան տեառն, իբրեւ յեպին թոշակ զայն համարեալ անձանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագս զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամայն յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ և ճակար առ ճակար, և խմբեցաւ պարերազմն...»¹³: Մինչև մարտի սկսվելը քահանաները շրջում էին զինվորների շարքերում, աղոթքներ և բարոյներ կարդում, օրհնում զինվորներին և

11 Ներսէս Շնորհալի, էջ 155:

12 Անդ:

13 Ղևոնդ, Պարամութիւն, Սանկտ Պետերբուրգ, 1887, էջ 24-25:

նրանց զենքերը: Ճակարամարտից առաջ զինվորականները հաղորդություն էին ստանում և խոստովանում իրենց մեղքերը. «Եւ հասանէր Վասակ ի վանք մի. հաղորդեցան ինքն և ամենայն զօրքն և խոստովանեցան զմեղս իրեանց բարի խոստովանութեամբ, որ ի Քրիստոս Յիսուս»¹⁴: Նույն երեսույթը փետնում ենք Սասունի իշխանության բանակում, որտեղ զինվորները միշտ նախապես հաղորդվում էին. «Ասէ Թոռնիկն. «Են իմ հագար ձիաւորք, որ հանապազ հաղորդին ի մարմնոյ և յարենէ Որդոյն Աստուծոյ, և զայս այսպէս գիտեմ՝ զի Փիլատոսն և ամենայն զօրք իւր թափուր և ունայն են ի հաւարոցն Քրիստոսի և կան լցեալ ամենայն չարաչար յանցանօք»»¹⁵: Եկեղեցական արարողությունների կատարման առումով ուշագրավ է Արքայն լճի ճակարամարտի վերաբերյալ Թովմա Արծրունու վկայությունը. «ընթերցան բահանայքն գտորք Աւերարանն ի րեղիս րեղիս ի բանակին, և կարարեալ զաղօթսն և զոհացեալ՝ երտն գլխոս Աստուծոյ և հարուցին զամենն»¹⁶: Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին նախ Ավերարան է կարդում, աղոթում և միայն հետո պատրաստվում է ճակարամարտի. «Եւ մինչդեռ արեգակն յերբորդ ժամուն արփիաթելէր զկամարն երկնի, և դեռ ընթերցոյր Աւերարանն սուրբ՝ զայ ոմն ի սուրհանդակաց և ասէ. «Ընդէ՛ր ձիգ և յաւե՛ժ աղօթէ րէր իմ արքայ, և ահա ճակար այլազգեացն մերձեցաւ ի բանակ սրբութեան րեառն»: Եւ արքայ այնուհետեւ կային սրբի և հեզահամբոյր քաջութեամբ ոչ զաչս և ոչ զբարբառ առ ազդողն ամբառնայ, այլ կարարեալ զսովորական աղօթսն, իմացեալ զիմաստունոյն թէ, «Տեառն է պարերագմ», և թէ «Տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, և րայ զշնորհսն խոնարհացն»¹⁷: Աբաս թագավորը ճակարամարտից առաջ Աստուծոյն է դիմում օգնության խնդրանքով. «Եւ ինքն զափամբ գերոյն ելեալ՝ ուժգնապէս ձայնիւ զԱստուծոյն օգնական կարդայր և զանուն իւր ասէր. յորմէ ահաբեկ եղեալ հիւսիսական ազգին՝ ի փախուստ դառնային»¹⁸: Թագավորի հավաքը և հոգեւոր ուժը նպաստում է հաղթանակին:

Ծումբի ճակարամարտից առաջ հայ և վրացի զինվորները աղոթում են և Աստուծոյն խնդրում զորավիգ լինել իրենց. «այլ միայն աղօթիւք պաղարանս առ Աստուծոյն վերառաքէին: Նոյնն և ամենայն քրիստոնէից աղերսական աղօթք արարաստօք սփռեալ լինէին առաջի Աստուծոյ՝ յօգնականութիւն անձանց և զօրացն կարդալով զանունն ահաւոր»¹⁹: Սասունի իշխան Թոռնիկը օգնության խնդրանքով դիմում է Գլակի վանքին. «Գլակայ՝ Վանք, սո՛րբ Կարապետ, հասի՛ր մեզ յօգնութիւն և արա՛՛ զօրս զայս երեսիլի ի վերայ հաւարացելոցս»²⁰:

Նրամանարարներն իրենց զինվորներին քաջալերում էին Աստուծոյն անունով. «Կուսեալ զայն անպարսկի ախոյեանն քաջն Լիպարիւր՝ զօրացոյց զգունդն իւր և ասէ. «Մի՛

14 **Մարթէոս Ռոմայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 12:

15 Անդ, էջ 207:

16 **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն րանն Արծրունեաց, Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Վարդանյան, Երեւան, 1985, էջ 228:

17 Անդ, էջ 466:

18 **Սրեփանոս Տարնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն րիեղերական, Տրատ. Սր. Մալխասեանց, Մանկր Պնդերբերդ, 1885, էջ 172:

19 Անդ, էջ 271:

20 **Մարթէոս Ռոմայեցի**, էջ 130-131:

երկնչիք, այլ միայն գորացի՞ք անուամբն -Քրիստոսի և կնքեցէ՞ք զձեզ նշանաւ խաչին, և մեր է յաղթութիւնն»։ Եւ ինքն իջեալ յերիվարէն ծունր դնէր և կնքէր զինքն նշանաւ Սուրբ Խաչին և յանձն առնէր -Քրիստոսի. և կապէր ի պարանոցն զմասնն որ ի փրկական Խաչէն.»²¹։

Աղվանքի Վաչագան թագավորի բանակում կար հարուկ քրիստոնեական ծեսերի և արարողությունների համար նախապեսված կառք և վրան, որը բանակի հետ շրջեցնում էին. «Եւ յորժամ չու լինէր բանակին, յառաջ Սրբոցն դեսպակ ելանէր առաջի՝ սպիւրակագեաց կրաւով ծածկեալ և ոսկի խաչ ի վերայ դեսպակին՝ թագաւորական թագով, գունակ գունակ կերպասուցն փողփողելով, սպիւրակ ձիովք, կարմրագեացն ընդելուզեալ կերպասուք. և զպուրս թագաւորական ձիոցն կազմեալ թագաւ և բազմութիւն պաշտօնեիցն առաջի և զկնի դեսպակին՝ խաչ ի ձեռս, սաղմոսանուագ երգովք միաբան փառաւորէին զԵրրորդութեան միաբուն գորութիւնն»²²։

Երբ ճակարամարտը սկսվում էր, հոգևորականները առանձնանում էին և շարունակում էին իրենց աղոթքները։ Ճակարամարտի ամբողջ ընթացքում և հարկապես սկզբում, քահանաները ջերմեռանդորեն աղոթում էին՝ հայցելով Աստծո ողորմածությունը. «Եւ աղօթականք արկանէին առաջի Տեառն զպաղապանսն, և պաշտօնեայքն բարձրացուցանէին զօրհնութիւնսն, և քահանայքն բարձեալ ի վեր զԱնկարանսն սուրբ և նշանակ իրեանց կանգնեալ զնշան Խաչին, և պաշտօնեայքն կարարէին զփրկութեան կանոնն»²³։ Երբ 827 թ. արաբները պաշարում են Ամարասի բերդը, բնակչությունը և հոգևորականությունը -Քրիստոսի գործությանը ապավինելով խաչեր և սրբերի նշխարներ են դուրս բերում թշնամու դեմ. «Յայնժամ ապալինեալ բերդեցեացն ի գործութիւն -Քրիստոսի՝ զխաչս և զՍրբոց նշխարս ընդդէմ բերեալ ի հարուածս սասարիկս հարկանէին զպարսկական գունդն։ Եւ զերծեալ յայնմանէ -Քրիստոս փառաւորէին, զոհանալով զնմանէ»²⁴։

-Քրիստոնեական կրոնին և Աստծուն ապավինելը բարձրացնում էր զորքի մարտա-

21 Մտնփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 375։

22 Մովսէս Կաղանկարուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 36-37։ Բազմապատկեր թագավորության անկումից և հայոց բանակի ցրումից հետո կապը անցյալի ավա նոդությունների հետ կտրվում է, և իրենց գոյությունը պահպանած հայկական զորքի մնացորդները կորցնում են հայոց բանակին բնորոշ նախկին կազմակերպվածությունը, մոռացության են մատնվում հայ զինվորականության ռազմական սովորությունները։ ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին Զաքարե ամիրսպասալարը մի շարք քայլեր է ձեռնարկում հայոց բանակի ավանդությունները վերականգնելու ուղղությամբ։ Նախկանիս ուշագրավ է զորքի հետ պարարագի համար շարժական սեղան ունենալու գաղափարը, քանի որ վրացական զորքերն ունեին իրենց հետ քահանաներ և պարարագ էին մատուցում. «Եւ ինքն ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն հայոց ի բազում ժամանակաց, յորմէ հետք բարձան իշխանքն հայոց մեծամեծք ի պարսից և յիսմայելացոց բռնութենէն» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 166-167)։ Զաքարե ամիրսպասալարը դիմում է Կիլիկյան Նախարարի թագավոր Լեոն Բ-ին (1187-1219) և Հայոց Կաթողիկոս Նովհաննես Զ-ին (1203-1221), որպէսզի իրեն եւ թույլ փրկի պարարագ մատուցելու և քահանաներ շրջեցնելու զորքի մեջ։ Զաքարեի կարարած այս քայլը հայ զինվորականության ավանդությունները վերականգնելու, հայ զինվորի բարոյական արժեքամակարգը ամրապնդելու նպատակ էր հետապնդում։

23 Թովմա Արծրունի և Անանուհ, էջ 232։

24 Մովսէս Կաղանկարուացի, էջ 328։

կան ոգին: Երբ սելջուկ-թյուրքերը Տուրքիյի գլխավորությամբ պաշարում են Մանագլեր-պը, քաղաքի վերակացու իշխանը Ասյրծուն օգնության է կանչում, և հավաքով քաջալերում զինվորներին ու բնակչությանը. «Ասյրծունով պարծեսցուք յաւիթեան, և անուան նորա խոստովան եղիցուք, զի նա փացէ գօրութիւն և հասարակութիւն ժողովրդեան իւրոյ, որ է օրհնեալ յաւիթեան»²⁵: Քաղաքի ամբողջ բնակչությունը միահամուռ ուժերով դիմադրում է մեկ ամիս շարունակ, և սելջուկներին չի հաջողվում գրավել Մանագլերպը:

Երբեմն, գործին առավել ևս ոգեշնչելու նպատակով, քահանաները խաչերով, ավերարաններով գորաշարքերի առջևից շարժվում էին դեպի թշնամու բանակը²⁶:

Եկեղեցական ծիսակատարությունների մեջ էր մտնում նաև երգերի կատարումը մարտի դաշտում. «Եւ պաշտօնեայքն կարարէին գարեբունական կանոնն, և երաժշտականքն երգս առեալ զյաղթութեանն Փարաունի՝ գոչէին. «Տէր խորարկէ զպարերագմունս, Տէր է անուն նորա»: Եւ այլք զցաղածին օրհնութիւն հնոցին երգէին, ի վերոսր կոչել գօրավիզն զերշտակ Ասյրծոյ»²⁷:

Բացառված չէր նաև հոգևորականների անմիջական մասնակցությունը պարերազմներին՝ չնայած գոյություն ունեցող արգելքներին: Նաճախ նրանք զենք էին վերցնում թշնամու դեմ և զինվորներին հավասար կռվում մարտադաշտում: Օրինակ, Արյան լճի ճակատամարտին իրենց մասնակցությունն են բերում քահանաները. «Ձեռնամուխ եղեն ի գործ պարերազմին և քահանայքն, որ կային ի բազմութեան գաղթականին»²⁸: Այս պարագային նրանց մասնակցությունը Եկեղեցին հիմնավորում էր նրանով, որ պարերազմը հոգևոր էր. «զի հոգևոր էր պարերազմն և ոչ մարմնաւոր, և ի վերայ սուրբ եկեղեցեաց և ժողովրդեան Ասյրծոյ պարերազմէին»²⁹:

Նաղթանակից հետո զինվորականները փառաբանում էին Ասյրծուն. «Եւ ի մրանել նոցա ի սահմանս Տարօնոյ, իջին գօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, գոր մարդկան սովորութիւնք Սանասունք ասեն ըստ անուան նախնոյն իւրեանց, և ի դիմի հարեալ, յաղթեցին և կոտորեցին զամենեւեան. և զառ և զգերի թափեալ, դարձան ուրախութեամբ փառաւորելով զԱսյրծոյ»³⁰: Գող Վասիլը թյուրքերի դեմ ճակատամարտում հաղթանակ փանելուց հետո գոհություն է հայտնում Ասյրծուն. «Եւ դարձաւ իշխանն Նայոց Վասիլն և ամենայն ազապագունոյն Նայոց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում ուրախութեամբ եկեալ ի քաղաքն իւր Քեսուն՝ և քունեալ գոհութիւն Ասյրծոյ, որ յամօթ արար զթշնամիսն Խաչին Քրիստոսի»³¹:

Քրիստոնեական գաղափարախոսության մեծ ազդեցության մասին է վկայում միջնադարում փարածում գրած այն համոզմունքը, թե հաղթանակները Ասյրծո բարեհաճ

25 Արիստակես Լասարիվերպցի, Պատմություն, Աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 90:

26 Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 150:

27 Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 232:

28 Անդ:

29 Անդ:

30 Արիստակես Լասարիվերպցի, էջ 118:

31 Մարթէոս Ոռեհայեցի, էջ 306:

վերաբերմունքի շնորհիվ են լինում: Աստվածային օգնությամբ հաղթանակ Կոստանտինը հասնում էր Կոստանտինոպոլիս, որտեղ Լևոն Զ. Կայսեր (886-912) օրոք ձևավորվել էր քրիստոսասեր գինվորականության գաղափարը, որով մահմեդականների ջիհադին հակադրվում էր քրիստոնեական սրբազան պատերազմի հայեցակարգը: Այս պետության էությունն այն էր, որ հաղթանակը ռազմական վարակությանն էր աստվածային բարեհաճության արդյունք է: Ընդ որում, առավել կարևորվում էր երկրորդ գործոնը, այն է՝ ճակատամարտի հաջող ելքը վճռվում է ոչ այնքան ռազմական գիտելիքներով, որքան Աստծո բարեհաճությամբ: Մարտադաշտում արդյունքը կախված էր ոչ թե մարդկային ցանկություններից, այլ նախախնամությունից: Աստվածային բարեհաճությունը ավելի նշանակալի էր, քան ամրացված փեղանքի առավելությունը: Իհարկե, հստակ մշակված ռազմական ծրագիրը հաղթանակի երաշխիք էր, բայց միայն աստվածային նախախնամության ուժը կարող էր ապահովել դրա բարեհաջող իրագործումը³²:

Նույն երևույթը փեսնում ենք միջնադարյան հայ իրականության մեջ: Պատմիչները հայոց բանակի հաղթանակների մեջ պարտադիր կերպով նշում են Խաչի օգնությամբ դրանց հասնելը: Վարդանակերպի ճակատամարտում հայերի հաղթանակը Ղևոնդը վերագրում է Աստծո օգնությանը. «Անդ հասեալ յօգնականութիւն մեծագօրն Աստուծոյ գնդին Տայոց»³³: Տայոց բանակի հաղթանակների մեջ աստվածային օգնության նշանակությունը մեծանում էր նաև այն պարագայում, որ հայկական զինված ուժերը, սովորաբար, գիշում էին հակառակորդին իրենց թվաքանակով: 774 թ. Մուշեղ Մամիկոնյանի պարած հաղթանակի մեջ (200 զինվորով՝ 4000 արաբների դեմ) պարմիչը կարևորում է Կիրոս օգնությունը. «Օգնութիւն ի փեռնէ վաղվադակի հասանէր ի թիկունս գնդին Մուշեղայ. եւ բազում հարուածս հարեալ սարակէին ի գորացն Իսմայելի, եւ գմնացեալսն ի փախուսար դարձուցեալ՝ հեղաճումս լինէին մինչև յաւանն Արուծ»³⁴:

Արձնիի ճակատամարտում (775 թ.) եւս Ղևոնդը շեշտում է գինվորականների՝ Աստծո օգնությանը դիմելը. «Եւ գայս քաջալերութիւն փռեալ միմեանց՝ ի բարձունս կարկառեալ զաչս՝ օգնութիւն ի բարձրելոյն հայցէին ասելով. «Աստուած, յօգնութիւն մեզ հայեաց եւ յընկերել մեզ փութա: Ամաչեացեն զամօթ մեծ որք խնդրեն զանձինս մեր, եւ մեր զանուն քո, Տէր կարդասցուք ի նեղութեանս մերում եւ զանուն քո, Տէր, փառաւորեսցուք ի նեղութեանս յոր պաշարեալս ենք. զի ահա շրջապարեալ պահեն զմեզ չարք՝ որոց ոչ գոյ թիւ, եւ ժամանեցին մեզ երկունք մահու»³⁵: Թովմա Արծրունին եւս շեշտում է Աստծո բարեհաճ վերաբերմունքի կարևորությունը հաղթանակի հասնելու գործում. «Յայնժամ առնն քաջի Թադէի զաչս յերկինս համբարձեալ, յօգնականութիւն կարդալով զՏէրն Բրիսպոս, եւ ըստ զրեցելումն, թէ «պարտաստ գրանի Աստուած խնդրողաց իւրոց», վաղվադակի ի թիկունս հասանէ գորութիւնն Աստուծոյ գնդին Տայոց, թէպէտ եւ յոյժ էին նուագունք. եւ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին եւ լցին զբերան դաշտին յանկեղոց

32 «Два византийских военных трактата конца века», էջ. 37-40:

33 Ղևոնդ, էջ 25:

34 Անդ, էջ 140:

35 Անդ, էջ 149-150:

դիակացն յոյժ խորացեալ առ միմեանս, և զբազումս ձերբակալս արարեալ ածեն առաջի իշխանին մեծաւ յաղթութեամբ»³⁶։ Թովմա Արծրունու համոզմամբ՝ «ոչ միայն բաջքն Նայոց նահապակեցան ի մեծ պատերազմին, այլ և անմարմին զօրք երկնաւորք մարտակից եղեն գնդին Նայոց»³⁷։

Նոգեւորականների ներկայությունը, քարոզները և առավել ևս մասնակցությունը պատերազմներին ուներ բարոյափոխական մեծ նշանակություն³⁸։ Մարտի ընթացքում զորքին բարոյական վեհ գաղափարներ՝ հայրենասիրություն, քաջություն, անձնագոհություն, ներշնչելը առաջ էր բերում հոգեբանական կայուն վիճակ, որ հաղթանակի երաշխիքներից մեկն էր³⁹։

Նայ գինվորականության և եկեղեցու կապը արտահայտվում էր նաև հոգեւոր իշխանության խորհրդանշանների առկայությամբ։ Քրիստոնեական նշանը՝ Խաչը համարվում էր զորքի հովանավոր ուժը և մշտապես առկա էր պատերազմների ժամանակ։ Խաչի նշանը զորքի հետ փարվում էր հատկապես մահմեդականների դեմ պատերազմելիս։

Միջնադարում հատկապես մեծ էր հավաքը գերբնական ուժերի, գուշակությունների նկատմամբ, ինչը բանակի բարոյափոխական վիճակի վրա անմիջական ազդեցություն էր ունենում։ Այսպես, 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ժամանակ ժողովրդի մեջ փարածում է գտնում մի վանականի փեսիլքի պատմությունը, ըստ որի Աստու աջակցությունը ժողովրդի հետ է, և Նայաստանը պետք է ազատագրվի արաբների փրկապետությունից։ Այս գաղափարը ոգևորում է գինվորականներին և հավաք է ներշնչում իրենց պայքարի արդարացիության և հաղթական ավարտի նկատմամբ⁴⁰։ Վարանգի պահին հոգեւոր սնունդը, պայքարի իմաստավորումը մեծ ուժ էր փալա գինվորականներին։

ԺԱ. դարում մենք տեսնում ենք հակառակ երևույթը, երբ հասարակության մեջ փարածում գրած, ապագայի վերաբերյալ մտայլ երանգավորում ունեցող գուշակությունները բանակի գաղափարախոսության համար կործանարար հետեւանքներ են ունենում։ Ազաթնի և Նովհաննես Կոզեռն վարդապետի փեսիլքները հոռետեսական էին, դրանք կանխագուշակում էին հայկական պետության կորուստը և օտար փրկապետությունների լծի տակ հայրնվելը⁴¹։ Նայ գինվորականության շրջանում ձևավորվում էր բարոյափոխական մի վիճակ, երբ պայքարելն անիմաստ էր թվում, իսկ գինվորականությունը ի գործու չէր պաշտպանելու երկիրը, քանի որ ամեն ինչ ի վերուստ էր նախասահմանված։ Նասարակության մեջ և Նայոց բանակում անկումային փրամադրությունները

36 Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 436։

37 Անդ, էջ 232։

38 Տե՛ս Կ. Ոսկանյան, Նայոց բանակի և Եկեղեցու փոխհարաբերությունների պատմությունից (5-13-րդ դարեր)։ «Նայկական բանակ», 2007, թ.1, էջ 48։

39 Я. Подольяк, *Практические вопросы военной психологии*, Москва, 1987, էջ 112։

40 Ղևոնդ, էջ 141։

41 Տե՛ս Ա. Նովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, հ. I, Երևան, 1957, էջ 47-48։

ուժեղանում են ԻԱ. դարի 20-ական թվականներից, երբ նաև սկիզբ է առնում հայ զինվորականության և բնակչության զանգվածային գաղթը դեպի Բյուզանդիա: Միաժամանակ կայսրությունը Նայասարան էր փեղավորում օտարներից, օրինակ՝ բուլղարներից կազմված զորաջոկապներ⁴²:

Նայասարանի մոայլ գոյներով ներկայացվող ապագայի կողքին Բյուզանդական կայսրությունն էր իր գայթակղիչ առաջարկներով: Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունը բազմակողմանի էր այն իմաստով, որ մի կողմից քարոզչական աշխատանքն է, որ բարոյապես հուսալքում էր հայ զինվորականներին և իշխաններին, մյուս կողմից դիվանագիտական ճնշումները և ռազմական ուժը: Բյուզանդիայից եկող վրանգի մյուս կողմն այն էր, որ հայ հասարակության մեջ Բյուզանդիան չէր ընկալվում իբրև թշնամի երկիր, չնայած Բյուզանդիայի կենտրոնական իշխանության դեմ ուղղված ապստամբություններին հայ զինվորականությունը և իշխանները գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում⁴³: Պարմիչների վերաբերմունքը Բյուզանդիայի, բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ դրական է մինչև սելջուկ-թյուրքերի արշավանքները⁴⁴, երբ արդեն ակնհայտ էին Բյուզանդիայի կործանարար քաղաքականության հետևանքները:

Բյուզանդական բանակի դեմ ռազմական հաղթանակներ տանելով հանդերձ՝ չհաջողվեց պահպանել պետությունը: Նայ զինվորականությունը հարկադրված եղավ ծառայության անցնել հարևան երկրների բանակներում:

42 Տե՛ս **Р. Бартияня**, *О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Ариунидов*, **Ա. Նովիանիսյան**, Դրվագներ հայ ազատագրական միջին պարմության, հ. I, էջ 191-199:

43 Տե՛ս **Ն. Բարթիկյան**, Նայասարանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, «Նայ-բյուզանդական հեղազոտություններ», հ. I, Երևան, 2002, էջ 242-244:

44 Տե՛ս **Ա. Նովիանիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 44:

ՍԱՍՈՒՆ ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՏ ԵԿԱՏԵՐԻՆԱ ՈՒՐՈՔ

Նայ-ռուսական հարաբերությունների հիմքը դրվել է դեռևս Ժ.-ԺԲ. դդ.: Այդ ժամանակաշրջանում հայ վաճառականներն առևտրով են զբաղվել մերձվոլգյան և մերձդնեպրյան քաղաքներում: Ավելի ուշ Ռուսաստանի հարավային տարածքներում ստեղծվեցին հայկական գաղթօջախներ: Դրանցից առավել հայտնի էին Մոզդոկում, Աստրախանում, Կզլարում հիմնված հայկական գաղութները:

ԺԷ. դարում Ռուսաստանը արդեն կայացած և հզոր պետություն էր և մեծ հեղափոխություն էր տալիս արևելյան երկրների նկատմամբ: Այդ հեղափոխությունից անմասն չէր նաև Նայաստանը: Փաստորեն, իրական շարժառիթ էր ստեղծվում, որպեսզի ռուսական կայսրության օժանդակությամբ ազատագրվեր Նայաստանը օսմաների լծից:

Առաջին լուրջ քայլը Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ ստեղծելու ուղղությամբ արվեց ԺԷ. դարի յոթանասուհին թվականներին: Գանձասարի Պեյրոս Կաթողիկոսը (1653-1675 թթ.) հատուկ ուղերձով դիմում է Ալեքսեյ Միխայիլովիչ (1645-1676 թթ.) ցարին և խնդրում, որ նա ռուսական կայսրության հովանավորության տակ առնի հայ ազգին և օգնություն ցուցաբերի, որպեսզի Նայաստանը թոթափի օսման լուծը:

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին ռուսական կայսրության նվաճողական նկրտումները կարծես համընկնում էին հայ ազգային ազատագրական շարժման միտումներին ու ընթացքին: Այս ժամանակաշրջանը նույնպես ծանր էր հայ ժողովրդի համար: Ազգի միակ հավաքական ներկայացուցիչը Եկեղեցին էր, որը հաճախակի էր հալածանքների ենթարկվում օսման գավառների կողմից:

1760 թ. Նայոց Կաթողիկոս Նալոբ Շամախեցին (1759-1763 թթ.) կոնդակ է հղում ցարական արքունիք, խնդրելով, որ Ռուսաստանը օգնություն ցուցաբերի հայերին ու վրացիներին «հանուն քրիստոնեության»¹: Նայաստանի ուղերձը իր հետ Պետերբուրգ է տանում վրաց արքա Թեյմուրազ II-ը (1732-1762 թթ.):

Գործողությունների նման ընթացքը ցույց է տալիս, որ ստեղծված իրավիճակը ստիպում էր հայերին ու վրացիներին գործել համատեղ. «վրացիների հետ այս գործում միաբան էին և հայերը»²:

Չնայած Կաթողիկոսի հորդորներին՝ նրա նամակը անպատասխան մնաց: Այնուամենայնիվ Նայկական հարցի ծանր ընթացքն իր վրա է վերցնում Նայ Եկեղեցին: Եւ

1 Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 276:

2 Անդ, էջ 276:

հենց դա էր պարճառը, որ այս փուլից սկսած՝ կարծես հայ ազապագրական շարժումը, ինչպես Լևոն էր ասում, մարցվեց «Էջմիածնական շրջանի»³ մեջ:

Ռուսաստանի հեպ Էջմիածնի հարաբերություններն ավելի լավ դասավորվեցին Սիմեոն Ա. Երևանցու (1763-1780 թթ.) կաթողիկոսության փարինների դեռ սկզբին: Նրա բազմաձևավալ գործունեության մեջ ամենանշանավորը կարելի է համարել Ռուսաստանի հեպ ունեցած նրա հարաբերությունները: Նա շարունակեց իր նախորդի՝ Նակոր Շամախեցու սկսած գործը, որի նպատակն էր՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ռուսական արքունիքի հեպ և այդ հզոր պետության օգնությամբ ազապագրել հայ ժողովրդին պարսկական և թուրքական ահասարսուռ լծից: Իսկ այդ ժամանակահատվածում քաղաքական հանգամանքները կարծես ընթանում էին հօգուտ հայերի: Կայսրուհի Եկատերինա II-ը (1762-1796 թթ.), պարբերապես էր պարերագմ սկսել Թուրքիայի դեմ: Կայսրուհին կոչ արեց Անդրկովկասում և Բալկաններում ապրող քրիստոնյաներին ապստամբության ալիք բարձրացնել ընդդեմ Թուրքիայի: Եկատերինան խոստանում էր ազապագրել քրիստոնյաներին մահմեդական դաժան լծից: Պայքարին ավելի ուղղորդված ընթացք փալու համար՝ Սիմեոն Երևանցին ջանք չէր խնայում, որպեսզի Միածնաժգ փաճարը դառնար հայ ազապագրական շարժման կենտրոնը: Նրա նման հայրենասեր անհապը ծանր էր փանում այն հանգամանքը, որ իր հայրենիքը և ժողովուրդը փառապում են օտար զավթիչների իշխանության ներքո: Սպեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար Ամենայն Հայոց Հայրապետը միջոցներ էր որոնում: Սիմեոն Երևանցին հայրենիքի ազապագրման միակ իրական ճանապարհը փնտրում էր Ռուսաստանի մեջ: Կաթողիկոսը կողմ էր այլ պետությունների միջոցով ազապագրել սեփական հայրենիքը, բայց նա կարականապես դեմ էր ներքին ազապագրական պայքարին: Պարճառն այն էր, որ լինելով հեռախուս կրոնական և քաղաքական գործիչ՝ քաջ գիտակցում էր, որ ցանկացած ներքին ընդվզման դեպքում այն դաժանորեն կճնշվեր Պարսկաստանի և Թուրքիայի կողմից, իսկ դա արդեն կարող էր աղետալի ընթացք ունենալ հեպագայի համար, անգամ Ռուսաստանի պես հզոր դաշնակցի օգնության դեպքում: Այդ պարճառով ազգային Եկեղեցու միասնությունն ամրապնդելու համար, Վեհափառը ամեն կերպ փորձում էր բարձրացնել Էջմիածնի դերը և ուժեղացնել նրա քաղաքական ու փնտեսական նշանակությունը:

ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին ռուսական կայսրությունում հայկական գաղթօջախների հոգևոր կյանքը գրավում էր ոչ բարվոք վիճակում: Մայր Աթոռը կարծես կորցրել էր իրավասությունը Ռուսաստանի հայկական թեմերի հանդեպ: Այդ թեմերն իրենց բողոքի ալիքն էին բարձրացրել Մայր Աթոռի նկատմամբ դեռևս Ղազար Ջահկեցի (1737-1751 թթ.) Կաթողիկոսի գահակալության փարիններին:

1749 թ. ռուսաստանաբնակ հայերն իրենց հոգևոր առաջնորդ են ընտրում Գանձասարի աթոռին ենթակա մի եպիսկոպոսի՝ Սրբեփանոս անունով: Այսպիսով, Էջմիածինը կարծես կորցրեց իր արքունությունները ռուսահայ թեմերի նկատմամբ: Պարճառն այն

3 Անդ, էջ 278:

Էր, որ մինչ այդ, Էջմիածնի կողմից լիազորված Բարսեղ եպիսկոպոսը՝ ծանր և դժկամ բնավորությամբ, իր դեմ էր փրամադրել Կրեդի հայերին: Վերջիններս իրենց բողոքն են հայտնում ցարին, որն ընդունում է նրանց բողոքը և արգելում Էջմիածնի եպիսկոպոսների մուտքը Ռուսաստան: Ստեղծված իրավիճակից օգտվելով՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը փորձեց իր դիրքերն ամրապնդել Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախներում: Իսկ դրան խթանում էր այն հանգամանքը, որ ռուսահայ թեմերի առաջնորդը հենց Գանձասարի կաթողիկոսության եպիսկոպոս էր:

Գանձասարի աթոռը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի թուլացներ Մայր Աթոռի դիրքերը Ռուսաստանում. «...որոնք ուղղակի Մայր Աթոռի ջլաքմանն էին ծառայում, նա այնպիսի իրավունքներ էր շնորհել իր նուիրակին, որ նա խրոխտում էր Ս. Էջմիածնի նուիրակների վերայ...»⁴ : Փաստորեն նկատելի է դառնում, որ Գանձասարի կաթողիկոսությունը ամբողջությամբ իր իշխանության ներքո վերցրեց ռուսահայ գաղութների հոգևոր կյանքը, չնայած Էջմիածինը փորձում էր ամեն կերպ վերահասարակել իր կորցրած դիրքը Ռուսաստանի թեմի նկատմամբ: Այս վիճակը ձգվեց մոտ 20 տարի:

Առաջին լուրջ քայլերը ռուսական արքունիքի հեղափոխություններ ձեռնարկելու՝ կարարեց Ամենայն հայոց Կաթողիկոս Սիմեոն Ա. Երևանցին: Բարձրանալով կաթողիկոսական գահին՝ նա լավ էր ըմբռնում իր պաշտոնի կարևորությունը: Սիմեոն Երևանցին քաջ գիտակցում էր, թե Եկեղեցին ինչ կարևոր դերակատարում ունի հայ ժողովրդի ազգապահպանման գործում: Դրա համար նա ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Էջմիածինը դառնար համայն հայության հոգևոր և աննկարելիոր՝ ազգային-ազատագրական շարժման կենտրոն: Երևանցին 1766 թ. Մայր Աթոռում եպիսկոպոսների ժողով է գումարում: Ժողովի մասնակիցները Վեհափառի գլխավորությամբ որոշում են նամակ գրել կայսրուհի Եկատերինա II-ին. «Բանգի գրեաց զթողթ առ Քրիստոսասէր թագաւորն Ռուսաց Կայսրիւնէ և յԱստուածապահ որդին իւր Պաւ Պելպրիչն: Օրհնելով զթագաւորութիւն նոցին և ծանուցանելով զորպիսութիւն և զիշխանութիւն Սրբոյ Աթոռոյս և սորին աթոռակալաց և զհնազանդութիւն ամենայն ազգիս հայոց, որք ցանուցիր զով ընդ ամենայն երկիր, յամենայն սրբէ պահեն զհնազանդութիւն իւրեանց Աթոռոյս Սրբոյն Գրիգորի և սորին աթոռակալաց: Եւ ապա զանգապ զժողովրդոցն հայոց որք ի նորին իշխանութեան, թէ յառաջագոյն հնազանդք էին Սրբոյ Աթոռոյս կարգիւր և այժմ ԺԷ. ամ է, որք ի մենջ ապստամբեցեալք զմն ապստամբ սեւագլուի առանց հրամանաց հայրապետացն մերոց նստուցին իւրեանց առաջնորդ և հռչակեցին թէ՝ հրամանաւ թագաւորին է. և մեր զսորին իրան և սուրն ո՛չ գիտեմք և մանաւանդ՝ չեմք գիտակ վարուց և հաւաքոց նորին. զի թէ ժողովուրդքն հնազանդէին սրբոյ Աթոռոյս և մեզ, ապա առաջնորդն զպիտոթեամբ մերով նստել և գիտեմք զինչ հաւաք ունիլն նորին և կամ ինքեանք և առաջնորդն իւրեանց գրէին մեզ զթողթ և զօրհնութիւնս մեր խնդրէին: Ծանուցանելով և զնուիրակին ո՛չ ընդունիլն և զբազումս ըստ սոցին բանս: Եւ ապա խնդրելով՝ զի հանցէ զհրաման յամենայն իշխանութիւնս իւր, զի ժողովուրդքն հայոց Սրբոյ Աթոռոյս

4 «Դիւան հայոց պարմութեան», գիրք Գ., Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշարակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ ԸԴԴ:

հնազանդեսցին հոգևորապես և ծառայեսցին, և եպիսկոպոսն նոցին ի Սրբոյ Աթոռոյս կարգեսցի որպէս յառաջն էր: Եւ յոյժ թախանձանօք խնդրեաց շնորհել զհրամանագիր այսր աղագաւ»⁵: Սիմեոն Երեւանցին նամակում օրհնում էր թագուհու և թագաժառանգ Պապկի թագավորությունը: Կաթողիկոսը նամակում նաև կայսրուհուն հայրնում է «Նաշարախանի»⁶ հայերի վար վերաբերմունքի մասին դեպի Էջմիածինը: Վեհափառ Նայրապետը հայրնում է նաև, որ ռուսահայերը առանց Մայր Աթոռի թույլտվության իրենց առաջնորդ են ընտրել և պնդում են, որ այդ առաջնորդը ընտրվել է ցարի հրամանով և հակառակ Էջմիածնի կամքին, իր կողմից ուղարկված բոլոր նվիրակներին չեն ընդունում: Որպեսզի վերջ տրվի այդ խառնիճադանջ վիճակին, Սիմեոն Երեւանցին նամակում խնդրում է կայսրուհուն հրաման արձակել, որպեսզի Ռուսաստանի փարաժքում բնակվող բոլոր հայերը իրենց հոգևոր կենտրոն ընդունեն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, և Ռուսաստանի թեմերի առաջնորդը նշանակվի Էջմիածնի Կաթողիկոսի կողմից: Ի նշան Տայ և Ռուս եկեղեցիների հոգևոր բարեկամության՝ Կաթողիկոսը նամակի հետ թանկարժեք նվերներ է ուղարկում Եկատերինա II կայսրուհուն. «...Նայրապետը այդ թղթի հետ ընծա ուղարկեց թագուհուն Ս. Կայրապետի, Ս. Հռիփսիմէ կոյսի, Ս. Գեորգ զօրավարի նշխարների և Նոյեան փապանի մի մասը...»⁷: Կաթողիկոսը հրամայում է թանկարժեք նվերները դնել արծաթյա փուփի մեջ, իր կաթողիկոսական կնիքով կնքում է և Դավիթ վարդապետի հետ ուղարկում Ռուսաստան: Որպեսզի իր ուղարկած պատրգամավորությունը հաջողություն ունենա Ռուսաստանում, Սիմեոն Երեւանցին փորձում է կապ հաստատել Ռուսաստանում բնակվող երեսկի հայերի հետ, որոնք եղումուր ունեին ցարական արքունիք: Կաթողիկոսը նամակ է գրում նաև Մովսես անունով մի հայի, որ առաջին շերամագործն էր ռուսական կայսրությունում և շատ մարերիմ էր ցարական արքունիքի հետ:

Մովսեսը Աստապատ գյուղից էր և գնալով Ռուսաստան՝ իր հետ տանում է նաև թղթն ու սերմ: Թղթնին աճեցնելուց հետո նա սկսում է զբաղվել շերամապահությամբ: Եւ երբ այդ լուրը հասնում է ցարին, վերջինս շատ է ուրախանում, բանի որ մինչ դա շերամագործությունը հայրնի չէր Ռուսաստանում: Որպեսզի Մովսեսը հաջողությամբ շարունակի իր սկսած գործը, ցարի հրամանով նրան մի մեծ գյուղ են նվեր տալիս՝ շերամապահության արհեստը զարգացնելու համար:

Սիմեոն Երեւանցին Մովսեսին ուղարկված իր նամակում խնդրում էր, որպեսզի իր կողմից ուղարկված պատվիրակին ամեն կերպ օգտակար լինի. «Այր ռմն աստապատեսցի Մովսես անունը, յաննշան ազգէ, գնացեալ յերկիրն Ռուսաց կացեալ էր անդ ժամանակս ինչ: Ապա գտերմն թոյ փարեալ անդ՝ ցանեալ էր և ի բուսանիլն արկեալ էր ի նա գործն ապրիշումի և գապրիշումն գոյացեալ, առեալ փարեալ էր ընծայ մեծի արքային Ռուսաց, որ մինչև ցայժմ յերկրէ նորին չկաներ ապրիշում: Եւ թագաւորին Ռուսաց փեսեալ զայն, ուրախացեալ էր յոյժ և բարձրացուցեալ զնա ի մեծագոյն փառս, արարեալ

5 «Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշարակարանը», էջ 498:

6 Անդ, էջ ԾԻԶ:

7 Անդ, էջ ԾԻԵ:

էր համապատասխանում նախարարացն իւրոց և փոխադրել էր նմա զգեօղ և զոտհաթ, հոգալ անդ զկամացն զապրիշումն: Եւ էր նա այժմ սիրեցեալ յոյժ յաջա թագաւորին և խօսք նորին առաջի նորա ընդունելի էր յոյժ: Նմա եւս փեղեկացեալ զվիճոցն, որք անդէն գոյին ի Նաշտարիան և զպաղտութիւն սրբից ժողովրդեան փեղտոյն առ Սուրբ Աթոռս, գրեալ էր առ սրբազան Վեհրն ցաւակօրէն զգիր, և զորպիսութիւնս իւր ծանուցեալ և խնդրեալ էր գրել առ նա զթողթ. Վասն որոյ և սրբազան Վեհրն գրեաց առ նա զթողթ մի ի պապասխանի թղթոյն, ուրախանալով ընդ յառաջադիմութիւնն: Եւ ընդ սրբացաւորիւնն առ ազգս փարագրեալ և ընդ գոլն հաստատարուն ի սուրբ հաւաքս մեր և ընդ սէրն՝ որ առ Սուրբ Աթոռս: Եւ օրհնութիւն բազում և պապութիւն նմին, նախապէս մնալ հարազատ առ օրհնեալ Թագաւորութիւնն Ռուսաց, որով զօրացեալ էր: Երկրորդ՝ մնալ անշեղ ի Սուրբ հաւաքս մեր: Երրորդ՝ ունիլ զսէրն և զհարազատութիւնն առ Սուրբ Աթոռս մշտապէս: Եւ յանձնարարութիւն վասն նուիրակին և Դաւիթ վարդապետին խնդրելով ջանալ վտարով ԳԴաւիթ վարդապետն դարձուցանել. զի ամենայն խնդիրքն թոյ, ասէ, յայնժամ կապարեցին. զի նա եւս էր գրեալ սրբացաւորէն զանցից փեղտոյն և զվիճոցն, որք էին ի մէջ նուիրակին փեղականացն, որոյ աղագաւ խնդրեալ եւս էր զայն առնել՝ զոր ինչքան զայս յառաջ սրբազան Վեհրն արարեալ իսկ էր ի ձեռն Դաւիթ վարդապետին (որպէս ասացեալ եղև ի յօգ. Գ.) ծանոյց եւս թէ՝ ասելիք և խորհելիք գոն ընդ թեզ նուիրակին, զի գրեաց նուիրակին՝ զի թէ պապշաճ փեղեցն, բացցեն նմա զխորհուրդն, որ ի ձեռն Դաւիթ վարդապետին, զի և նա նպաստ լիցի»⁸:

Նայրապետը նամակներ է գրում Ռուսաստանում ապրող այլ երեսելի հայերի նույնպէս: Միմեռն Երեսնացո ջանքերը Ռուսաստան ուղարկված պապականության առումով հաջողությամբ պսակվեցին: Դավիթ վարդապետը մեծ ընդունելության արժանացավ Ռուսաստանում: Կայսրուհի Եկատերինա II-ը ջերմությամբ է ընդունում Կաթողիկոսի ուղարկված նամակը և թանկարժեք նվերները: Ծանոթանալով Վեհափառի նամակի բովանդակությանը՝ կայսրուհին հրամայում է, որ հրովարտակ պապրաստեն: Նրովարտակը գրվում է մագաղաթի վրա ոսկե փառերով: Կայսրուհու հրամանով պապրաստվում է նաև մագաղաթի հայերեն թարգմանությամբ փաթեթակը: Այդ երկու մագաղաթները կնքվում են կայսերական կնիքով: Նրովարտակը այլ թանկարժեք նվերների հետ, ի նշան կայսերական բարեհաճության, Դավիթ վարդապետի միջոցով ուղարկվում է Ամենայն Հայոց Նայրապետին: Նրովարտակում գրված էր, որ կայսրուհին հրամայում է, որ Ռուսաստանի փարածքում ապրող բոլոր հայերը ենթարկվելու են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, և Էջմիածնի Կաթողիկոսի հրամանով թեմերի առաջնորդներ կնշանակվեն: Նարկ ենք համարում մեջբերել կայսրուհու հրամանով գրված հրովարտակն ամբողջությամբ. «Ամենապատուելի պապրիարգ Միմեռնին և միւս բոլոր պապուելի իզբաշիններին, կառավարիչներին և բոլոր պապուելի Հայոց ազգին մեր կայսերական ողորմութիւն և ողջոյն: Յայտնում ենք մեր այս ողորմութեան հրովարտակով, թէ Ամենայն Հայոց Միմեռն պապրիարգը, որ բնակվում է Մեծ Նայաստանի Վաղարշապատ քաղաքում, իւր

⁸ «Միմեռն կաթողիկոսի Յիշարակարանը», էջ 685-687:

պարզամտոր Դաւիթ վարդապետի հետ ուղարկել էր արքայանիստ Մոսկով քաղաքը մի թուղթ, որով ամենախոնարհաբար խնդրում էր մեզանից, որ շնորհենք նորան Մեր Կայսերական Բարձրագոյն Հրովարտակը՝ պահելու Աթոռանիստ եկեղեցում իբրև յաւիտենական յիշարակ Մեր ողորմութեան և բարեհաճութեան, և ինչպէս որ սորանից առաջ Մեր մեծ նախնիքը՝ յաւիտենական փառքի արժանաւոր Մեծ Պապոս կայսրը և կայսրուհի Եկատերինէ Ալեքսէնան բարեհաճեցին հայոց հաւարարիմ ազգը քրիստոնէութեան համար՝ իւրեանց կայսերական ողորմութեան ներքոյ պահպանել (որ ցոյց են տալիս և 1724 ու 1726 թուականներին, այն ժամանակուան Եսայի և Ներսէս) պարիարգների, իզբաշիների և կառավարիչների և բոլոր պարուելի հայոց ազգի անունով նոցա փութած թղթեր). նոյնպէս և Մենք հետևելով Մեր յիշեալ Բարձրագոյն Նախնիքներին՝ բարեհաճում ենք նոյնպէս թէ ներկայ ամենապարուելի Սիմէոն Պարիարգին և թէ նորա պարիարգական Աթոռի յաջորդներին, նոյնպէս և իզբաշիներին և կառավարիչներին և բոլոր հաւարարիմ Հայոց ազգը պահպանել մեր կայսերական ողորմութեան և շնորհաց ներքոյ: Նոյնպէս բարեհաճում ենք որ Մեր՝ Ռուսաց կայսրութեան երկրում բնակուող Հայ ժողովուրդը պաշտէ իր դաւանութիւնը իր հոգևորական կանոններով և եկեղեցական կարգերով յիշեալ Սիմէոն Պարիարգի և նորա պարիարգական Աթոռի յաջորդների իրաւասութեան ներքոյ, ինչպէս որ սորանից առաջ էր. և երբ նոքա կը պահանջեն ուղարկել նոցա համար հայոց արքեպիսկոպոսներ կամ ուրիշ հոգևորական պաշտօնեայ՝ Պարիարգի գրավոր վկայութեամբ, առանց որի չեն ընդունուի մեր Տէրութեան մէջ, որի համար և հրամանագիրներ փութեցան մեզանից Մեր սահմանի կառավարիչներին: Այլ և յուսադրում ենք բոլորովին յիշեալ Սիմէոն Պարիարգին պարուելի իզբաշիներին և կառավարիչներին և բոլոր հայկազանց, առանկապէս Մեր Ռուսաց Կայսրութեան հովանաւորութեան փակ ապրողներին, պահել նոցա Մեր Բարձրագոյն Կայսերական ողորմութեան և հովանաւորութեան ներքոյ: Եւ ընդ նմին յայտնում ենք, թէ Սուրբ Կարապետի և Տիրոջ Մկրտչի, Սուրբ կոյս Հովսէփմէի, մեծ նահապետ Սուրբ Գեորգի նշխարները, այլ և Նոյեան փապանի մասը, որոնք ուղարկուած էին Մեզ Սիմէոն Պարիարգից Դաւիթ վարդապետի ձեռքով, ընդունեցինք Մեր առանձին բարեհաճութեամբ. և յիշեալ Դաւիթ վարդապետին յետ դարձրինք Հայրապետական Աթոռը Մեր այս Կայսերական հրովարտակով, յուսաւով, թէ կարող է նա բերանացի ևս յայտնել բոլոր հաւարարիմ հայ ազգին Մեր՝ դէպի նա Կայսերական ողորմութիւնը և շնորհքը, որով մնում ենք և մենք: Տուա մեր արքայանիստ Սանկտ Պետրբուրգ քաղաքում կնքած Մեր թագաւորական մեծ կնիքով: Յուլիսի 30-ին 1768 թուին»⁹:

Այսպիսով, Եկատերինա II կայսրուհու անմիջական օժանդակությամբ Էջմիածինը կարողացավ վերականգնել իր խաթարված դիրքերը Ռուսաստանում: Սիմէոն Երևանցին՝ իբրև շնորհակալություն, ցարական ընտանիքի համար գրեց մի մաղթանք: Կաթողիկոս մաղթանքի ձևը վերցրեց ոչ թե հայկական աղոթքներից և հոգևոր երգերից, այլ ինքը հորինեց. «...Սիմէոն ինքնին «Ամենահօգոր Աստուած» սկսածով երեք փուն շարա-

9 «Մեղու Հայաստանի», 1858, թ. 45, էջ 356:

կան մը շինած է, և «Օրինակ ևս, Նայր ամենակալ» աղօթք մըն ալ յօրինած, «Եւ արդ մեր» հանգիստով: Անոնց վրայ անկցուցած է ի Սողոմոնէ 7 տուն, Առակէ, Եսայիէ, Պնպրոսէ և Պօղոսէ, և Մարթէոսի անտառանէն ընթերցուածներ, և անդաստանի ձեռով տնտեսագրութեան ու Պահպանեա ու Նայր մեր»¹⁰: Կայսերական այս մաղթանքը կիրառության մեջ էր ռուսական կայսրության բոլոր եկեղեցիներում մինչև 1917 թ. բոլշևիկյան հեղափոխությունը: Կայսերական ընտանիքին նվիրված մաղթանքը առաջին անգամ տպագրվում է 1771 թ. Սիմեոն Երևանցու հիմնադրած Էջմիածինի տպարանում:

Սիմեոն Երևանցու գործադրած ջանքերը Մայր Աթոռի դերը ռուսական կայսրությունում ապրող հայերի վրա տարածելու ուղղությամբ վերջնականապես պսակվեցին հաջողությամբ: Վերջ դրվեց այն խնդրին, որը տասնյոթ տարի մտածուցում էր Էջմիածնի կաթողիկոսներին: Անշուշտ մեծ փառքի է արժանի Սիմեոն Երևանցին, որ իր խոհեմ և հետադարձ կրթական և քաղաքական գործունեությամբ կարողացավ բարձրացնել Մայր Աթոռի դերն ու նշանակությունը և դրա միջոցով նա ճանապարհ հարթեց հետագայում հայ-ռուսական հարաբերությունների խորացմանը: Սիմեոն Երևանցին իրագործեց այն գաղափարը, որի համար մինչ այդ մաքառում էր Իսրայել Օրին. այն է՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել օրոստոսի հզորացող ռուսական կայսրության հետ և նրա օժանդակությամբ ազատագրել հայրենիքը այլադավանների անտանելի լծից: Եւ նրան հաջողվեց իրագործել այդ վաղեմի գաղափարը: Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսը կարողացավ լուրջ հարաբերություններ հաստատել ցարական արքունիքի հետ. «Այնուհետև արդեն Ռուսաց արքունիքն ու նախարարները սկսում են մերձ յարաբերություններ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի հետ...»¹¹:

10 **Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հատ. Ա., մասն Ա., Բ. տպագրություն, Պէյրուս, 1959, էջ 912:

11 «Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշարակարանը», էջ 6ԼԲ:

ՀՈԳԵԲՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՆՈՐ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ* ՍՈՐԲԵ ՆՈԳԻՆ ԵՒ ԵՆՈՎԱՅԻ ՎԿԱՆԵՐԸ

«Դրա համար ասում եմ ձեզ, ամեն մեղք եւ հայեցողանք
կներվեն մարդկանց, բայց Նոգու դեմ հայեցողանքը չպիտի ներվի»:

Մաթթ. ԺԲ. 31

Եհովայի վկաների աստվածաբանության համաձայն՝ Սուրբ Նոգին որպես անձ, անհատականություն գոյություն չունի: Ռասելական աստվածաբանությունը չկարողա-
նալով «Սուրբ Նոգի»-անձը պարկերացնել որպես Աստված կամ որպես Երրորդության
անձ՝ այն ընկալեց որպես անդեմ գործող ուժ, գորություն, մի բան, որին չի կարելի դիմավո-
րել, անհատականացնել, այսինքն՝ անուն փալ: Այդ պարճառով էլ նրանք «Սուրբ Նոգի»-ն
գրում են փոքրատառով՝ «սուրբ հոգի»², իսկ վերջին հրապարակություններում, «հոգի»
բառից հանելով **հ**-ն՝ գրում են՝ «սուրբ ոգի»: Ժամանակակից հայերենում «ոգի» բառը, որը
հոմանիշ է «հոգի» բառին, մեծավ մասամբ կիրառվում է որպես առարկայական իմաստ
արտահայտող բառ, որը եւ վկաները հարմարեցրել են իրենց դավանանքին՝ մոռանա-
լով որ հայերենին հմուտները կարդալով «սուրբ հոգի» բառերը, այն կհասկանան որպես
«Սուրբ Նոգի» եւ ամենեւին «սուրբ հոգի»-ն չի վերածվի իրենց ցանկացած «գործուն ուժի»:

Եկեղեցու պարմությանը, անշուշտ, ծանոթ են այս կարգի հերձվածներ, որոնք երեւան
եկան նախանիկիական ժամանակներում. օրինակ՝ մոդալիստ միապետականությունը
(մոնարխիականություն), սաբելականությունը:

Այդ պարմական հերձվածները Սուրբ Նոգու մասին ունեն ինքնուրույն աստվածա-
բանություն, որի առանցքն ի սկզբանե Ս. Երրորդության մերժումն էր: Նրանք հավատում
էին Աստծու՝ Արարչի երեք փարբեր դրսևորումների (modus), որոնք անկախ էին, եւ մեկը
հաջորդում էր մյուսին: «Նայրը գործում է երբեմն իբրեւ Որդի եւ այդպես էլ կոչվում է, եւ
ընդհակառակը. Որդին գործում է երբեմն իբրեւ Սուրբ Նոգի եւ այդպես էլ կոչվում է, եւ
ընդհակառակը. Նոգին գործում է երբեմն իբրեւ Նայր եւ այդպես էլ կոչվում է, եւ ընդհակա-
ռակը»³: Այս առումով էլ մոդալիստ միապետականները կոչվում էին նաեւ «Նայրաչարչար-
ներ», քանի որ այդպիսի դավանանքով խաչի վրա չարչարվողը Նայրն էր, քանի որ Որդին
որպես անձ գոյություն չունի. նույն փրամաբանությամբ գոյություն չունի նաեւ «Սուրբ Նո-
գի»-ն:

Եհովայի վկաների պարագայում աստվածաբանական դրությունը այլ է. նրանք
գրկում են Սուրբ Նոգուն դեմքից՝ վերագրելով նրան միայն անդեմ գորություն, միջնորդ
գործող ուժ, որպես արագությունը Աստծու գորության եւ այն բոլոր սուրբգրային համար-
ները, որոնք փաստում են Սուրբ Նոգու՝ Աստծուն համագո անձ լինելը, ուղղակի սխալ են

* Սկիզբը՝ «Էջմիածին», 2012, Ա.-Զ.:

2 Դրան հակառակ, սապանայի անունը միշտ գրում են մեծատառով՝ Մաթթան:

3 Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՆՈՒՆ, Ընդհանուր եկեղեցական պարմություն, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 157:

թարգմանում, աղավաղում կամ էլ նենգափոխում են՝ մեկնաբանելով այնպես, որ այն դեմք չունենա:

Նրանց հիմնավորումներն են.

Սուրբ Նոգին չէր կարող անձ լինել, քանի որ Վերնաբանը նա միաժամանակ նստեց 120 հոգու վրա:

«Մի դեպքում սուրբ հոգին երեսաց աղավաղման փեսքով, մյուս դեպքում՝ բոցեղեն լեզուների, սակայն, ոչ մի անգամ չերեսաց անձի կերպարանքով»⁴: Իսկ «Նարկավո՞ր է հավաքավ Երրորդությանը» գրքույկը հոչակում է հերեյալ բանաձևը.

«Սուրբ հոգին Աստծու գործուն ուժն է»:

Նույն գրքույկը բերում է մի քանի այլ վկայություններ եւս Ս. Գրքից եւ նույն փրամաբանությամբ եզրակացնում, որ Աստծու Նոգին չի կարող դեմք ունենալ եւ հերեյաբար անձ լինել, այլ՝ «որոշ չափով կարելի է այն նմանեցնել էլեկտրականության ուժի, որը գործադրվում է փեսակ-փեսակ գործեր կատարելու համար»⁵:

Սուրբ Նոգու անձ լինելը մերժելու փրամաբանությունը շատ հասկանալի է Եհովայի վկաներին եւ նրանց փրամաբանական բոլոր սխեմաներին: Այսպես, համաձայն վկաների, չնայած Սուրբ Նոգին որոշ փոփոխություններ ունեցել է գալիս «դեմքի հասկանալիքով», բայց «նկարի առեք, որ երբեք սուրբ գրողները այս հոգին չեն պատկերացրել կամ ներկայացրել որպես առանձին անձ»⁶ եւ եզրակացնում են.

«Ըստ Ա. Նովի. 5:6-7 համարների, ոչ միայն հոգին, այլ նաեւ «ջուրը եւ արյունը» հանդես են գալիս որպես վկաներ: Սակայն պարզ է, որ ջուրը եւ արյունը անձեր չեն, այնպես էլ, ուրեմն, սուրբ հոգին անձ չէ»:

Այսպիսի փրամաբանությամբ Սուրբ Գիրքը մեկնաբանելը nonsense է: Սա այն դեպքն է, երբ ամեն փաստարկ, սուրբգրային ամեն համար չի քննարկվում կամ բովանդակային վերլուծության ենթարկվում, այլ ամենուր փեսնում են միայն այն, ինչ ուզում են փեսնել, անկախ նրանից, թե այնտեղ ինչ է գրված կամ ինչի մասին է: Այդ «փրամաբանական կառույցի» համաձայն, օրինակ, երբ Նիսուս հանդարտեցրեց փոթորիկը եւ հրամայեց ծովին՝ «Դադարիր, լռիր» (Մարկ. Դ. 39), կարելի է եզրակացնել, որ ծովն ու քամին անձնավորված են, դեմք ունեն, քանի որ Նիսուս նրանց դիմեց երկրորդ դեմքով: Նակառակն էլ չի կարելի պնդել, եթե Սուրբ Նոգին որեւէ հարվածում հանդես է գալիս անդեմ գոյականների հետ, ապա դա ամենեւին չի նշանակում, որ այդ գոյականների դեմքն էլ նույնը պիտի լինի:

Իսկ եթե ընթերցենք Ա. Կորնթ. Ա. 24 համարը՝ «...**Քրիստոսը Աստծու գործությունն** ու Աստծու իմաստությունն է», ապա կստացվի, որ այդ փրամաբանությամբ Քրիստոսն էլ անդեմ է, անձ չի կարող լինել - nonsense:

Ավելին, Բ. Կորնթ. Զ. 5-7 համարներում ներկայացնելով Աստծու պաշտոնյաներին՝ Պողոս առաքյալը գրում է. «...դուք ձեզ ներկայացրե՞ք իբրեւ Աստծու պաշտոնյաներ՝ ցույց տալով մեծ համբերություն նեղությունների մեջ, վշտերի մեջ, չարժաբանքների մեջ, 5 հարվածների տակ, բանտերում, խռովությունների մեջ, փրկությունների մեջ, հսկումների մեջ, ծոմապահության մեջ, սրբությամբ, զիտությամբ, համբերությամբ, քաղցրությամբ, **Սուրբ Նոգով**, անկեղծ սիրով, ճշմարտության խոսքով, **Աստծու գործությամբ**, արդարության զենքով՝ հարձակվելու եւ պաշտպանվելու համար ...»:

4 «Նարկավո՞ր է հավաքավ Երրորդությանը», «Դիւրարան», 1995, էջ 21:

5 Անդ:

6 Անդ:

Այս շարքի մեջ փնտրում ենք «Սուրբ Հոգի»-ն և «Աստծու գործություն»-ը միասին՝ մի խմբի մեջ: Եթե դրանք նույն բաները լինեին, ապա դժվար թե Պողոս առաքյալը առանձնացներ դրանք:

Իսկ ինչ կստացվի, երբ նման սանդղակով դիտարկենք այն սուրբգրային համարները, ուր Աստված (=Հայրը) հավասարեցվում է ոչ դիմային գոյականների⁷: Օրինակ՝

Հովհ. Դ. 24 - Հոգի է Աստված, և նրա երկրպագուները պետք է **հոգով** և ճշմարտությամբ երկրպագեն:

Նույն համարը ՆԱԹ-ում այսպես է ներկայացված. «Աստված **ոգի է**, և նրան երկրպագողները պետք է **ոգով** և ճշմարտությամբ երկրպագեն նրան»:

ՆԱԹ-ի թարգմանությունից չի հասկացվում թե ո՞ւմ պետք է երկրպագեն. այդ «**նրան**»-ը ում է վերաբերում՝ «ոգո՞ւն», թե՞ «Աստծո՞ւն»: Վկաների դավանանքով ոգին անձ չէ, ուրեմն և Հայրը անձ լինել չի կարող, իսկ երկրպագողները ուղղակի պիտի «ոգով»՝ այսինքն ոգևորությամբ երկրպագեն: Մա արդեն դարձյալ nonsense է: Այլ կերպ ասած նրանց դավանանքը անաստվածական արժապատիվ՝ կռապաշտություն է, քանի որ երկրպագում են գործությանը, գործուն ուժին: Գոնե նման եզրակացության չհանգելու համար կարելի էր «**նրան**» դերանունը այդ համարում գրել մեծատառով, որպեսզի երկրպագությունը վերաբերեր միայն Հորը:

Նման անհեթեթություններից խուսափելու համար պետք է ուղղակի ընդունել, որ Աստված Հոգի է⁸, դրա համար էլ երկրպագողները Նրան պետք է երկրպագեն հոգով:

Եթե Սուրբ Հոգին «գործուն ուժ» է, ապա ինչ կստացվի սուրբգրային այն համարներից, երբ «Սուրբ Հոգին» փոխարինենք «գործուն ուժ»-ով:

Օրինակ՝ «Երբ նրանք Տիրոջ պաշտոնի մեջ էին և ծոմ էին պահում, **Սուրբ Հոգին** ասաց. «Առանձնացրեք ինձ Բառնաբասին և Սողոմին այն գործի համար, **որին ես կանչեմ ևմ** նրանց»⁹:

ՆԱԹ-ը այս համարը թարգմանել է այսպես՝ «Երբ նրանք ծառայություն էին մատուցում, Եհովային, և ծոմապահություն էին անում, սուրբ ոգին ասաց. «Բոլոր մարդկանցից ինձ համար առանձնացրեք Բառնաբասին և Սողոմին այն գործի համար, որին նրանց կանչեցի »:

Դարձյալ նկատվում է թարգմանիչների միտումնավոր մոլեցումը. հունարենում չկա «Եհովա» բառը, այնպեղ «Տեր»-ն է օգտագործված: Իսկ թե ինչպես կարող է «գործուն ուժ»-ը խոսել, հրամայել՝ անհասկանալի է:

Նոր Կտակարանում «Սուրբ Հոգի» եզրի կիրառությունների մեջ գրեթե անհնար է վերացնել Նրա դեմքը: Ահա մի քանի համարներ, որոնք անառարկելիորեն ցույց են տալիս Սուրբ Հոգու Աստված լինելը, դիմավոր լինելը. Գործք Ե. 3-4, ԺԳ. 2, 4, Հովհ. ԺԴ. 16-17, 26, ԺԶ. 7-14: Սակայն Եհովայի վկաներին դա հաջողվում է՝ զանազան անսրբամաքանական կառույցներ ներկայացնելով, բնական է, ի սկզբանե ենթադրելով, որ իրենք ճիշտ են: «Աստվածաշունչը անձնական դերանուններ գործածելով, միայն հետևում է քերականական կանոններին, ոչ թե ուսմունք է արքայապետ»¹⁰:

7 Հովհ. Դ. 24, Ա. Հովհ. Դ. 8:

8 Հոգին մեծապատու:

9 Գործք. ԺԳ. 2: Հունարենն է. «*λειτουργούντων δὲ αὐτῶν τῷ κυρίῳ καὶ νηστεύόντων εἶπεν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον Ἀφορίσατε δὴ μοι τὸν τε Βαρναβᾶν καὶ τὸν Σαῦλον εἰς τὸ ἔργον ὃ προσκέκλημαι αὐτούς* »:

10 «Հարկավոր է հավաքալ Երրորդությանը», էջ 22:

Բնական է, որ այդ դեպքում հարց կառաջանա, թե Աստվածաշունչը ե՞րբ է ուսմունք քարոզում ու ե՞րբ՝ քերականություն. ո՞վ պիտի որոշի այդ: Անշուշտ, Եհովայի վկաների համար դրա պատասխանը միանշանակ է՝ Բրուկլինյան կազմակերպությունը, «երկնային սրբերի ժողով» հանդիսացող օծյալները:

Վկաները պնդում են, որ Ծննդոց Ա. 2-ի՝ «Աստվածը հոգին շրջում էր ջրերի վրա...» հասկացումը կարելի թարգմանել նաև՝ «Աստվածը գործում ուժը շրջում էր ջրերի վրա» ձևով: Հիմնավորում են այսպես.

Եբրայերեն **רוּחַ** -հոգի բառը (ruah) թարգմանվում է որպես «գործուն ուժ», քանի որ այն եբրայերենում նշանակում է «քամի», չունի դեմքին բնորոշ հատկանիշեր¹¹:

Եբրայերեն **רוּחַ** բառը (ruah) շատ իմաստներ ունի՝ քամի, շունչ, օդ, ուժ, հոգի ետայն: Բայց երբ այդ բառը կիրառվում է «Աստված» բառի հետ, այն միշտ ունեցել է դեմքին հատուկ հայրանիշներ, դիմավոր է եւ պետք է թարգմանել որպես **Աստված Հոգի, Սուրբ Հոգի**: Այս դեպքերում սխալ է այն թարգմանել անդամ «գործուն ուժ»-ով: Դրանում համոզվելու համար շեշտենք, որ «Սուրբ Հոգի»-ն ունի դեմքին հատուկ հայրանիշներ. բանականություն, զգացմունք, կամք: Այս երեք հատկանիշները բնորոշ են միայն դիմավոր ձևերին: Անդամ ձևերի մոտ բացառվում է բանականության, զգացմունքի, կամքի առկայությունը:

Ա. Սուրբ Հոգին ունի Բանականություն: Ա. Կորնթ. Բ. 10-ում կարդում են. «...Հոգին բնում է ամեն ինչ...»: Այսպես օգրագործած **ἐξουσία**, հունարեն բառը նշանակում է նաև հեղափոխություն. Մեր Տերն այդ նույն բառն է օգրագործում Հովհ. Ե. 39-ում, երբ երեսներին ասում է «Բնեցեք գրքերը...»: Նա գիրքի Աստծու խորունկ ծրագրերը, խորհուրդները, Աստծու մտքերը...¹²:

Բ. Սուրբ Հոգին ունի զգացմունքներ: Եփես. Դ. 30-ում կարդում ենք. «Եւ մի փրկմանցից Աստծու Սուրբ Հոգին ...»¹³: Պողոս առաքյալը Բ. Կորնթ. Բ. 2-5-ում մի քանի անգամ օգրագործում է **μὴ λυπεῖτε** բառը փրկմանցից իմաստով՝ ուղղված կորնթացիներին: Այսինքն՝ միանգամայն հասկանալի է, որ անդամ ուժին փրկմանցիցը nonsense է:

Գ. Սուրբ Հոգին ունի կամք: Ա. Կորնթ. ԺԲ. 11-ում Պողոս առաքյալը խոսում է Սուրբ Հոգու՝ որպես հոգեւոր շնորհների բաժանողի մասին. «Բայց այս ամենը միեւնոյն Հոգին է առաջացնում եւ բաժանում է յուրաքանչյուրին՝ ինչպես որ կամենում է»¹⁴: Այսպես օգրագործած **βούλεται** բառը, որ կամք է նշանակում, Հակոբոս առաքյալը օգրագործում է իր թղթում. «Նա իր կամքով ծնեց մեզ ...»¹⁵:

Սուրբ Հոգին սովորեցնում է (Հովհ. ԺԴ. 15), վկայում է Քրիստոսին (Հովհ. ԺԶ. 26), առաջնորդում է հավատացյալներին (Հռոմ. Ը. 14), ուղարկում է (Գործք. ԺԳ. 4), հրամայում է (Գործք. Ը. 29), բարեխոսում է (Հռոմ. Ը. 26), նրան չի կարելի հայեցել (Մատթ. ԺԲ. 31), սրել (Գործք. Ե. 5) ...

Նման գործողությունները վերագրել անդամ ուժին սխալ է թե՛ բովանդակային առումով, թե՛ քերականական:

(Շարունակելի)

ՂԵԻՈՆԴ. ՔԱՆԱՆԱ ՄԱՅԻՆՅԱՆ

11 **Рон Родес**, *Вразрез со священным писанием*, էջ 75:

12 Ա. Կորնթ. Բ. 10-11, Հռոմ. Ը. 27:

13 Հունարենն է՝ **καὶ μὴ λυπεῖτε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ θεοῦ**:

14 Հունարենն է՝ **πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα διαιροῦν ἰδίᾳ ἐκάστῳ καθὼς βούλεται**:

15 Նա, այսինքն Հայրը, հունարենն է՝ **βουληθεὶς ἀπεκύρσεν ἡμᾶς**:

ԳԻՐԱԽՕԱՌՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՋՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՋԱԴԻԱՅՈՒՄ ՊԱՆՈՂ ՄԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ջավախք աշխարհում ծվարած փոքրիկ այս գյուղը գտնվում է Ախալքալակից 5 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Նամանուն փոքր գյուղից տարբերակելու համար 1595 թ. կազմված թուրքական հարկացուցակում բնակավայրը հիշատակվում է Մեծ Մաջադիա անվամբ՝ 18 տուն բնակչով: Նայաթափ է եղել ԺԸ. դարում:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Մաջադիայի բնակելի 78 տնից 17-ը քանդվել է: Մաջադիայից Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 172 հոգուց 72-ը զոհվել է¹: Գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները՝ 29 ընտանիք, 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի Ումուրտում գյուղից: Ումուրտումը (այժմ Umudum) հայաբնակ գյուղ էր Կարին (Էրզրում) քաղաքից 16 կմ հյուսիս: Այս գյուղից 1829-30 թթ. գաղթած բնակիչների մի մասը տեղակայվել է այդ ժամանակ հայաթափ ու ավերակ Աբուլ գյուղում²:

Ումուրտում գյուղից են գաղթել նաև գյուղի բնակիչ Գարեգին Գրիգորյանի նախնիները: Գարեգինի հիշատակմամբ բնակության համար այս գյուղն ընտրվել է իր դիրքի համար, այսինքն՝ այժմյան Մաջադիա գյուղն ունի նույն դիրքն Ախալքալակի հանդեպ, ինչ Ումուրտումը՝ Կարինի:

Մեր փնտրությունների արդյունքում մաջադեցի Գարեգինի տանը գտանք մի Ավերաբան, որը նա ժառանգել էր իր մորից, ամենայն հավանականությամբ, մայրն էլ իր հերթին ժառանգել էր քահանա պապերից: Գարեգինը հիշում է, որ ե՛ր մորական, ե՛ր հորական շավիղներից՝ իրենց տոհմում եղել են քահանաներ, եւ ենթադրելի է, որ Ավերաբանը պետք է պարկաներ նրանցից մեկին: Մեծ սրբությամբ եւ զգուշությամբ էր պահել մայրն Ավերաբանը՝ միշտ իր սրբի մոտ ունենալով, որ երբեւէ չկորչի եւ «թշնամու» ձեռքը չընկնի: Երկյուղածությամբ էր հիշում Գարեգինը. «մայրս երբեք չէր հանում ձոցից Ավերաբանը, անգամ քնելիս իր մոտ էր պահում»:

Ձեռագրի պահպանման համար նպաստավոր պայմաններ չունենալու պարզառով՝ գրադաշտը եւ մանրանկարները տեղ-տեղ խոնացած էին: Մագաղաթը խոնավությունից կուչ եկած էր:

Մագաղաթն այս Ավերաբանը գրվել է Բաղևշում, գծագրվել եւ ծաղկվել է Սահակ քահանայի ձեռքով: Ավերաբանի սրացողը նույն քաղաքի Մեսրոպ եպիսկոպոսն է:

1 Տե՛ս Ա. Դավթյան, Ջավախք, Երևան, 1994, էջ 102:

2 Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Ջավախք, Երևան, 2006, էջ 30, 361-365:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մապրենադարանի հին ձեռագրերի ինսպիրտորում են պահվում Սահակ քահանա Բաղիշեցու ձեռքով գրված, ծաղկված եւս մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշարարարաններից պարզ եւ հստակ հասկանալի է դառնում այն փաստը, որ Մաշտոցի ձեռագիրը նույն Սահակ քահանայի ձեռքով է գրվել եւ ծաղկվել: Մապրենադարանի թիվ 198, թիվ 5580 ավերարարաններում եւ թիվ 9063 ճառքնարիքում հիշարարակվում են նրա ծնողների անունները՝ Սյրեփանոս եւ Շահում (կամ Շահումադ), իսկ վերոնշյալ Ավերարարանում եւ թիվ 198 Ավերարարանում հիշարարակվում է նրա դստեր՝ Նովիսիմի անունը: Ինչ վերաբերում է թիվ 2691 ձեռագրին (Անանիա Մանահնեցի «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի»), ապա սրա միայն ծաղկողն ու կազմողն է Սահակ քահանան՝ «...եւ ՆՁ. (1627) Բաղիշեցի փեր Սահակ գրագիրն եկն վասն ուխտի ի Սուրբ Կարապետն եւ ի Սուրբ Առաքելայն: Եւ եւ՝ նուապ Կարապետս (գրիչը) արգելեցի եւ եպո **ծաղկել** եւ **կազմելոյ** ի յիշարակ հոգևոր հօրն իմոյ՝ Բարսեղ վարդապետին եւ ծնողաց նորին...» (253բ):

Վիեննայի թ. 66 «Վարք հարանց» ձեռագրում հանդիպում է մի հեղափոխիկ հիշարարարան, որն ամբողջությամբ չի պահպանված ձեռագրացուցակում. «...Եւս առաւել յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղօթան ձեր եւ զՏեր Սահակն, որ բազում աշխատությամբ ուսոյց զարուեսար» (թ. 88ա)³: Ըստ այս եւ Մաշտոցի անվան Մապրենադարանի թ. 9063 ձեռագրի հիշարարարանների կարող ենք եզրակացնել, որ Սահակ քին. Բաղիշեցին ունեցել է աշակերտներ, որոնց ուսուցանել էր: Թիվ 9063 ձեռագրում հիշարարակվում են նրանց անունները՝ «գրեր Նիկողոսն եւ զՍյրեփանոս դպիրն եւ զԴաւիթն» (թ. 382ա): Իսկ Սահակ Բաղիշեցին աշակերտել էր Տեր Ներսէսին եւ փեր Յովանէսին՝ «գուսուցիչն իմ՝ գրեր Ներսէսն եւ զվարդապետն իմ՝ գրեր Յովանէսն Յիզանցի» (թ. 9063, թ. 382ա):

Երուսաղեմի ձեռագրացուցակների Զ. հատրում եւս հիշարարակվում է մի ձեռագիր, որը գրված եւ ծաղկված է Մեսրոպ եւ Սահակ Բաղիշեցիների ձեռքով, 1643 թվին Բաղեշում: Ավերարարան իր ավարտին չհասցրած մահացել է Սահակ քին. Բաղիշեցին. «...Դարձեալ կրկին աղաչեմ յիշել ի Տեր գրեր Սահակ վարդապետն եւ զանարժան Մեսրոպա յերեսալս, որ եմք Բաղիշեցի եւ սկսեալ զՍուրբ Աւերարանս ի միասին գրեցաք եւ ծաղկով զարդարեցաք, եւ նա փոխեցաւ առ Բրիգորոս ոչ ժամանեաց գալ, վասն որոյ բերեալ իմ գսա ի Սուրբ Երուսաղեմ, եղի ի յիշարակ ի դուռն Սուրբ Յակոբայ, վասն որոյ մերոց փրկութեան. ամէն» (693բ)⁴:

Սույն ձեռագրացուցակի Ե. հատրում վկայակոչված է մի Սաղմոսարան (թ. 1651), որը եւս գրվել է Բաղեշում 1623 թվականին, եւ ծաղկվել է Սահակ կրոնավորի ձեռքով, սակայն վերջինիս ծնողների անունները՝ Նակոր եւ Մարիամ, փարբեր են Սահակ քին. Բաղիշեցու ծնողների անուններից՝ Սյրեփանոս եւ Շահում:

ԷԼՅԱ ՄԱՐԻՐԵԿՅԱՆ

3 «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միփրաբեան Մապրենադարանին ի Վիեննա», Է. Ա., Վիեննա, 1895, էջ 294:

4 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեանը, Է. Զ., Երուսաղեմ, 1972, էջ 543-544, Է. Ե., Երուսաղեմ, 1971, էջ 477:

Աւետարան

Բաղէշ

ՌՂ - 1641

Գրիչ, ծաղկող՝ Սահակ քհն. Բաղիշեցի: Ստացող՝ Մեսրոպ եպս. Բաղիշեցի:

Թերթ 258, չգրուած՝ 1աբ, 2ա, 13բ, 14ա, 15բ, 90ա, 131ա, 258բ: Պրակ՝ 1x12+Ա-իx12+2x4 (Ա13, ԺԹ13): Նիւթ՝ մագաղաթ: Մեծութիւն՝ 10.5x7.5: Գրութիւն՝ երկսիւն, միասիւն (8x5): Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 20-24: Կազմ՝ մուգ շագանակագոյն դրոշմագարդ կաշի՝ դռնակով եւ երկու արծաթէ շղթայաձեւ կապիչներով, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ Ա փեղկին մագաղաթ, Բ փեղկին՝ թուղթ, դռնակինը՝ ոսկեգոյն մետաքս: Ա եւ Բ փեղկերի կենտրոններում արծաթէ հաւասարաթեւ խաչ՝ ականակուռ, անկիւններում արծաթէ զարդանախ՝ ականակուռ, Ա փեղկին՝ 20 քար, 4 հատն ընկած, Բ փեղկին՝ 17 քար, 7 հատն ընկած (կարմիր, մուգ կանաչ, փիրուզագոյն քարեր): Ա փեղկի ներքեւի մասից արծաթէ շղթայ՝ ծայրին արծաթէ խաչ (հաւանաբար էջանիչ է ծառայել):

Մանրանկարչութիւն –Յիսուս Քրիստոս՝ 14բ, Մարիամ Աստուածածին՝ 15ա, Մատթէոս՝ 16բ, Մովսէսի երկրպագութիւնը՝ 19ա, Պայծառակերպութիւն՝ 58ա, Մուտք Երուսաղէմ՝ 66բ, Խաչելութիւն՝ 85բ, Թաղում՝ 87ա, Իւղաբեր կանայք՝ 88ա, Մարկոս՝ 90բ, Մկրտութիւն՝ 92ա, Ղուկաս՝ 131բ, Աւետումն՝ 134ա, Ընծայումն ի տաճարն՝ 138բ, Համբարձումն՝ 199բ, Յովհաննէս եւ Պրոխորոն՝ 200բ, Յարութիւնն Ղազարոս՝ 230ա, Ոսկրոսայ՝ 236ա, Հոգեգալուստ՝ 237բ: Ի լուսանցս՝ 37բ՝ Կոյրք երկուք, 39բ՝ ոչխար, 115ա՝ կոյր Բարտղոմէոս, 129ա, 196ա, 251ա՝ Յովսէփ Արիմաթացի, 181բ՝ բժշկութիւնն կոյրի, 202բ, 222ա՝ Գառն Աստուծոյ, 203ա՝ Յովհաննէս Մկրտիչ, 223բ՝ բժշկութիւնն ի ծնէ կոյրի, 226բ՝ հովիւ: Խորան՝ 2բ-7ա: Կիսախորան՝ 17ա, 91ա, 132ա, 201ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական, թռչնային, տաճար, ծառ: Զարդագիր՝ հրեշտակագիր, թռչնագիր, կենդանագիր, հանգուցագիր: Գոյներ՝ ոսկի, կապոյտ, դեղին, մուգ կանաչ, երկնագոյն, կարմիր, դարչնագոյն, նարնջի:

Վիճակ՝ բաւարար. գրադաշտը խոնավութիւնից խոնացած, տեղ-տեղ ցեցակեր:

Բովանդակություն

1. 2բ-3ա Թուղթ Եվսեբեայ:
2. 3բ-7ա Համաբարբառ, նաեւ՝ ի ստորին լուսանցս:
3. 7բ-13ա Ցանկ Աւետարանների:
4. 16ա Նախադրություն Մատթէոսի: 17ա-89բ Աւետարան Մատթէոսի:
5. 89բ Նախադրություն Մարկոսի: 91ա-130բ Աւետարան Մարկոսի:
6. 130բ Նախադրություն Ղուկասոյ: 132ա-200ա Աւետարան Ղուկասոյ:
7. 200ա Նախադրություն Յովհաննոյ: 201ա-254բ Աւետարան Յովհաննոյ: 255աբ Իրք կնոջն շնացելոյ:

Յիշատակարան գրչութեան ժամանակի

1. 14բ Ո՛վ Մայր եւ Կոյս, կատարեացին հարցուածք քո եւ վասն աղաչանացդ ողորմեցայց հաւատացելոց: /15ա/ Յաւուրն ահագին [Աստուծոյ առա]ջին, ողորմեա Սահակ գրչիս, Մեսրոպ ստացողին:
2. 15ա Աղաչեմ ըզՄիածինըդ Հօր եւ աղախնոյ քո, ողորմեա Մեսրոպին:
3. 256ա Փա՛ռք անսղբնականին եւ սկզբանն ամենայնի, անեղին եւ գոյացուցչին բնաւից, անվախճան եւ անսահման էացուցչին, սահմանիչ եւ կատարումն բոլոր էիցս, երից միակին, եզակի եւ միում աստուածութեանն գոհութիւն եւ անդադար փառաւորութիւն այժմ եւ անգրաւ յաւիտենիւ. ամէն: Որ ետ կարողութիւն տառապեալ եւ մեղսամած Սահակ գրչի Բաղիշեցոյ հասանել յաւարտ լուսազարդ եւ քառաբուխ Սուրբ Աւետարանիս, որ ունի զօրինակ եւ զնմանութիւն չորս գետոցն եղեմաբուխ, որ առողանեն զբրախտ եւ զերկիր, որ նշանակ է Փիսոն՝ զՄաթէոս, եւ Գեհոն՝ զՄարկոս, Տիգրիս՝ զՂուկաս, եւ Եփրատէս՝ զՅովհաննէս: Որ սոցին գոլով նմանապէս թվով ուռճացեալք ի կենդանական աղբէրէն առողանեն զպասքեալ միտս մարդկային բնութեանս, ի չորս

կողմ աշխարհիս՝ յարեւելս եւ յարեւմուտս, ի հիւսիս եւ ի հարաւ: Նոյն աւրինակ ըստ տեսութեան Եզեկիէլի քառակերպեան աթոռոյ, /256բ/ որ նշանակ էր մարդն՝ զՄաթէոս, եւ առիւծն՝ զՄարկոս, եզն՝ զՂուկաս, եւ արծիւն՝ զՅովհաննէս: Յորս զմի փառաց թագաւորն Քրիստոս, փառակիցն Հաւր եւ Հոգոյն Սրբոյ, որ էառ զմեր բնութիւնս ի սրբոյ Կուսէն միաւորեալ ընդ իւրում աստուածութեանն եւ քարոզի ընդ ամենայն տիեզերս, քառակի Աւետարանաւ մինչեւ ի կատարած աշխարհի զաստուածախօս վարդապետութիւն դրոշմեալ զսակաւ ի բազմացն առ ի հաւատալ, եթէ Յիսուս Քրիստոս է Որդի Աստուծոյ ըստ վեհին ընդ Հաւր հաւատալ եւ զկեանսն յաւիտենականն ընդունել յանուն նորա, ուստի եւ տեսեալ զսորայս փրկագործութենէ խորհուրդն սրբասէր եւ աստուածահաճոյ վարդապետն տէր Մեսրոպայ եպիսկոպոսն եւ մեծաւ տենչմամբ ետ գրել զՍուրբ Աւետարանս ի վաւելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ բարի իւր եւ զուգակցին իւրոյ՝ Հռիփսիմին, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս Աստուած յոյսն ամենայնի, քանզի սրբազան վարդապետս այս Մեսրոպ է՛ր /257ա/ քաղաքաւ Բաղիշեցի, ի մեծ ազգէ եւ ի մանկութենէ զսրբութիւն սիրեալ յուսման գրոց հետեւեալ, եղեւ ճարտար քարտուղար եւ ամենայն ուսմամբ եւ լցեալ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն, ըստ աւրինի ամուսն առաւ եւ Բ ամ կացեալ ընդ անբիծ ամուսնոյն իւրոյ կուսութեամբ հարկեալ ի բազմաց կոչեցաւ յաստիճան եւ ընկալաւ զպատիւ քահանայութեան, զոր ըստ երից ամսոց ձեռնադրութեանն եհաս վախճան լծակցին իւրոյ տարածամ մահւամբ եւ ինքն ըստ բազմայունար տենչման իւրոյ կամէր գնալ յանապատ եւ խաղաղական կեանս ըստանալ, զոր ի մանկութենէ զայն կայր եւ իմացեալ քաղաքացոցն ոչ թողին, այլ վկայական թղթով յուղարկեցին առ սրբազան կաթողիկոսն տէր Փիլիպպոս ի Սուրբ Էջմիածինն եւ ի նմանէ ընկալաւ պատիւ արքեպիսկոպոսութեան եւ գաւազան եւ իշխանութիւն վարդապետական եւ եկեալ նըստաւ յաթոռն իւր առաջնորդ քա /257բ/ զաքին Բաղիշո՛ւ՝ հովուել զհօտն Քրիստոսի եւ բազում վշտաց տարեալ եւ նեղութեանց համբերեալ եւ զհարչարանս Քրիստոսի յանձին կրեալ, որ եւ նորին սիրովն ցանկացեալ սրբալոյս Աւետարանիս պահել ընդ ինքեան աւժանդակ ի քարոզութիւնս եւ մխիթարիչ ի վշտաց, ի

տրամութեանց եւ բազում կարօտիւ թաղանձեաց զտառապեալ Սահակ զրիչս առ ի գծել զսա եւ ի զտրկարութիւն ի բաց եղեալ վասն սիրոյ նորին եւ խնդրոյն, բազում վշտօք գծեցի ի դառն ժամանակիս ի թվականիս հայոց ի ՌՂ. (1641) ամի եւ ծաղկեալ զարդարեցի իւրով ձեռտուութեամբն հոգեւոր որդոյն իմոյ՝ Մեսրոպ վարդապետին ի վայելումն իւր եւ յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց՝ Աւետիսն եւ Ազամաթին եւ լրծակցին իւրոյ՝ Հռիփսիմին եւ ամենայն արեանառու մերձաւորացն իւրոց, որք հանդիպիք յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք եւ Տէր Աստուած յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի եւ մեղաց թողութիւն շնորհեսցէ ի փառս անուան իւրոց. ամէն:

[258ա/ Արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց եւ բազմամեղս ի կարգաւորաց Սահակ սուտ եւ լոկ անուամբ քահանայ եւ ունայն յամենայն բարեաց վիրաւորեալ նետիւք բանասարկուին, երես ի գետին եղեալ եւ արտասուլթոր դիմօք խնդրեմ ի ձ[եզմէ], զի բոլոր սրտիւ Աստուած ողորմի ասէք եւ մեղաց թողութիւն խնդրէք, ինձ՝ անարժանիս, եւ ծնողաց իմոց եւ ամենայն մերձաւորացն, նաեւ կողակցին իմոյ եւ դստերցն՝ Հռիփսիմին, որդոցն եւ Աստուած գծեզ յիշէ յիւր անձառ [գալստ]եանն. ամէն:

(258ա, ստացողի) Արդ, ես՝ Մեսրոպ սուտ անուամբ եւեթ վարդապետ, անգետ եւ անարժան ի կարգս եկեղեցոյ ըստացայ զՍուրբ Աւետարանն ի մխիթարութիւն անարժանութեան, յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց, կողակցին իմոյ, վասն որոյ երես եղեալ երկրի մոխրամած դիմօք խնդրեմ ի հանդիպողացդ յիշել առ Տէր եւ մեղաց թողութիւն խնդրել եւ անպատկառ մընալ ի վերջին աւուրն եւ ողորմութենէ արժանաւորիլ, եւ Տէրն Քրիստոս Աստուածն ամենայնի ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի. ամէն:

Յիշատակարան յետագայի

1. 131ա (1799, բոլորգիր) Ես՝ տէր Սարգիս, կարք առի թվին ՌՄԽԸ. (1799) ին, տնտեսի կիրակին:

131ա (1801, բոլորգիր) Թվին ՌՄԾ. (1801) ամին:

Գրչափորձ՝ 2ա՝ սուրբ Նեխէա յահապետ

Յիշարակ է սուրբ Աւարարան:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵԱՐ ԼՈՒԻՐԵՐ

«ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆԸ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏՈՒՐԻԶՄԻ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹ-ԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ»

Նույիսի 10-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում Կրեդի ունեցավ քննարկում «Ս. Էջմիածինը կրոնական փութիզմի և մշակութային ուղիների խաչմերուկում» խորագրի շուրջ:

Քննարկման սկզբում բացման խոսքով հանդես եկավ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Վարչապրեսական բաժնի փնօրեն Ս. Մուշեղ եպիսկոպոս Բաբայանը: Անդրադառնալով Նայաստանում կրոնական փութիզմի զարգացման անհրաժեշտության խնդրին՝ Մուշեղ Սրբազանը կարևորեց նման սեմինարների անցկացումը՝ ընդգծելով, որ դրանք այսուհետ շարունակական բնույթ են կրելու: Սրբազանը ներկայացրեց նաև այս ուղղությամբ Մայր Աթոռի կողմից գործադրվող ջանքերը, որպեսզի իր հարկի ներքո ուխտավորները և զբոսաշրջիկները կարողանան լավագույնս հաղորդ դառնալ հայ ժողովրդի ազգային և հոգևոր արժեքներին:

Այնուհետև ՆՇ Էկոնոմիկայի փոխնախարար Արա Պետրոսյանը շնորհակալություն հայտնեց Մայր Աթոռին՝ փութիզմի կարևորագույն ճյուղի զարգացմանը բերվող նպաստի համար՝ նշելով, որ նման հանդիպումները նաև ավելի են ամրապնդում Մայր Աթոռի և այդ ոլորտում ներգրավված ընկերությունների համագործակցությունը:

Քննարկվող թեմայի շուրջ բանախոսություն ներկայացրեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարանների փնօրեն Ս. Ասողիկ քահանա Կարապետյանը: Տեղ Նայրն իր խոսքում համառոտ անդրադարձ կատարեց Մայր Աթոռի հոգևոր գանձերին, որոնք դարև շարունակ դեպի իրենց են ձգել փառքեր երկրներից Նայաստան ժամանած բազմաթիվ ուխտավորների և օտարերկրացի ճանապարհորդների:

Քննարկումն ամփոփեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Նրապարակչական բաժնի փնօրեն Ս. Նաթան արքեպիսկոպոս Նովիանիսյանը: Սրբազանը քննարկումը նկատեց որպես Նայաստանում կրոնական փութիզմի զարգացման ուղղված կարևոր և առաջընթաց քայլ, իր խոսքում անդրադարձավ նաև ուխտավորների համար համապատասխան պայմանների ապահովման անհրաժեշտությանը:

Վերջում Կրեդի ունեցավ ընդունելություն Մայր Աթոռի նորարաց «Ազապե» ուխտավորական սեղանապահին:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

**«ԵՂԻՑԻ ԼՈՒՅՍ» ՄՐՑԱՆԱԿԻ ՏԱՆՁՆՄԱՆ
ՏԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ**

Նույնի 12-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում, նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրելին Բ. Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի, քաղի ունեցավ «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա կինոփառատոնի առիթով հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու սահմանում «Եղիցի լույս» մրցանակի հանձնման արարողությունը: Հայոց Եկեղեցու հասարակարձ այս մրցանակն այս փարի շնորհիվ կինոռեժիսոր Ալեքսանդր Սոկուրովին:

Արարողության սկզբում «Ոսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնի մասնակիցների և հյուրերի ներկայությունը Ս. Էջմիածնում ողջունեց Մայր Աթոռի հրապարակական բաժնի փնթեկ Ս. Նաթան արքեպ. Նովհաննիսյանը: Սրբազան հայրը խոսեց հայ կինոնկարչության պատմության, ապա «Ոսկե ծիրան» կինոփառատոնի առաքելության մասին: Իր խոսքում Սրբազանը նաև անդրադարձավ հայ Եկեղեցու մշտամնա հոգաբարությանը հայ մշակույթի և հոգևոր-մշակութային արժեքների հանդեպ: Ներկայացնելով մեծարյալի սրբազանության վասպակը՝ Սրբազան հայրը մաղթեց մեծանուն կինոռեժիսորին նորանոր սրբազանության հաջողություններ ու ձեռքբերումներ:

Մրցանակաբաշխության առիթով խոսքով հանդես եկան և փար Սոկուրովին շնորհավորեցին «Եղիցի լույս» մրցանակի խորհրդի անդամ, պրոֆեսոր Դավիթ Մուրադյանը և կինոփառատոնի հիմնադիր-փնթեկ հարություն Խաչատրյանը: Կինոարվեստը նկարելով իբրև լույսի արվեստ՝ հասցեագրված մարդկանց հոգիներին, նրանք խոսեցին նաև փառատոնի շրջանակներում հայ Եկեղեցու սահմանում «Եղիցի լույս» մրցանակի կարևորության մասին:

Այնուհետև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր-կրթական հասարակությունների փնթեկ Ս. Գևորգ Էպիսկոպոս Մարտյանը ընթերցեց հայրապետական վկայագիրը, որից հետո ներկաների ծափողջությունների ներքո Ամենայն հայոց հայրապետը «Եղիցի լույս» մրցանակը շնորհեց ռուս կինոռեժիսոր Ալեքսանդր Սոկուրովին՝ հոգևոր, մշակութային և մարդասիրական արժեքների քարոզչության և համաշխարհային կինոարվեստում իր նշանակալի ավանդի համար:

Մրցանակաբաշխությունից հետո ներկաների հետ իր զգացումները կիսեց պրն. Սոկուրովը: Շնորհակալություն հայտնելով հայրապետական մրցանակի արժանանալու բարձր պատվի համար՝ հայրնի կինոռեժիսորն անդրադարձավ կինոնկարչության կարևոր առաքելությանը մարդկության կյանքում, արվեստի այս ճյուղի այսօրվա զարգացման ուղիներին ու արժեքներին:

Արարողությունը փակվեց Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքով և «Պահպանիչ» աղոթքով: Նորին Սրբությունը, ողջունելով կինոփառատոնի մասնակիցների ներկայությունը Մայր Աթոռում, իր գնահատանքը հայրնեց փառատոնի հիմնա-

դիր-սնտրոնին և կազմակերպիչներին, ինչպես «Եղիցի լույս» մրցանակի շնորհման հանձնախմբին: Վեհափառ Նայրապետին իր օրհնությունն ու շնորհավորանքը բերեց նաև Ալեքսանդր Սոկուրովին՝ մադրելով Աստու գորակցությունը նրա սպեղծագործական կյանքին: Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը վստահություն հայտնեց, որ սա գեղեցիկ մի ավանդույթ կդառնա Նայոց Եկեղեցու կյանքում, երբ վաստակաշատ արվեստագետներ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում ամեն փարի կարծանանան «Եղիցի լույս» մրցանակի:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՎԵՐԱԾՎԵՑ ԱՆԱԼՔԱԼՔԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԱՐԾԱՆ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ՆՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սամցխե-Ջավախք նահանգի Ախալքալսկի շրջանի Կարծախ գյուղի բնակչությունը, փասնամյակներ շարունակ արժանին մարտցելով իր զավակի հիշատակին, ավանդաբար հուլիսյան օրերից մեկը նվիրում է հայ մեծ աշուղ Ջիվանու երգի ու երաժշտության մեծարմանը, ոգևորելով սերունդներին նրա արվեստի անկրկնելիությամբ: Այս անգամ ես ավանդույթը չխախտվեց:

Այս փարի Ջիվանու (Սերոբ Սյրեփանի Լեոնյան) ավանդական մեծարման օրը բնակչության համար կրկնակի փոնական էր: Հիշատակի օրվան նախորդեց փեղի եկեղեցու վերածման արարողությունը՝ հուլիսի 14-ին վերածվեց Կարծախի Ս. Նովհաննես Կարապետ եկեղեցին:

Նամենի, հայաբնակ Կարծախ գյուղի Ս. Նովհաննես Կարապետ եկեղեցին հիմնադրվել է 1830-ական թվականներին: Տարիներ շարունակ եկեղեցին, որպես Աստու փոն, ծառայել է փեղի բնակչությանը: Սակայն ազգաբնակչության բազմամասուն գուգընթաց նոր եկեղեցու կառուցումը անհրաժեշտություն էր դարձել: Եւ ահա 1880-96 թթ. քանդելով նախկինում կառուցված եկեղեցին՝ նրա փեղում վեր խոյացավ բազիլիկ փայլի գանգակարմով հոյակերպ փաճարը, որի շինարարությանը իրենց մասնակցությունը բերեցին այդ ժամանակաշրջանի թիֆլիսաբնակ անվանի հայ առեւտրականները:

Եկեղեցու վերածման սրբազան արարողությունը սկսվեց հուլիսի 13-ի երեկոյան «Ղոնբացեթի» արարողությամբ: Ձեռամբ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տեր Վազգեն եպիսկոպոս Միրզախանյանի վերածվեցին եկեղեցու 16 սյուները, Սուրբ խորանը, մկրտության ավազանը և սրբապարկերները:

Հուլիսի 14-ի առավոտյան՝ Սուրբ Պարարագից առաջ, պարվարժան հյուրերը Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տեր Վազգեն եպիսկոպոս Միրզախանյանի, փոխառաջնորդ Բաբգեն աբեղա Սալբիյանի, հոգևոր դասի և ժողովրդի ուղեկցությամբ ծաղիկներ դրեցին Ջիվանու հուշարձանին, և կարարվեց հոգեհանգիստը:

Մեծն Ջիվանու ավանդական փոնին իրենց մասնակցությունն էին բերել ՆՍ Սփ-

յուրքի նախարար Նրանուշ Նակոբյանը, նախարարության Կովկասի տարածաշրջանի պատասխանատու Տարոն Շագոյանը, Սամցխե-Ջավախքի նահանգապետ Վանո Ծիկլաուրին, Վրաստանում ՏՏ արտակարգ և լիազոր դեսպան Նովիաննես Մանուկյանը, պարզամավորներ և պեղական գործիչներ ինչպես Վրաստանից, այնպես և Ղազախստանից, Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի քաղաքային իշխանության մարմինների, միավորականության և արվեստի ներկայացուցիչները, հյուրեր Թբիլիսիից և Երևանից:

Նորած եկեղեցու բակում հավաքված բազմությանը ողջույնի խոսքով դիմեցին Ախալքալաքի շրջանային ժողովի նախագահ Նամիկ Մովսիսյանը, ՏՏ Սփյուռքի նախարար Ն. Նակոբյանը, «Նայտրի» փնթեկն Գեորգ Աթոնյանը և Սամցխե-Ջավախքի առաջնորդական փոխանորդ Բաբգեն աբեղա Սալբիյանը:

Տոգեշնորի Նայր Սուրբը նաև առաջնորդական շնորհակալագրեր փոխանցեց եկեղեցու բարերարներին, վերանորոգող շինարարներին և վարպետներին:

Ջավախք նահանգն ընդհանուր առմամբ և Կարծախ գյուղն ի մասնավորի հայրնի են հայությանը քված իրենց անվանի գավակներով: Նրանցից է 1846 թվականին ծնված հայ աշուղական արվեստի կարկառուն դեմք աշուղ Ջիվանին, որ շարունակել և խորացրել է Նաղաշ Նովնաթանի սկսած և Սայաթ-Նովայի զարգացրած խորը փոխադասական գաղափարներով երգի և խոսքի սրելծումը:

Եկեղեցու Սուրբ Սեդանի օծմանը և անդրանիկ Սուրբ Պատարագի մատուցմանը հաջորդեց հրապարակախոս ու փիլիսոփա, բարոյագետ ու երգաստեղծ աշուղ Ջիվանու մեծարմանը նվիրված տոնահանդեսը, վերստին տարածվեց նրա երգն ու երաժշտությունը՝ վարպետ և ինքնագործ երգիչների և համույթների կատարմամբ: Վերստին իր հող ու ջրի վրա հառնեց աշուղ Ջիվանին. Կարծախում տարածվեցին բարձրարժեք ու խորիմաստ արվեստով նրա բառն ու բանը:

ՎԻՐԱՎԱՅՈՅ ԹԵՄԻ
ՄԱՍԼՈ ԴԻՎԱՆ

ԲԱՅՎԵՅ «ՆԱԳԳԱՇՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ»

Նունիսի 30-ին Երևանի Արաբկիր համայնքի Ահարոնյան 2/2 հասցեում տեղի ունեցավ «Նագգաշյան մանուկների տուն» երեխաների աջակցության կենտրոնի բացման արարողությունը: Արարողության սկզբում ազգային և հոգևոր երգերի կատարումներով հանդես եկան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Արաբկիրի Նայտրոյաց տան սաները: Այս իրենց սրտի խոսքն ասացին «Մեր հույս» հայկական բարեգործական կազմակերպության (ԱՄՆ) նախագահ Ադրինե Կրիկորյանը և «Նագգաշյան մանուկների տուն» աջակցության կենտրոնի փնթեկն Միքայիլ Միրջանյանը: Նրանց խոսքով՝ կենտրոնն իր էությանը տարբերվելու է նմանատիպ այլ կենտրոններից՝ ունենալով հիմնականում ուսումնական ուղղվածություն:

Այնուհետև հանդիսապետությամբ Մուշեղ Սրբազանի կապարվեց փնտրման և արարողություն: ԱՄՆ Նայոց Արևմտյան թևի, հայկական բարեգործական «Մեր Նույս» կազմակերպության և անհատ բարերարների աջակցությամբ «Նազգաշյան մանուկների փունը» կգործի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հովանու ներքո: Այն ծառայելու է սոցիալապես անապահով ընտանիքների 10 փոքրիկների բարձր աղջիկների կրթությանը: Մանուկների փունը 50 աղջիկներ կստանան մասնագիտական կողմնորոշում ու ընկերային աջակցություն, կհմտանան արհեստների մեջ: Կենտրոնն իր դռները կբացի սեպտեմբերի 1-ից: Ապագայում նախատեսվում է նաև ապաստան փրամադրել մուրացիկ երեխաներին, որոնք օթևան ունենալուց բացի, կստանան հոգեբանական աջակցություն:

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ՆՐԱՎԵՐ ՆԱԾԿԱՏԱՐԻ ՈՒՄՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅԱՆ

Սիրելի հայրենակիցներ,

1512 թ., երբ Վենետիկում, Նաևոր Մեղապարպը հրապարակում էր հայերեն առաջին փապգիր գիրքը, Երուսալյի մեկ այլ կենտրոնում՝ Ռումինիայի Մուհամադ քաղաքում, որը հայ մարենագրության մեջ հայրնի է Սեչով անվանմամբ, Տոնավագ քոնստանտինը կրող վաճառական երկու եղբայրներ դեպի Վիեննա իրենց ճանապարհին՝ այս քաղաքի մերձակա բլուրներից մեկի վրա հրաշալի փեսիլք ունեցան՝ երկնքից երկիր իջնող հրեշտակաձայն օրհնությամբ լեցուն: Արթնանալով՝ ուխտեցին հիմնել մի վանք, որն էլ իրականացրին նույն փարոմ: Ուխտի կապարմամբ կառուցված այս վանքը կարճ ժամանակում դարձավ Ուխտակապար մի սրբավայր ոչ միայն ռումինահայության, այլև ռումինացիների համար՝ հռչակվելով որպես Երուսալյի հայության «մուրազակապար» Ս. Կարապետ:

«Նաճկապար» նշանակում է հաճոյից կապար, այսինքն՝ ցանկությունները, խնդրանքները կապարող՝ խնդրակապար: Մեր ժողովուրդը Նաճկապար անունն է փվել Տիրամորը նվիրված մի շարք նշանավոր սրբավայրերի՝ ապավինելով Տիրամոր բարեխոսությանը խնդրանքների կապարման համար:

Ուխտավորների առջև առաջինը գծագրվում է բլրի վրա բարձրացող վանքի խաչը, որի համար ժողովուրդը Նաճկապարն անվանում է նաև Խաչկապար՝ խնդրանքների կապարումը խաչին ապավինելով:

Պարահական չէ և մեծ խորհուրդ ունի Նաճկապարի հենց Մուհամադն հիմնվելը: Մուհամադ Երուսալյի հայկական հնագույն հոգևոր կենտրոններից է, որն առանձին թեմ է հռչակվել դեռևս 1401 թ. Ալեքսանդր Բարի իշխանի հատուկ հրովարակով՝ մի քանի հարյուրամյակ մնալով Արևելյան Երուսալյի հայությանը համախմբող կարևորագույն

կենտրոններից մեկը: ԺԵ-ԺԶ. դարերում Մուջավայում կառուցվել է հայկական վեց եկեղեցի ու երկու վանք: Ողջ Երոպայում դժվար է գտնել մեկ այլ քաղաք, որտեղ այսքան հայկական վանք ու եկեղեցի կառուցված լինեն և այն էլ այս դարերում:

Այս գարմանահրաշ երեսույթը հոգևոր մի խորին խորհուրդ ունի: Մուջավայի հայերի նախնիներն այստեղ են հասել Անի-Ղրիմ-Ուկրաինա-Ռումինիա երկար ճանապարհին անցնելով և շատավիղներն են Բագրատունյաց փառքի պսակը եղող Անիի: Այս պարճատով է, որ ճանաչված պարմաբան Սուրեն Քոլանջյանն իր մեծարժեք ուսումնասիրությունը վերնագրել է «Մուջավան՝ Ռումինահայոց Անին»:

Մուջավայի հայությունը ոչ միայն Անիից սերված լինելու հիշողությունն ու գիտակցությունն է պահել, այլև եկեղեցաշինության ոգին՝ Անիի հագար ու մեկ եկեղեցիների մի մանրակերպը սրեղծելով Մուջավայի հայկական հոգևոր օջախներով:

Համայն հայությունը վերջերս Գրիգոր Մուջավայի Բագրատունյաց մայրաքաղաք հռչակվելու 1500-ամյակը: Մուջավայի Հաճկարարի 500-ամյակն անիական փառքի եւս մեկ դողանջումն է, որը գալիս է հավասարելու, որ Անին շարունակվեց անիականությամբ, Անիից սերված լինելու հպարտ գիտակցությամբ:

Հաճկարարն այնքան հռչակված է եղել, որ թումինացիներն այն կոչել են պարգապես Միսրոկուլ Արմենեսկ՝ Հայոց վանք: Մուջավայի պարմության կարևոր հիշարկներից է և այն, որ արեղայական ձեռնադրությունից հետո, մինչև հոգևորականի իր գործունեությունը սկսելը, քառասուրյա առանձնացման շրջանը Վազգեն Վեհափառը 1943 թ. անցկացրել է այս վանքում:

Քանի որ Հաճկարարը նվիրված է Տիրամորը, գլխավոր ուխտագնացությունը թե՛ հայերի և թե՛ թումինացիների կողմից կատարվում է Տիրամոր Վերափոխման փոխին:

Հաճկարարը ունի նաև անչափ թանկ ու նվիրական մի մասունք՝ Տաթևի վանքի զանգը, որի վրայի արձանագրության մեջ ասվում է, որ այն պարբասավել է 1244 թ.: Այս զանգով անիական վերհուշին միախառնվում են հայոց լեռնաշխարհի վանքերի դողանջները:

Ռումինահայ և այժմ ամերիկաբնակ Հակոբ Գույումճյանի մեծագնիվ նվիրատվության և թումինական իշխանությունների իրականացրած աշխատանքների շնորհիվ Հաճկարարը լիովին նորոգվել է, և այս փարի Տիրամոր Վերափոխման փոխին՝ օգոստոսի 12-ին, այստեղ մատուցվելիք հայրապետական Ս. Պարարագի ելևեջներն ու Տաթևի վանքի զանգի դողանջները ոչ միայն ազդարարելու են Հաճկարարի պարմության առաջին հինգհարյուրամյակի ավարտը, այլև երկրորդ հինգհարյուրամյակի սկիզբը:

Հաճկարարի 500-ամյակի առիթով օգոստոսի 10-12-ին Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր հովանավորությամբ կիրականացվի ուխտագնացություն և կմատուցվի Ս. Պարարագ: Միթուվ հրավիրում ենք մեր ժողովրդի գավակներին՝ մասնակցություն բերելու կատարվելիք ուխտագնացությանը և հանդիսություններին՝ կրկնելով ուխտավորների սրտից բխած և հարյուրամյակների վաղեմություն ունեցող հերևյալ խոսքերը.

Սուրբ Նաճկապար, փոքրիկ փաճար,
 Ամենեցուն դու փաս մեզ ճար,
 Սուրբ Նաճկապար, փոքրիկ բլուր,
 Ամենեցուն խնդիրքը փուր:

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՆԱՅՈՅ ԹԵՄԻ
 ՄԱՍԼՈ ՂԻՎԱՆ

**ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱՍԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԲԱՐՏՆԵՐԸ
 ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԲԱԿԻՆ ՄԷՋ ՍՏԱՅԱՆ
 ԻՐԵՆՅ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐԸ**

«Ներք» համացանցային թերթը կը հաղորդէ թէ 1 Յուլիսին Երեւանի Պերական Նամախարանի պարամութեան ֆաբրիլթէի պսակաւոր արուեստից եւ մագիստրոսի աւարպական դասարաններու մօտաւորապէս 100 ուսանողներ, բաժնի ղեկավար Էդիկ Մինասեանի նախաձեռնութեամբ եւ անմիջական մասնակցութեամբ եռօրեայ այցելութեամբ Թուրքիա եկան ու այցելեցին Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, ուր բակին մէջ սրացան իրենց շրջանաւարտութեան վկայականները:

Պսակաւոր արուեստից ուսանողները յայտնեցին որ մօտաւորապէս 2500 քիլոմէթր ճամբայ անցած էին, սակայն նախնիներու հողին վրայ վկայականներ ստանալու փափաքը այնքան մեծ էր, որ յոգնութիւն չէին զգացած:

Ուսանողները Թուրքիա եկան Բաւլրայի սահմանակէտէն, նախ այցելեցին Վրաստանի հայկական բնակավայրերը, իսկ յետոյ մուրք գործեցին Թուրքիոյ սահմաններէն ներս: «Որեւէ օտարութիւն չզգացինք: Կարծես թէ Երեւանի, Արմաւիրի կամ Նայաստանի որեւէ այլ վայրի մէջ էինք: Զմայրուցանք Կղարջքի լեռներուն, անտառներու դիմաց, հիացանք փարթամ մարգագետիններու վրայ, գովացանք լեռնադէպի մը ջուր խմելով: Ճամբան մեզ կը փաներ դէպի Կարս, իսկ բլուրի վրայ կ'երևեր Կարսի բերդը, կոռ ու անմարչելի», կը պատմէին ուսանողները:

Անոնք դիտել քուին որ Կարսի մէջ քակաւին կը պահպանուին հայկական ոճով կառուցուած բնակելի ու վարչական շէնքեր, որոնք կը յիշեցնեն Կիւմրիի հին շինութիւններու ոճը:

Կարսի մէջ ճաշելէ ետք, ուսանողներու խումբը ճամբայ ելաւ դէպի Պէյազըթ ու այցելեցին Ըղարըր, Արաքսի ափէն անցնելով հասան Նայակական պար լեռնաշղթայի հակառակ կողմը:

«Պէյազըթի մէջ հայկական որեւէ բան չտեսանք, պանդոկի մը մէջ գիշերելէ ետք, առաւօտուն զացինք Պէյազըթի «Տարոյնք» բերդը, որ կը գտնուէր կիսաւեր վիճակի մէջ, սակայն կը յիշեցնէր որ արեւօք անմարչելի շինութիւն մը եղած էր», կը նշէին երիտասարդ պարմաբանները:

Պէշագըթէն հայ ուսանողներու խումբը առաջնորդուեցաւ դէպի Վան, Կրեան Բերկ-
րիի ցրվէժը իր ճօճուող կամուրջով:

Աղթամար կղզի հասան նաւակներով: «Մեր այցելութեան ընթացքին Վանայ լիճը
հանդարտ էր, պարզ ու գուլալ: Ս. Խաչ եկեղեցոյ մէջ մեր աղօթքը ընելէ ետք հանդիսա-
ւորապէս սրացանք մեր վկայականները», կ'ըսեն անոնք, նշելով որ իրենց ընկերացող
հոգևորականը քանի մը շրջանաւարտներ մկրտած է եկեղեցոյ կից մարտան մէջ, իսկ
յետոյ միասնաբար համարեաւ են Վանայ լճի Կրեան ձուկը:

Երեկոյեան ուսանողներու խումբը այցելեց Վանի բերդը, յետոյ «Վանայ կապուի
փուն», հիանալով կապոյտ-կանաչ աչք ունեցող կապուներու վրայ:

Ուխտագնացութեան վերջին օրը շրջանաւարտները անցան Նայասարանի հին մայ-
րաքաղաքներէն Անի: «Անիի քրտարանը աննկարագրելի էր: Մեր առջև կը յառնէր
հազարամէկ եկեղեցիներու քաղաքը՝ իր աւերակներով, կիսաւեր եկեղեցիներով, կիսա-
կանգուն պարիսպներով: Այցելեցինք Ս. Գրիգոր Ապուղամբնեց, Անիի Մայր Կաթար Ս.
Կաթողիկէ, Նոննեցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ս. Փրկիչ եկեղեցիները, քրտանք Անիի կա-
մուրջը, պարսպները: Նիւն անկարելի է բառերով նկարագրել մեր ապրումները, որոնք
անջնջելի փառաբանութիւն թողեցին մեր վրայ, վառ յիշողութիւններ ու կարօքի յուզում
մը», կը նշեն ուսանողները:

«ՄԱՐՄԱՐԱՎ», 11 ՅՈՒՆԻՍ, 2012

ԵՒՍ ՆԻՆԳ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՍՊԱՍԱՎՈՐԻ ՆՏ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ

Նույնի 13-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Շայրագոյն
Պապրիարք և Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն ընդունեց ՆՏ Զինված ուժեր հոգևոր սպա-
սավորության մեկնող հինգ եկեղեցականներին՝ ողեկցությամբ Տայոց բանակի հոգևոր
առաջնորդ Տ. Վրթանես եպս. Աբրահամյանի:

Տանդիպմանը Վրթանես Սրբազանը Վեհափառ Տայրապետին ներկայացրեց Տա-
յոց բանակի հոգևոր նոր սպասավորներին, անդրադարձաւ Բանակի հոգևոր սպասա-
վորության գործունէությանը:

Այնուհետք հոգևոր ծառայության կոչված եկեղեցականներին օրհնեց և իր պապ-
գամը փոխ Ամենայն Տայոց Տայրապետը: Ընդգծելով, որ նրանք կոչված են հայ զինվո-
րի ոգին բարձրացնելու, Տայրենիքի և Եկեղեցու հանդէպ նրա սերը գորացնելու, քրիս-
տոնական արժեքներին հաղորդ դարձնելու կարևոր ծառայության՝ Նորին Սրբութե-
յունը հորդորեց օրինակելի անձեր դառնալ զինծառայողների համար և հավաքի խորն
ապրում փոխանցել նրանց: Վեհափառ Տայրապետը կոչ արեց անսակարկ ու աննվազ
նվիրումով հովվական աշխատանք իրականացնել այն զիտակցությամբ, որ բանակը
հայոց պետության և ժողովրդի գոյության երաշխիքն է:

Վերջում Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսն արդյունավետ ծառայություն մատթեց եկե-

ղեցականներին՝ իրենց սպասավորությամբ նպաստելու Նայրենիքի անվտանգությանն ու ապահովությանը:

Ներկայումս ՆՇ Զինված ուժերի հոգևոր առաջնորդությունն ունի փառքեր գործասերում սպասավորող քառասունյոթ եկեղեցական: Այս փառքի լրանում է առաջնորդության 15-ամյակը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎՅՆՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՆԱՅՈՐԴՅԱՑ ՏԱՆ ՍԱՆԵՐԻՆ

Նույիսի 13-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Նայոց թեմի Մոսկվայի հայորդյաց փան սրեղծագործական խմբերին՝ ուղեկցությամբ հայորդյաց փան փեսուհ Տ. Առաքել քահանա Ամիրյանի:

Հանդիպման սկզբում շնորհակալություն հայտնելով Վեհափառ Նայրապետին ընդունելության համար՝ փեսուհ Տեր Նայրը փեղեկացրեց, որ թեմակալ առաջնորդ Տ. Եզրաս եպս. Ներսիսյանի օրհնությամբ և մոսկվաբնակ հայ բարերար Էդգար Արամյանի հովանավորությամբ հաստատության սաներն ամեն փառքի ուխտագնացության են գալիս հայրենի երկիր՝ այցելելու սրբավայրեր և հաղորդ դառնալու ազգային ու հոգևոր սրբազան արժեքներին: Տեր Նայրն իր խոսքում նշեց, որ հայորդյաց փան սրեղծագործական խմբերը՝ «Գավիթ» թատրոնը, «Նայասա» ու «Ովսաննա» պարային համույթները, «Նորահրաշ» երգչախումբը, արդեն ելույթներով հանդես են եկել Նայաստանի մի շարք հայորդյաց փներում:

Այնուհետև հայորդյաց փան սաների ներկայությունը համայն հայության նվիրական հոգևոր կենտրոնում ողջունեց Վեհափառ Նայրապետը՝ ուրախություն հայտնելով երիտասարդների սրեղծագործական ձեռքբերումների կապակցությամբ: Նորին Սրբությունն ընդգծեց, որ հայորդյաց փան սաների հաջողությունները վկայությունն են թեմական կյանքում ծավալվող հոգևոր և հայապահպան աշխույժ գործունեության: Այս առիթով Վեհափառ Նայրապետն իր գնահատանքը բերեց Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Նայոց թեմի առաջնորդ Եզրաս Սրբազանին՝ եկեղեցու հովանու ներքո երիտասարդներին կրթելու և հայ ազգային ավանդները նրանց մեջ միշտ ամուր պահելու ջանքերի համար:

Հանդիպման ժամանակ «Նորահրաշ» երգչախումբը հանդես եկավ ազգային և հոգևոր երգերի գեղեցիկ կատարումներով: Վերջում Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը վերստին իր օրհնությունը բերեց հայորդյաց փան սաներին՝ մաղթելով միշտ հավատարիմ մնալ ազգային և եկեղեցական արժանություններին, անաղարտ պահպանել ազգային ինքնությունն ու դիմագիծը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՎՅՆՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՎԱՏԻԿԱՆԻ ԱՐԵԻԵԼՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՏԻՆ

Նույիսի 16-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Վապիկանի Արևելյան Եկեղեցիների Ժողովի նախագահ կարգինալ Լեոնարդո Սանդրինի՝ ողևկցությամբ հայաստանում և Վրաստանում պապական նվիրակ Մարեկ արքեպիսկոպոս Սոլչինսկու և հայաստանում, Վրաստանում ու Արևելյան Երուսալյում հայ Կաթողիկե Եկեղեցու առաջնորդ Ռաֆայել արքեպիսկոպոս Մինասյանի:

Հանդիպմանը Վեհափառ հայրապետն ուրախությամբ ողջունեց կարգինալի այցը հայաստան և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ արձանագրելով, որ հայ Առաքելական և Հռոմի Կաթողիկե Եկեղեցիներին՝ պապականությանն նվիրագործված հարաբերություններն աչքի են ընկնում առանձնակի ջերմությամբ: Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ ընդգծեց Մայր Աթոռի և Վապիկանի միջև կրթական և ընկերային ոլորտներում առկա արդյունավետ համագործակցության կարևորությունը: Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը վերհիշեց իր հանդիպումները Նովիանոս Դոդոս Բ. երջանկահիշարակ պապի և Հռոմի Բենեդիկտոս ԺԶ. քահանայապետի հետ: Այս անդրադառնալով նաև կարգինալ Սանդրինի հետ ունեցած հանդիպումներին՝ Նորին Սրբությունը բարձր գնահատեց վերջինիս առանձնահատուկ վերաբերմունքը հայ ժողովրդի և հայոց Եկեղեցու հանդեպ:

Խոսելով Քույր եկեղեցիների հետ հարաբերությունների և համագործակցության մասին՝ Վեհափառ հայրապետը մասնավորապես ընդգծեց, որ Քրիստոսի Եկեղեցին պետք է սիրո միության մեջ լինի՝ պապական զարգացումների արդյունքում ձևավորված արժեքային համակարգերի լիարժեք, անխաթար պահպանությամբ, ինչը կնպաստի քրիստոնեական առաքելության հաջող իրագործմանը:

Հանդիպման առիթով Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը կարգինալ Սանդրինի միջոցով եղբայրական իր սերն ու ողջույնները փոխանցեց Հռոմի Սրբազան Քահանայապետին:

Իր հերթին, կարգինալ Սանդրին ևս ուրախություն հայտնեց հանդիպման առիթով և անդրադարձավ հայ Եկեղեցու հետ Հռոմի Կաթողիկե Եկեղեցու եղբայրական հարաբերություններին՝ հույս հայտնելով, որ դրանք ավելի կսերպանան ու կգորանան: Վապիկանի Արևելյան Եկեղեցիների Ժողովի նախագահն Ամենայն հայոց Կաթողիկոսին փոխանցեց նաև Բենեդիկտոս ԺԶ. պապի ջերմ ողջույնները:

Հանդիպմանը ներկա էին նաև Մայր Աթոռի հրապարակաչական բաժնի պնօրեն Տ. Նաթան արքեպ. հովհաննիսյանը և Մայր Աթոռի Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի վարիչ Տ. հովակիմ եպս. Մանուկյանը:

Հանդիպումից հետո Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը և կարգինալ Լեոնարդո Սանդրին այցելեցին Մայր Տաճար, աղոթք բարձրացրին Իջման Ս. Սեդանի առջև:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՐԳ

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ԱՄՆ
ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏՅԱՆ ՆԱՅՈՑ ԹԵՄԵՐԻ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ**

Նույիսի 15-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ճայրագույն Պապրիարք և Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց ԱՄՆ Արևելյան և Արևմտյան հայոց թեմերի երիտասարդ ուխտավորներին՝ ուղեկցությամբ խմբերի ղեկավարներ Տ. հակոբ քին, Գևորգյանի և Տ. Ավերիս քին, Արովյանի:

Հանդիպման սկզբում Տեր հայրերը Վեհափառ հայրապետին ներկայացրին երիտասարդներին՝ արդեն կացնելով, որ թեմակալ առաջնորդներ Տ. Խաժակ արքեպ. Պարսամյանի և Տ. հովնան արքեպ. Տերպերյանի օրհնությամբ խմբերն ամեն փարի այցելում են հայրենիք ուխտագնացության, ինչպես նաև «Հայկական ծառայողական ծրագիր» և «Քրիստոնեական երիտասարդական առաքելություն ղեպի հայաստան» ծրագրերի շրջանակներում իրենց մասնագիտական ծառայությունն են բերում հայաստանի մարզերից որևէ մեկում:

Այնուհետև երիտասարդներին ողջունեց և իր օրհնությունը բերեց Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը՝ ուրախություն հայտնելով թեմերից երիտասարդների ամենամյա այցելությունների և հայրենիքին իրենց սպասավորությունը բերելու պարաստակամության համար: Իր խոսքում Նորին Սրբությունն ընդգծեց այսպիսի այցելությունների կարևորությունը՝ նշելով, որ դրանք խանդավառում ու ոգեշնչում են երիտասարդներին և հնարավորություն են ընձևում անձնապես փնտրել և ճանաչել հայրենիքը՝ հաղորդակից դառնալով նրա բազմադարյա հարուստ մշակույթին և սրբազան արժեքներին:

Վեհափառ հայրապետն իր մասնավոր գնահատանքը հայտնեց թեմակալ առաջնորդներին՝ նման այցելություններ կազմակերպելու և Սփյուռքի երիտասարդ հայրորդիներին հայրենիք և իրենց ինքնությունը բացահայտելու հնարավորություն ընձևելու համար: Նորին Սրբությունը վստահություն հայտնեց, որ այս այցելության արդյունքում երիտասարդները հոգեպես և գիտելիքներով հարստացած ու առավել խանդավառված պիտի վերադառնան իրենց բնակավայրեր:

Հանդիպումից հետո երիտասարդները Մայր Տաճարում մասնակցեցին Ս. և Աննաի Պատարագին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

**ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՄՎԵՐՋՅԱՆ
ՆԱԼԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆՈՒՄ**

Նույիսի 18-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում փեղի ունեցավ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի (Աստվածաբանական համալսարան) ամավերջյան հանդիսությունը:

Հանդիսությունը սկսվեց Տերունական աղոթքով, որին հաջորդեցին ՀՀ և Գևորգ-

յան հոգևոր ճեմարանի օրհներգերը: Այնուհետև ներկաները մեկ բուսական լճակում և աղոթքով հարգեցին հիշատակը ճեմարանի դասախոս նորոգ հանգուցյալ Վարազ Ներսիսյանի:

Ապա Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի 2011-2012 ուսումնական տարվա ամփոփիչ հաշվառությունը ներկայացրեց Մայր Աթոռի կրթական հաստատությունների վերաբերյալ Ս. Գևորգ եպս. Սարոյանը: «Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի պարամությանը գումարվեց ևս մեկ տարի: Մեկ տարի, որը մեզ համար անցավ ակնթարթի նման՝ ուսումնական հարարելու աշխատանքի, կրթական ու դաստիարակչական բնականոն հոգսերի բովում: Գուցե շարունակել թվա, թե այս ուսումնական տարին ևս ոչնչով էլ տարբերվում անցածներից, բայց ոչ մեզ համար, քանզի մշտապես մեր մեջ այն գիտակցությունն է խոսել, որ ճեմարանի ուսումնական ամեն մի օրը, ամիսը, տարին մեծ կարևորություն ունի Մայր Եկեղեցու ապագայի կերպման համար: Մշտապես մեր աշխատանքում ձգտել ենք պարզաստել առօրյա պայմանական մրաձողությունից զերծ և նվիրյալ հոգևորականներ, որոնք կամք կդրսևորեն մեր՝ ներկաներիս թերությունները սրբազրկելու և ավելի արդյունավետ ծառայություն մատուցելու Մայր Եկեղեցուն», -նշեց Սրբազան իր խոսքում: Գևորգ Սրբազանը փնդեցրեց, որ ճեմարանում դասավանդում է 53 դասախոս, որոնցից 34-ն աշխարհական է, իսկ 19-ը՝ հոգևորական: Ուսանողների թիվը 118 է, որոնցից 21 շրջանավարտ սարկավազ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարբիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ արդեն իսկ համալրել են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության շարքերը և ծառայության կոչվել տարբեր հոգևոր կառույցներում: Սրբազան Հայրը ներկայացրեց նաև բարձրագույն կրթությամբ անձանց համար կազմակերպվող Քահանայից պարաստման երկու լսարանի 26 սանի առաջադիմությունը՝ փնդեցրեց, որ այս տարի ևս փնդի կունենա նոր ընդունելություն:

Իր խոսքում Սրբազան Հայրը շնորհակալություն հայտնեց դասախոսներին կատարված աշխատանքի համար: Վերաբերյալ նաև իր գնահատանքը բերեց ճեմարանի սաներին՝ ուսումնառության ընթացքում նրանց ցուցաբերած պարաստակամության, կարգապահության և ջանասիրության համար: Ամավերջյան հանդիսության ընթացքում ճեմարանականները հանդես եկան հոգևոր ու ազգային երգերի կատարումով և ասմունքով, որից հետո խոսք ասաց Զ. լսարանի սան Արսեն սրկ. Մաթևոսյանը:

Այնուհետև բարձր առաջադիմություն ցուցաբերած սաները սրբազան խորհրդական նվերներ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ԿԻՐԱԿՆՕՐՅԱ ԿՐԹ-ՕՋԱՄՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ ԾԱՂԿԱԶՈՐՈՒՄ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պարբիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը «Վորդ Վիմ» միջազգային քրիստոնեական բարեգործական կազմակերպության հա-

յասպանյան գրասենյակի աջակցությամբ հուլիսի 16-21-ը Ճաղկաձորի Գրողների փանն անցկացրեց կիրակնօրյա կրթօջախների ուսուցիչների վերապարրաստման դասընթաց: Ծրագրում ընդգրկված էին շուրջ 150 ուսուցիչներ հայաստանյան բոլոր թեմերից:

Դասընթացի մեկնարկին բացման խոսքով հանդես եկան Մայր Աթոռի ԲԴԿ փնօրեն Ս. Վարդան արեղա Նավասարդյանը և «Վորլդ Վիժն»-ի հայաստանյան գրասենյակի՝ ՆՆ կառավարության և Եկեղեցու հետ կապերի պարասխանատու փիկ. Կարինե Նարությունյանը, որոնք, երկուստեք կարևորելով կառույցների արդյունավետ համագործակցությունը, հույս հայրնեցին, որ այն շարունակական և առավել ընդգրկուն կլինի:

Դասընթացի օրակարգում ընդգրկված էին Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դավանաբանության, Սուրբ Գրքի և եկեղեցաբանական փարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ դասախոսություններ, որոնք ներկայացվեցին ինչպես հոգևորականների, այնպես էլ աշխարհական մասնագետ բանախոսների կողմից: Առաջին անգամ դասընթացի շրջանակներում Արարաբյան Նայրապետական և Արմավիրի թեմերի ուսուցիչները ներկայացրին օրինակելի դասեր, որոնց հետևեցին մեթոդական քննարկումներ:

Դասընթացի ավարտին ուսուցիչները Կեչառիսի վանքում մասնակցեցին ուխտի Ս. Պարարագին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍԽԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԵՒ ԿԱՆԱԴԱՅԻ ՆԱՅՈՑ ԹԵՄԵՐԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ

Հուլիսի 22-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ճայրագույն Պարքիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Արգենտինայի Նայ բարեգործական ընդհանուր միության «Մարի Մանուկյան» վարժարանի ավարտական դասարանի սաներին՝ ողեկցությամբ Ս. Մաղաքիա արեղա Ամիրյանի, ինչպես նաև Կանադայի Նայոց թեմի Տորոնտոյի ՆԸԸՄ սկաութների խմբին և Ս. Երրորդություն եկեղեցու «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շաբաթօրյա դպրոցի աշակերտներին՝ ողեկցությամբ Ս. Գեղարդ թին. Կարապետյանի:

Հանդիպման սկզբում հոգևոր հայրերը նախ Վեհափառ Նայրապետին ներկայացրին ուխտավորներին, ապա արեղեկացրին, որ երիտասարդներն իբրև Նայրենիքի և Նայոց Եկեղեցու նվիրյալ զավակներ, թեմակալ առաջնորդների օրհնությամբ ամեն փարքի ուխտագնացության են գալիս Նայաստան և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ իրենց ուխտը վերանորոգելու և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի օրհնություններն ու պարգամները ստանալու համար:

Այնուհետև երիտասարդ հայորդիներին իր օրհնությունը փոխանցեց Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը: Ուրախություն հայրնելով գեղեցիկ ավանդույթ դարձած այս ուխ-

պագնացությունների կապակցությամբ՝ Նորին Սրբությունը վստահություն հայտնեց, որ երիտասարդները ոգևոթության ու ոգեշնչման շրջան պիտի ապրեն Նայասպանում, քանի որ այս այցելություններն իրենց գորավոր կնիքը պիտի դնեն նրանց հոգիների վրա՝ հնարավորություն ընձեռելով հաղորդ դառնալ հայրենի երկրի հարուստ մշակույթին և սրբազան արժեքներին, անձնապես փնտրել, ապրել ու զգալ այն ամենը, ինչ սովորել են իրենց դպրոցներում: Անդրադառնալով հայ ժողովրդի գեղեցիկ և լուսավոր ապագայի կերպման գործում երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչների կարևոր առաքելությանը՝ Վեհափառ Նայրապետն իր խոսքում կարևորեց Սփյուռքի և Նայասպանի երիտասարդների միջև ամուր կապն ու համագործակցությունը: Նորին Սրբությունը նշեց նաև, որ յուրաքանչյուր սփյուռքահայ երիտասարդ պետք է սերտորեն կապված լինի Նայասպանին, քանի որ Նայրենիքն է համայն հայության գոյության և լինելության հիմքն ու երաշխիքը:

Նանդիպման ավարտին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն իր օրհնությունն ու բարեմաղթանքները բերեց երիտասարդներին՝ մաղթելով, որ Տիրոջ ամենակարող Աջը հովանի լինի նրանց իրենց հեղափոխական և գործունեության ընթացքում:

Նույն օրը երիտասարդները Մայր Տաճարում ներկա գտնվեցին Պապարագի սրբազան արարողությանը, այցելեցին Մայր Աթոռի թանգարաններ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒԿ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՅՅԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Նույնի 24-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի վարիչ Տ. Նովակիմ եպս. Մանուկյանն ընդունեց Գերմանիայի Կաթոլիկ Եկեղեցու մի խումբ ուխտավորների՝ առաջնորդությամբ Գերմանիայի Կաթոլիկ եպիսկոպոսների կոնֆերանսի խոսնակ Մարթիաս Քուփի:

Նանդիպման սկզբում Մարթիաս Քուփը նախ ներկայացրեց խմբի անդամներին և այցելության նպատակը, ապա փոխանակեց, որ ուխտավորներն ութ օրերի ընթացքում արդեն այցելել են Նայասպանի հայրենի պատմական վանքեր ու եկեղեցիներ:

Այնուհետև ուխտավորների այցը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ողջունեց Նովակիմ Սրբազանը՝ իր խոսքում նշելով, որ Հայ Եկեղեցին առանձնակի սիրով է ընդունում Քույր եկեղեցիների ուխտավորներին, որոնք ցանկանում են ավելի մոտիկից ծանոթանալ հայ ժողովրդի հարուստ մշակույթին ու սրբազան ժառանգությանը և հաղորդ դառնալ քրիստոնեական հնագույն արժեքներին: Նովակիմ Սրբազանը հյուրերին նաև համառոտ ներկայացրեց Հայ Եկեղեցու պատմության կարևոր դրվագները, նվիրապետական կառուցվածքը, խորհրդային շրջանում Հայոց Եկեղեցու կրած դժվարությունները և եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների ներկա վիճակը:

Անդրադառնալով միջեկեղեցական հարաբերություններին՝ Սրբազան Հայրը նշեց, որ Հայ Եկեղեցին ջերմ հարաբերությունների և սերտ համագործակցության մեջ է քրիստոնեական Եկեղեցիների հետ, Կոդի են ունենում եկեղեցականների փոխայցելություններ, ուսանողների փոխանակումներ և բազում համապեղ կրթական և ընկերային ձեռնարկներ:

Հանդիպմանը հովակիմ Սրբազանը պատասխանեց նաև ուխտավորների հարցերին, որոնք վերաբերում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից իրականացվող կրթական, քարոզչական և հասարակական գործունեությանը, ինչպես նաև ապագայի ծրագրերին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՄԵԿՆԵՑ ԻՏԱՎԻԱ

Հուլիսի 24-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հայրապետական այցով մեկնեց Իտալիա:

Այցի ընթացքում Նորին Սրբությունը հանդիպումներ կունենա Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի բարերարների հետ՝ քննարկելու իրենց կողմից սպանված վարքեր ծրագրերի ընթացքը:

Օգոստոսի 10-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հովվապետական այցով կմեկնի Ռոմինիայի Հայոց թեմ, որպեսզի կհանդիսապետի Սուչավայի հաճկաբար Ս. Ասրվածածին վանքի վերածման արարողությունը և հիմնադրման 500-ամյակի պոնակապարությունները:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ» ՇՔԱՆՇԱՆԻ ԵՆ ԱՐԺԱՆԱՅԵԼ

Տիկ. Ժերմեն Տեմիրալը (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ/
Տիար Փրունգիկ Գրիգորյանը (Կոպայքի թեմ/
Տիար Վարուժան Փամբուկյանը (Ռոմինիայի թեմ/

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԻ ԵՆ ԱՐԺԱՆԱՅԵԼ

ՀԲԸՄ Երիտասարդական մարզախաղերի մասնակիցները
Օթարի հակոբյանը և Արթուր Զանիբեկյանը (Արագածոտնի թեմ)

Անդրանիկ Զորայանը (ԱՄՆ Արևմտյան թեմ)
 Վաչիկ Սահակյանը (Կոտայքի թեմ)
 Պերճ Ոսկանյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Ինես Բուդյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Զարեհ Նազարյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Գրիգոր Պեկրոս Ահարոնյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Վարդան Առաքելյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Վիտրիկա Պոպար (Ռումինիայի թեմ)
 Ժիրայր Գյուլբենկյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Միհրան սրկ. Սարաֆյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Մարգար Յազեճյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Մխիթար Տոլմանյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Սիրուն Թերզյանը (Ռումինիայի թեմ)
 Սիրվարդ Գիրիշճյան Բյուրդյանը (Կանադայի թեմ)
 Եզնիկ քին. Կյուզելյանը (Բրազիլիայի թեմ)

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԹԵՄԵՐՈՒՄ ԵՒ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փնտրիչությամբ նոր նշանակումներ են կարարվել Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու թեմերում և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր կրթական հաստատություններում:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Հարություն արևդա Կիրակոսյանը, ազարվելով Հառիճավանքի ընծայարանի փեսչի պարպականություններից, սպանձնել է Սևանի Վազգենյան հոգևոր դպրանոցի փեսչի պարպականությունները: Հառիճավանքի ընծայարանի փեսուչ է նշանակվել Մայր Աթոռի միաբան, ընծայարանի փոխփեսուչ Տ. Նշան արևդա Հմայակյանը:

Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Հայոց թեմից Տ. Խաղ քահանա Ղազարյանը ծառայության է կոչվել Բուլղարիայի Հայոց թեմում, իսկ նորած Տ. Սեպուհ քահանա Ամիրյանն իր հոգևոր ծառայությունը կիրականացնի Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի Հայոց թեմում:

ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՂԱՄԱԿԱՐԳ

**ԿԱՐԳԱԼՈՒՅԾ Է ՆՈՉԱԿՎԵԼ
Տ. ԱՐՇԵՆ ՔԱՆԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ**

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրիել Բ. Ծայրագույն Պապրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի հայրապետական փնտրիմությամբ կարգալույծ է հռչակվել Տ. Արշեն քահանա Սարգսյանը (Շիրակի թեմ)՝ եկեղեցական ծառայությունից հրաժարվելու մասին իր դիմումի հիման վրա:

Այսուհետ կարգալույծ հոգևորականը կդասվի աշխարհականների շարքը՝ Արմեն Սարգսյան ավագանի անունով:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳ

СОДЕРЖАНИЕ

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Пастырский визит Католикоса Всех Армян в Марсель.....	3
Католикос Всех Армян принял Председателя Совета Федерации Федерального собрания РФ.....	4
Католикос Всех Армян принял Чрезвычайного и Полномочного Посла Аргентины.....	5
Католикос Всех Армян поздравил Президента НКР.....	6
Церемония вручения ордена в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина.....	7
Соболезнование Католикоса Всех Армян Гарегина II по поводу кончины актрисы Гали Новенц.....	8

ПРОПОВЕДИ

Проповедь епископа Мушега Бабаяна, прочитанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина в связи с праздником Вардавар – Преображения Иисуса Христа.....	9
---	---

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

ДЬЯКОН ЛЕВОН ЕРНДЖАКЯН - Всеобщее воскресение. Воскресшие тела.....	12
--	----

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН - Историко-архитектурное наследие города Вана	19
--	----

СТЕПАН КЕРТОХ - К вопросу о принятии евреями христианства по обряду Армянской церкви.....	42
АХАВНИ УТУДЖЯН - Забытый подвижник.....	56
ИЕРОМОНАХ ЗАХАРИЯ БАГУМЯН - Толкование архимандритом Киракосом Ерзнкаци псалма 18.3.....	64
ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНЯН, ДЖУЛЬЕТТА СААКЯН – Кондак Католикоса Хачика I Аршаруни, посланный монастырю Св. Степаноса Первомученика в Дарашамбе.....	92

СООБЩЕНИЯ

АРМИНЕ ЕПРИКЯН – Самооборона Гохтна в 1919 г.....	104
КАРИНЕ ВОСКАНЯН – Роль церкви в армянской армии...111	
САСУН АРУТЮНЯН – Взаимоотношения Св. Эчмиадзина с царским правительством при Екатерине II.....	120

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

ИЕРЕЙ ГЕВОНД МАИЛЯН - Новые вызовы. Святой Дух и свидетели Иеговы.....	127
---	-----

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

ЭЛЬЯ САРИБЕКЯН – Об одном Евангелии, хранящемся в с. Мачадиа Джавахка.....	131
---	-----

ЦЕРКОВНАЯ ЖИЗНЬ. НОВОСТИ	137
---------------------------------------	-----

CONTENTS

OFFICIAL

Pontifical visit of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Marseilles.....	3
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the President of the Federal Council of the Russian Federal Assembly.....	4
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Ambassador extraordinary and plenipotentiary of Argentina.....	5
Message of congratulation of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the newly elected President of Nagorno-Karabakh.....	6
Reward-granting ceremony in the Mother See of Holy Etchmiadzin.....	7
Message of condolences of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the demise of actress Galya Novents.....	8

SERMONS

Sermon delivered by His Grace Bishop Moushegh Babayan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the Feast of Transfiguration.....	9
--	---

RELIGIOUS STUDIES

DEACON LEVON YERENJAKYAN - Holy Resurrection and Resurrected Bodies.....	12
--	----

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

DAVID KERTMENJYAN - Historical-architectural legacy of the city of Van....	19
STEPAN KERTOZH - On the Christianization of the Jews according to the rite of the Armenian Church.....	42
AGHAVNY UTOUJYAN - A meritorious person in oblivion.....	56
REV. FR. ZACHARIA BAGHOUMYAN - Commentary of Psalm 28.3 by Archimandrite Kirakos of Yerzenka.....	64
GHEVORG TER-VARDANYAN, JULIETTA SAHAKYAN - Encyclical of Catholicos Khatchik I Arsharouni granted in 976 to the Monastery of Protomartyr St. Stephen in Darashamb.....	92

ESSAYS

ARMINE YEPRIKYAN - Self-defense of Goghten in 1919.....	104
KARINE VOSKANYAN - Role of the Church in the Armenian Army.....	111
SASOON HAROUTIUNYAN - Relations of the Mother See of Holy Etchmiadzin with czarist authorities in the reign of Catherine II.....	120

SPIRITUAL READINGS

FR. GHEVOND MAYILYAN - New challenges: the Holy Spirit and the Witnesses of Jehovah	127
--	-----

LITERARY REVIEW

ELYA SARIBEKYAN - On a Gospel kept in Majadia.....	131
---	-----

BRIEF CHURCH NEWS	137
--------------------------------	-----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հովվապետական այցը Մարսել.....	3
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց ՌԴ Դաշնային ժողովի Դաշնության խորհրդի նախագահին.....	4
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Արգենտինայի արքեպիսկոպոսին և լիագործական հարցազրույց.....	5
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը շնորհավորել է ԼՂՀ նախագահին.....	6
Շքանշանի հանձնման արարողություն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում.....	7
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ցավակցագիրը ղերասանուհի Գալյա Նովենցի մահվան առիթով.....	8

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Մուշեղ եպիսկոպոս Բաբայանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Վարդավառի փոքր առիթով.....	9
---	---

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՍՐԿ. ԵՐՆՋԱԿՅԱՆ - Ընդհանրական հարություն, հարուցյալ մարմին- ներ.....	12
--	----

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ - Վան քաղաքի պատմաճարտարապետական ժառանգությունը.....	19
---	----

ՍՏԵՓԱՆ ԿԵՐՏՈՂ - Նրեաների՝ Նայ Եկեղեցու ծեսով քրիստոնեության
ընդունման շուրջ.....42

ԱՂԱՎՆԻ ՈՒԹՈՒՋՅԱՆ - Մի մոռացված երախարավոր.....56

Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ԱՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ - Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու ԻԸ.
3 սաղմոսի մեկնությունը.....64

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԶՈՒԼԻԷՏԱ ՍԱՆԱԿԵԱՆ - Խաչիկ Ա.
Արշարունի Կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝ Կրուած Դարաշամբի Սուրբ
Սրբեփանոս Նախավկայի վանքին.....92

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՄԻՆԵ ԵՓՐԻԿՅԱՆ - Գողթնի 1919 թ. ինքնապաշտպանությունը.....104

ԿԱՐԻՆԵ ՈՍԿԱՆՅԱՆ - Եկեղեցու դերը Նայոց բանակում.....111

ՍԱՍՈՒՆ ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ - Մայր Աթոռի հարաբերությունները ցարական
իշխանությունների հետ Եկապերինա II-ի օրոք.....120

ՀՈԳԵՒՈՐ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՂԵՒՈՆԴ ՔՆՆ. ՄԱՅԻԼՅԱՆ - Նոր մարտահրավերներ. Սուրբ Նոգին եւ
Եհովայի վկաները.....127

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԷԼՅԱ ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ - Մաջաղիայում պահվող մի ավերարանի մասին....131

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ.....137

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՍՐԱԳԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱՂՈՅԵԱՆ

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՍՑԷՆ
ՆԱՅԱՍԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com կամ etchmiadzinsagir@gmail.com

Ստորագրում է փապարություն՝ 31. 06. 2012թ.



ՄԱՅՐԱՏՈՐԻԱՍԱԳՐԻ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ